AHMED CEVDET PAŞA

19. YÜZYILDA

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ

Hazırlayan

SEYİT ALİ KAHRAMAN

YEDİTEPE

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA
OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ

3. Cilt: (21-39)
Ahmed Cevdet Paşa

Hazırlayan
Seyit Ali Kahraman

Editör
Sahure Ergüzel

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-2070-93-2 (Tk)
ISBN: 978-605-2070-97-0 (3.c)
Yeditepe Yayınevi: 426
Araştırma-İnceleme: 329

1. Baskı: Eylül 2019

Sayfa Düzeni
Adem Şenel

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No:102 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 11964)

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

3. CİLT

Tezkire no: 21-39

Ahmed Cevdet Paşa

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ

Hazırlayan
Seyit Ali Kahraman

YEDİTEPE

İÇİNDEKİLER

TEZKİRE NO: 21

1280/1863-4 yılı olayları

Hersek'te yeni karışıklıklar

Bosna Eyaleti teftişine memuriyetimizle Hersek'e giriş şeklimiz geçen tezkirede anlatılmış idi. Şimdi Hersek'te yapılan icraatın ayrıntıları yazılacaktır.

Daha önce Karadağ savaşı sırasında Zubçe halkı isyan ile Luka Vukavloviç'in kumandası altında eşkıyalık bayrağını açarak etrafa saldırmışlar, Şuma nahiyesi ve Popova nahiyesinin bir bölüm halkı da onlara uymuştu. Bunun üzerine Derviş Paşa bir askeri fırka ile varıp ve Zubçe ile Suma nahiyeleri arasına girip Poliça mevkiini tutmuş ve Hoca Braşkovik Ağa'nın maiyetinde yarısı Müslüman ve diğer yarısı Hıristiyan olmak üzere elli nefer pandur denen zaptiye neferatı yazarak Suma ve Popova taraflarını inzibat altına almıştı. Sonradan muvazzaf askerlerin düzenlenmesine başlandığı sırada önce bu pandurların harçları kesilip o iki nahiyenin muhafazası Trebin'de bulunan Arnavut muvazzaf askerleri binbaşısına havale olunmuş, Şumalılar ise Arnavut askerini kabul etmediklerinden bu bölge yine bir karışıklık içine düşürülmüştü. Hersek'e ulaştığımızda durum anlaşılınca hemen Hoca Braşkovik'in memuriyeti ve maiyeti neferlerini harçları ibka ile mahalli huzur geri dönmüş, asi nahiyelerin ıslâhatına burası başlangıç seçilmiş

ve bu gibi siyasi işlerde kullanılmak üzere Raguza şehbenderi Mösyö Persiç de Safer içinde Mostar'a çağırılmıştır.

Luka Vukavloviç ile Pop Boğdan bütün asi nahiyelerin reisleri tarafından vekil olarak İstanbul'a gönderilmek üzere aralarında görüşülüp kararlaştırılmak üzere olduğu işitilince Mösyö Persiç Mostar'a geldiği gibi Luka Vukavloviç ile haberleşmeye başladı ve İstanbul'a gitmek veya Mostar'a gelmek hususlarında muhayyer olduklarını belirtti.

Şumalıların çiftlik sahiplerinden şikâyetleri ve çiftlikat nizamnamesi

Şuma nahiyesi ıslâhatça örnek seçilerek diğer nahiyelere güzel örnek gösterilmek düşünülürken Suma nahiyesinin dört adet kocabaşları Safer içinde Mostar'a gelip şikayet maddelerini sıraladıkları sırada ashâb-ı alâka, yani çiftlikat sahipleri taraflarından kendilerine angarya yüklenmekte ve bedava peynir, yumurta ve kuzu gibi şeyler istenilmekte olduğunu ve ashâb-ı alâkanın, köy meralarını Avusturyalılara kiralamakla kendi hayvanlarının merasız kaldığını dillendirdiler. Arazi kanunnamesi gereğince kasabalara ve köylere tahsisli ve metruk olan meraların hükümleri ve Bosna çiftlikatı nizamnamesinin içindekileri kendilerine ifade edildiğinde böyle şeylerden kendilerinin bilgileri olmadığını söylediler ve nahiyelerinde davul çalınmamış olduğu beyanıyla Bosna çiftlikatı nizamnâmesinin kendi nahiyelerinde ilân olunmadığına delil getirdiler. Meğer o bölgede yeni bir emir ve tembih ilân olunacağında nahiye davulu çıkarılıp çalınmak ve halk onun sesine gelip keyfiyetten haberdar kılınmak âdet iken Bosna çiftlikatı nizamları için bu tören ve âdet yerine getirilmemiş olduğuna göre ilan olunmamış demek oluyormuş. Hâlbuki daha önce Bosna çiftlikatının işlemlerinden Hıristiyan çiftçiler şikâyet etmişlerdi. Onların şikayetleri bazı yabancıların dikkatlcrini çekmekle ve özellikle Avusturya devletinin müdahalesini davet etmişti. Bundan dolayı Bosna

Eyaleti'nin yedi sancağından altışar yani ashâb-ı alâka tarafından Müslüman olarak ikişer ve Hıristiyan çiftçilerden ikişer ve kendi arazisini ekerek geçinenlerden biri Müslüman ve diğeri Hıristiyan olarak ikişer ki yedi sancaktan yarısı Müslüman ve yarısı Hıristiyan olarak toplam kırk iki kişi diğer halk tarafından vekil üzere Dersaadet'e çağrılıp on ay kadar Dersaadet'te ikamet edip defalarca Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da soru sorularak alınan mahalli bilgiler üzerine hepsinin ittifakıyla Bosna çiftlikleri hakkında bir adet nizamnâme kaleme alınmış, bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Boşnakça olarak basılmış ve ashâb-ı alâka ile çiftçiler arasında bundan sonra sıkıntı çıkmaması için yazılı anlaşma yapmak üzere bir çok kontrat kâğıtları basılmış idi. Bu nizamnâmeler ile kontrat kâğıtlarından her sancağın hissesi ayrılarak başka başka denkler bağlanmış, üzerleri yazılmış ve o vakit Meclis-i Tanzimat üyelerinden bulunduğum cihetle bunlar hep tarafımdan yapılmış ve hepsi bedava mahallerine gönderilmiş idi. O vakitten beri dört sene geçmişken hâlâ Suma halkının bilgi alamamasına şaşırdım, mecliste hazır bulunan Persiç de Devlet-i Aliyye'nin böyle arazi işleri hakkında başka ve Bosna çiftlikatı hakkında başka kanunnâme ve nizamnâmeleri olduğundan haberdar olmadığını bildirince hayret ve şaşkınlığım arttı. Hemen Mutasarrıf Paşa'yı çağırdım, sordum. Bosna çiftlikatı nizamnâmesinden onun da haberi yok imiş. Artık sabrım taştı. Dersaadet'e gelmiş olan zikri geçen kırk iki vekilden ikisi Mostar'da bulunmakla onları çağırarak sorduğumda,

"Evet bizler İstanbul'da iken öyle bir nizamname yapılmış idi. Fakat basılmış nüshası buraya gelmedi" dediler. Ben ne diyeceğimi ve ne yapacağımı şaşırdım. Bosna valisinden bilgi istedim. Bu arada Mostar tüccarından biri geldi,

"Siz bir nizam arıyormuşsunuz. Ben geçen sene Saray Bosna'ya gitmiş idim. Orada elime bir nizam geçti. Aradığınız bu olmasın" diyerek nizamnâmeyi gösterdi. Gördüm ki Dersaadet'te

dört sene evvel yazıldığı gibi bastırmış olduğumuz ve bu kere aradığımız nizamnâmelerin bir nüshasıdır. Bu sırada Bosna valisinden gelen cevapta da çiftlikat nizamnâmesiyle kontrat kâğıtlarından Hersek Sancağı için gönderilmiş olan denklerin vaktiyle Mostar'a gönderilmiş olduğu anlatılmıştır. Bunun üzerine köşe bucak araştırmaya başladım. Muhasebe kalemi eski halifelerinden bir efendi,

"Hatırıma geliyor ki daha önce birtakım denkler gelmiş idi. Galiba mahzene konuldu" demiş olduğundan yer altında define arar gibi mahzende nizamnâme ayamaya başladık. Hele aradığımız denkler bulundu. Üzerlerine tarafımdan konulmuş ve yapılmış olan bentler ve işaretlerin bozulmamış olduğu büyük şaşkınlıkla görüldü. Bu olanları masal gibi yazmak abes görünür ise de gerçekte büyük ibret alınacak bir maddedir. Yukarıda geçtiği üzere devletçe aşırı derece önem verilerek yapılmış olan bir nizamnâmenin böyle unutkanlık köşesinde kalmasının ne kadar üzüntüye sebep olacak hallerden olduğu beyana muhtaç değildir. Saltanat merkezinde bunca külfetlere katlanarak yapılmış olan mühim bir nizamı unutkanlık köşesine atan umursamazlık ve bu gibi kayıtsızlıkla devletin türlü zorluklara düşmesine sebep olan memurlar ile memleket idaresi mümkün olamayacağı açık olmakla Safer sonlarında Babıâli'ye üzüntülerimi bildirerek durumu arz eyledim.

Bu nizamnâme ashâb-ı alâkanın tasarruf haklarına kefildi. Hıristiyanlar içinde bu hukuku çürütmek düşüncesinde bulunan bir takım fesatçılar o nizamnâmenin icrasız kalmasını isterlerdi. Gariptir ki ashâb-ı alâkadan hayır ve şerri tanımaz akılsız bir güruh da alışık oldukları suiistimallere engel olacağı cihetle onun yürürlüğe konulmasını istemezlerdi. Bosna Eyaleti'nce en başlı ıslâhat ise bu nizamın icra edilmesiyle bir müddetten beri arazice Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında karmaşaya sebep olan ayrılıkların giderilmesi hususu idi. Bu sırada Hıristiyan çiftçilerden birisi Mostar ileri gelenlerinde

Arif Efendi'nin çiftliği civarında boz ve hâlî yerden bir tarla açmıştı. Arif Efendi,

"Bu benim sınırım dahilindedir" diye o tarladan üçleme adıyla ücret almak istediğinden çiftçinin şikâyeti üzerine keyfiyet Liva Meclis-i İdaresine havale olundu. Yüzleştirilmek için Arif Efendi meclise davet olundu. Gelmediğinden başka arazi memurunu tehdit ve araziye dair olan nizamların yürütülmesinin durdurulmasını dik başlılıkla ve serkeşçe teklif eylemiş ve hükumetin nüfuzunu küçük görme yolunda sözler söylemiştir. Bunun üzerine Rebiülevvelin yirmi dokuzuncu günü sabahleyin sahip olduğumuz izin ve yetki üzere Üçüncü Ordu-yı hümâyûn Müşiri Abdi Paşa ve askeri, Hersek askeri fırkası kumandanı ve askerî müfettişi, Hersek mutasarrıfı paşalar ve Binbaşı Hafız Efendi'den oluşarak divan-ı harp tarzında olağanüstü bir komisyon kuruldu, Arif Efendi çağrılıp sorgulandı, bir sene müddetle sürülmesine karar verilip mazbatası düzenlendi ve buyruldusu yazıldığı sırada menzil beygirleri de hazır edilmiş olduğundan hemen koruma altında Travnik'e sürülerek benzerlerine ibret gösterildi. Onun bu şekilde cezalandırılması, arazi nizamlarının icrasına güzel bir başlangıç oldu.

İşte o sırada Luka Vukavloviç'in kardeşi Yule Vukavloviç, kâtibi Miço Baloreviç, hempalarından Luka Tikoviç, Benan nahiyesi reislerinden Rado Babiç ve Gaçka ileri gelenlerinden Kagre Guroviç Mostar'a gelmişler idi. Bunların emeli Luka Vukavloviç'in bütün asi nahiyelere voyvoda tayin olunması hususundan ibaretti. Bunun kabul edilir maddelerden olmadığını anlayıp makul bir yolda ıslâhat yürütülmesine muvafakatlarını gösterdiklerinden memleketin durumunun ıslâhına dair Zubçe ve Benan nahiyeleri halkına hitaben birer adet yazı ile iade olunmuşlar idi.

Ardından Kruşovitça nahiyesi reislerinden Lako Miloşoviç ile arkadaşı Niko Pavloviç Mostar'a gelip arz-ı ihlâs eylediler. Bu nahiye Zubçe ve Sutorina nahiyeleri arasında gayet

sarp ve engelli bir mevkidir. Daha önce Luka Vukavloviç isyan ederek Sutorina halkını da kendisine tabi kılmış iken Lako'nun karşı çıkması üzerine Kruşovitça halkı Karadağ savaşlarında tarafsızlıklarını korumuşlardı. Bundan dolayı bu kere Lako'ya ve arkadaşına çelenkler ve camadanlıklar giydirilerek taltif olunduktan başka sonradan bir kıta mecidiye nişanı da verilmiştir ve Lako ile Luka arasındaki rekabetten yararlanılmıştır. Bu sırada Piva nahiyesi voyvodası Pop Jarko ile meşhur Pop Boğdan ve bir vakitten beri asi nahiyeler reislerinin toplantı yeri olan Kosireva Manastırının başpapazı meşhur Pop Todosiye, Luka'dan ayılıp Trebin'e gelerek İstanbul'a gitmek veya Mostar'a varmak konusunda arada kalarak Trebin Kaymakamı Münib Efendi ile görüşmeye ve Persiç ile haberleşmeye başladılar.

Arazi memuru, Suma nahiyesine gönderilip hâlî yerlerden halktan bazılarına arazi bağışlanıp ellerine tuğralı tapu senetleri vermeye başlayınca çoğunluğu senet ile arazi tasarrufuna ve ashâb-ı alâkadan çiftlik satıl anlaya rağbet edip isyan fikirlerinden vaz geçtiler.

Bu yazın Hersek'te sıcak fevkalade olup sıcaklık derecesi reomür hesabıyla birkaç gün otuz sekiz dereceye vardı ve bir gün kırk iki dereceye kadar çıkıp bazı camilerin üzerindeki kurşunlar eridi. Müfettişlik memuriyetine ait olan işler ise pek fazla olduğundan maiyet memurlarıyla birlikte gece gündüz çalışılıyordu.

Hersek Sancağı'nın hesapları

Bir taraftan Hersek Sancağı'nın hesap işleri görülür ve bir taraftan Karadağ savaşı sırasında yapılan sefer masraflarının karışık hesaplarının tesviyesi çaresine bakılırken bir yandan da mülkiyenin ıslâhı, Nikşik yollarının güvenliğinin sağlanması ve Korianiç nahiyesinin korunması için gerekli keşiflerle

uğraşılırdı. Hâlbuki hangi işe yapışılsa sağlam bir temel bulunamazdı. Kısacası vergilerin salınması ve toplanması pek yolsuz olduktan başka gayrimüslim tebaanın cizyeden çevrilmiş olan askeri ianeleri de hâlâ kelle başı tahsil olunup askeri iane hakkında daha önce her tarafa gönderilmiş olan genel emirlerin Hersek'te kaydı bulunamamıştır. Bir de yarıcılık şeklinde kiralanan çiftliklerde köyce hane başına isabet eden verginin yarısı ve üçleme şeklinde üçte biri ashâb-ı alâka tarafından verilmesi Bosna Eyaleti'nde yürürlükteki usulden iken Hersek'te ashâb-ı alâka vergiye yardım etmeyip hane başına konan vergilerin tamamı çiftçiler üzerine yüklenmişti. Bir taraftan da kocabaşılar ve diğer kodamanlar türlü ad ile açtıkları yersiz masraflara birçok şeyler ilâve ve hepsini vergiye ekleyerek dağıtıp tahsil edegeldiklerinden reayanın fakirleri bu vergiler altında ezilmişti. Bundan başka Hersek'te ograda adıyla eski çevresi kapalı kışlaklar olup bunlarda kışın hayvan beslerler ve bunlardan mutasarrıfları kira alırlardı. Ashâb-ı alâkadan bazıları da çiftliklerinden nizam gereği alageldikleri arazi kirasına kanaat etmeyip yakın zamanda ogradalara kıyasla meralardan veya boş dağlardan birer miktar yerlerin çevresine çit çevirip onlardan da başkaca kira ister olduklarından çiftçiler haklı olarak feryada ve genel olarak ogradalardan şikâyete başlamışlardı. Hâlbuki eski ogradalar ile meralardan ayrılarak ograda şekline konulan yerlerin birbirinden ayrılması gerekli idi. Ancak ashâb-ı alâkadan o gibi suiistimallere alışmış olanlar bu türlü ıslâhatı istemezlerdi. Bundan dolayı Rebiülahir içinde Müsteşar Raşid Paşa'nın başkanlığında Mostar Müftüsü Efendi, Liva Meclis-i İdare üyelerinden Hacı Draço ve diğer ileri gelenlerden olarak iki Müslüman, iki Latin ve iki Ortodokstan oluşan bir komisyon kuruldu. Saray Bosna ve Travnik ileri gelenleri Herseklilere nispeten daha dindar ve söz anlar zatlar olduğundan ve Travnik beylerinin Hersek Sancağı dahilinde pek çok ilişkileri bulunduğundan Bosna Meclis-i Tahkik Reisi Sunullah Efendi, Travnik hanedanından Hasan Paşazâde Derviş

Bey, Tezkirecizâde Derviş Bey, Ali Bey ve Salih Bey de Mostar'a çağrılarak bu komisyona memur kılındılar.

Komisyon, birinci toplantısında büyük bir adalet örneği gösterdi. Şöyle ki, hane başına konan vergiden bir çiftçinin ekip biçtiği araziye göre hissesine düşen miktarın yarıcılık usulünde ise yarısını ve üçleme ise üçte birini ashâb-ı alâkanın vermesiyle çiftçilere yardım eylemelerine karar verdi. Komisyon üyesi, ashâb-ı alâkanın en büyüklerinden bulunduklarından diğerlerinin bir şey demeye hakları olmayıp çiftçiler ise bu karardan pek çok yararlanacaklarından derhâl komisyonun bu kararı Liva Meclisine de tasdik ettirildikten sonra her tarafa ilân edilerek yürürlüğe kondu ve komisyon bununla halkın nazarında bir büyük şan kazandı.

Daha sonra ogradalar konusu komisyonu hayli meşgul etti. Sonunda eskilerinin yerinde bırakılmasıyla yeni ogradaların iptaline karar verildi ve Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa'nın ilk defa Bosna'ya gelişinden önce mevcut olan ogradalar eski ve ondan sonrakiler yeni sayıldı. Bu hususun yürütülme şekli ve diğer arazi ve çiftlikler işlerinin halli ve tesviyesi hakkında komisyondan kaleme alınan talimat da hemen yürürlüğe konuldu. Bu veçhile Hersek'te en mühim ve halli zor olan arazi tartışmaları bertaraf kılınmış olup bu konuda komisyon azasından, görülmüş olan hamiyetli davranıştan dolayı bizzat komisyona gidip kendilerine teşekkür ettim, rütbe ve nişanlar ile taltif buyrulmalarını Bâbıâlî'ye inha eyledim. Babıâlî'ce de maruzatıma müsaade buyrulduğundan bu hususta da müsaade buyrulmuş ve her biri hâl ve mesleklerine göre taltif edilmiştir.

Eyalet ileri gelenlerinden bu vesile ile Mostar'a çağrılan ve görüşmek bahanesiyle gelen zevatın Bosna'da nizamiye askeri tertibi hakkında gayet hakîmane olarak nabızlarını yokladım. Memleketi bu hayırlı işe istidatlı gördüm. Artık bu hususta olan gayretimin icrasını sağlamca sarıldım ve görüştüğüm

zatların fikirlerini bu merkeze toplayabilecek yollara sıkıca teşebbüs ettim.

Saray için silâhşor yazımı

Bu sırada silâhşor unvanıyla Saray-ı hümâyûnda istihdam edilmek üzere bazı eyaletlerin ileri gelenleri ve saygınları evladından oluşmak üzere bir sınıf memurluk ihdas olundu. Bosna Eyaleti'nin de ileri gelir Müslüman ve Hıristiyan ileri gelenleri oğullarından seçilecek belirli sayıda delikanlıların Dersaadet'e gönderilmeleri için Sadaret emri gelmiş olduğundan bunların bir miktarı Hersek Sancağı hissesine ayrılarak geri kalanları diğer vilayetlerden seçilip yazılması Bosna valisine havale olunmuş idi. Vali Paşa'nın marifetiyle seçilenler Mostar'a gelip Hersek'çe yazılanlarla birleştirildi, daha önce Raguza'ya getirtilmiş olan Lütfiye Vapur-ı hümâyûnuna bindirilerek Dersaadet'e gönderilmek üzere Rebiülahirin sonlarında Binbaşı Hilmi Bey'e katılarak Mostar'dan Raguza'ya gönderildiler. Fakat padişah hizmetinin kadri yükseltilmek ve esas niyetimiz olan asker tanzimi hususuna Boşnakların düşüncelerini yönlendirmek üzere Mostar'dan alay ile şehir dışına çıkarılıp pek gösterişli yolcu edildiler. O gün Boşnakların duygularına göz attığımda Bosna'da askeri düzenleme yapılmasına muvaffak olabileceğimi anladım. O gün bizim Hafız Beyefendi halkın tavır ve davranışlarında tanık olunan vicdani eserlere bakıp,

"Bugün Bosna ve Hersek'in halinin mutluluğunun başlangıcı olacak gibi görünür. Bunu bir tarih kabul etmelidir" dedi.

Cevdet Efendi'nin asi nahiye reisleriyle görüşmesi

O sırada yani Rebiülahirin başlarında asi nahiyeler reislerinden Piva nahiyesi voyvodası Pop Jarko, Benan nahiyesi voyvodası Simo Baçeviç, Benan'da bulunan Kosireva manastırı başrahibi meşhur Pop Todosiye, Benan pandur bölükbaşısı

Jigo, Benan reislerinden daha önce Mostar'a gelip gitmiş olan Rado Babiç, Bileke kazasına tabi olan Rudine nahiyesi reislerinden Vuko Aleksiç, Klobuk tarafında bulunan Hıristiyanların reislerinden Ustoyan ve Gaçkalı meşhur Petar Maniç Mostar'a geldiler. Hepsiyle iki defa ve hepsinin önderi olan Pop Jarko ile ayrıca bir defa görüşülerek durum müzakere edildi. Daha sonra Rebiülahirin on birinde Piva'dan Nikola Haciç, Boçko Knezoviç, Gaçka'dan Peskor Benavçeviç, Zubçe'den pandur bölükbaşısı bulunan ve Luka Vukavloviç'in amcası Depoş Vukavloviç ile Jiko İspahiç de gelip diğerlerin yanına misafir oldular. Lâkin Zubçeliler ile Benanlılar arasına ayrılık girmekle bir olay çıkarmamaları için gerekli tedbirlerin alınmasına başlandı. Bu sırada Rudineliler ile Benanlılar arasına da ayrılık düşmüştür. Kısacası asi nahiyelerin reisleri hep Mostar'a gelip toplandılar. Yalnız Luka Vukavloviç ile Pop Boğdan gelmedi. Fakat Luka'nın diğer reisler yanında eski nüfuz ve saygınlığı kalmamış idi. Boğdan da sonradan Gaçka kazasının merkezi olan Metohya'ya gelerek mahalli hükumete itaatini arz etmiştir. Bir de Drobniak nahiyesi reisleri gelmedi. Çünkü geçen savaşta Zubçeliler Derviş Paşa'nın hayli ateşini yemişler idi. Banyan halkı da pek atik bir halk iseler de son meselede Derviş Paşa buradan Kite yoluyla Nikşik'e gidip gelerek bunları pek fazla ezmiş ve bütün köylerini yakıp imha eylemiş idi. Pivalılar daha kalabalık olup Drobniak'a bitişik oldukları cihetle oradan da daima kendilerine yardım olunduğundan Pivalıların kuvveti diğer nahiyelerden fazla idi. Hatta geçen savaşta bir defa Serdar-ı ekrem Ömer Paşa Piva nahiyesine girdiğinde Pivalılar kalabalık gelerek onun çevresini sarıp yer yer saldırdıklarında başıbozuk serkerdesi meşhur Gaçkalı merhum İsmail Ağazâde Derviş Bey fevkalade bir sebat göstererek eşkıyayı bir müddet durdurmuş, bu sırada ise Derviş Paşa yetişerek eşkıyayı büyük bozguna uğratmış idi. Sonraki savaşlarda da Pivalılar Derviş Paşa'nın hayli ateşini yemişler idi. Ama Drobniak nahiyesi ücra bir mahalde olduğundan Derviş Paşa fırkası oraya kadar

gidememiştir. Bir aralık Bosna valisi tarafından Hersekli İbrahim Bey'in kumandası altında olarak beş bin başıbozuktan oluşan bir fırka düzenlenip Taşlıca tarafından sevk edilerek Drobniak bölgesinden sayılan Şaran nahiyesine girildiğinde Şaran ve Drobniak eşkıyası hücum edip bu başı-bozuk fırkasını büyük bozguna uğratmışlardı. Ondan sonra da Drobniak halkı terbiye görmediler. Bundan dolayı pek fazla şımardılar. Mostar'da, yukarıda geçtiği üzere toplanan reislerin birincisi, en nüfuzlusu ve gerçekte hepsinin en dirayetlisi Piva voyvodası olan Pop Jarko idi ki babadan dededen Piva nahiyesinin hem knezi ve hem de papazıdır. Papaz sınıfından olduğu hâlde âyin ve mezhebine aykırı olarak sakalsız idi. Pop Todosiye reislerinden sayılmayıp sıradan bir papaz ise de Benan'da bulunan Kosireva Manastırı'nın başpapazı idi. Bu manastır ise bir vakitten beri reislerin toplantı ve danışma yerleri olduğundan kendisi de onların akıl hocası yerinde idi. Kendisinin başlıca emeli Benan'da ve kendi yönetimi altında bir büyücek mektep yaptırıp da Kosireva Manastırı'nın şan ve şöhretini artırmak ve kendisi bu cihetle de bilinen nahiyelerin mercii olmak hususu idi. Bundan dolayı reisler tarafından kaleme alınan ve bazı maddeleri içeren dilekçelerinde devletin yardımıyla mektep yapılması yazılı idi. Hâlbuki diğer reisler mektep lakırdısına önem vermiyordu.

Özellikle Rudineliler bunun sözünü bile istemiyordu. Hatta konunun görüşülmesi için reislerle toplanılarak adı geçen müzekkere okunduğunda Rudineli Vuko Aleksiç ayağa kalkarak,

"Mektep ne demektir. Bana çocuklarımı barındıracak kulübe ve besleyecek zahire lâzımdır" diye yaygaraya başlayınca diğer reislere durgunluk geldi. Bunun üzerine,

"İnşaallah önce evleriniz yapılır. Fukaralıktan da kurtulursunuz. Daha sonra mektepler de açılır, her şey olur biter. Bunlar bir günde olacak şeyler değildir. Bir kere işler yoluna girsin de daha sonra sırasıyla hepsi yapılır" diyerek tartışmayı

bitirdim. Bu sırada Pop Todosiye bademcik hastalığından rahatsızdı, tedavi edilmekte olduğu hâlde Vuko Aleksiç,

"Keşke hem bu herif ve hem de diğer papazlar geberse ve Kosireva Manastırı kapansa da bunların belasından kurtulsak. Manastır belâsı yetişirken başımıza bir de mektep gailesi çıkarmak istiyorlar" diye açıktan bir takım sözler söylemekten geri durmamıştır. Arası çok geçmeyip Pop Todosiye bu hunnak hastalığından öldü. Lâkin Rudinelilerle Benanlılar arasında soğukluk ve ayrılık baki kaldı.

Zikrolunan müzekkerenin bir maddesi çiftliklere ve ashâb-ı alâka tarafından yapılan suiistimallere dairdir. Gerçi Piva nahiyesinde çiftlik yok ise de diğer nahiyelerde pek çok çiftlikler olduğundan buna dair süren tartışmanın sonunda, öncelikle arazi memuru Benah nahiyesine gidip de arazi kanunname-i hümâyûnu gereğince ashâb-ı alâkanın tapu senetlerini vermek ve Bosna çiftlikatı nizamnamesi gereğince çiftçiler ile kontratları yapılmak hususlarına karar verildi.

Adı geçen müzekkerede bulunan maddclerden birisi de bütün asi nahiyelere bir reis tayin olunması isteğinden ibaret idi. Bunlar ise Karadağ sınırında dağınık nahiyeler olmakla hepsini bir idare altına almak mümkün değildi. Burası kendilerine anlatıldığında,

"Bu bizce gerekli bir şey değildir, fakat halkın arzusu olduğundan arz olundu" diyerek bu istekten vaz geçtiler. Fakat daha önce Hurşid Paşa Hersek mutasarrıfı iken Luka'ya beş yüz harç vererek bütün nahiyelerin korunmasını ona havale eylemiş olduğu hâlde Luka'nın kötü tavır ve hareketlerinden dolayı sonradan azledilip bu beş yüz harç nahiyeler üzerine dağıtılarak başka başka pandurbaşılar tayin edilmişti. Şimdi bunların birden kesilmesi hâle ve ortama uygun olamayacağından bu masraf adı geçen nahiyelerin gelirleriyle kapatılmak ve bu sermaye ile o nahiyelerin güvenliklerinin korunması çaresine bakılmak zorunlu hâllerden görünmüştür. Daha önce

maa Rudine Benan nahiyesi için yüz yirmi bir harç verilmiş iken bu kere yukarıda geçtiği gibi aralarına soğukluk girmiş olduğundan ayrılması gerekmekle bu harcın elli bu kadarı Rudine'ye ayrılıp kalanı Benan üzerinde bırakılmıştır. Önceden Simo Baçeviç Benan voyvodası tayin olunmuş idiğinden bu kere müdür vekaleti unvanıyla voyvodalıkta bırakılması, hâlin gereklerindendi. Ancak Rudineliler ayrılmakla onların doğruca Bileke'ye başvurmaları alınan karar gereklerinden bulunmuştur. Şu hâle göre Pop Jarko'nun da yine müdür vekaleti unvanıyla Piva voyvodalığına nasbı lâzım gelerek gereği icra ve pandur harçlarından tasarruf olunarak Pop Jarko ile Simo Baçeviç'e beşer yüz kuruş aylık tahsis kılınmıştır. Yukarıda geçtiği üzere Hersek asi nahiyelerinin reislerinin hepsi Mostar'a gelmiş ise de henüz Drobniak nahiyesinden kimse gelmediği cihetle bu nahiyenin idaresi de Pop Jarko'ya havale edilmiştir. Daha önce Mostar'a gelip gitmiş olan Kruşovitça nahiyesi bölükbaşısı Lako'nun bölükbaşılık aylığı olan yüz yirmi kuruş maaş iki yüz elliye çıkarılıp yüzbaşılık itibarı verilerek Sutorina nahiyesi pandurları da onun maiyetine verilmiştir. Lako Mostar'da iken,

"Sutorina"da yanan kışla inşa olunup da Sutorina da kendi idaresine havale olunduğu takdirde Zubçeliler tabiatıyla yola gelip o cihette artık gaile kalmaz" diye hatırlatmakla keyfiyet Bâbıâlî'ye arz olunmuş idi. Fakat Sutorina'nın öyle inzibat altına alınması Avusturya politikasına aykırı olduğundan bu arzunun icrası kabil olamadığına teessüf olunur.

Mostar vücuhunun en ileri gelenlerinden ve Liva Meclisi üyelerinden meşhur Hacı Draço adlı zat ki gayet yaşlı idi, hatta Dubroynik cumhuru Devlet-i Aliye himayesinde iken Raguza Sancağı'yla korsanlık eylemekte ve Sutorina'ya işlemekte olduğu hâlde büyük Napoleon gelip de Raguza'yı zapt etmekle korsanlıktan vazgeçerek Fransızlar ile alış-verişe koyulmuş ve bu yüzden epeyce kâr etmiştir. Yukarıda geçtiği üzere asi

nahiyeler reisleri Mostar'a gelip toplandıklarında bir gün yanıma gelip gizlice sohbete girişerek,

"Asi nahiyeler işte bu reislerden ibarettir. Bunları tutukladığınız gibi iş biter" deyince,

"Yok Hacı Ağa bu olmaz şeydir. Bunlar kendi ayağıyla hükumete gelip dehalet ettiler. Bu makuleleri tutuklamak hükumet kaidesine uymaz. Hele bana güvenip de gelmiş olan bir şahsa saygıdan başka bir muamele edemem" diye cevap verdim. Tekrar söze başlayıp,

"Daha önce Serdar-ı ekrem Ömer Paşa bunları ele geçirmek için çok çalıştı, başarılı olamadı. Şimdi bunlar kapana tutulur gibi buraya gelip toplandılar. Eğer bunları tutuklamaz iseniz ihtimal ki devletçe kötülenirsiniz ve ihtimaldir ki Serdar-ı ekrem'in uyarısı üzerine size bunların tevkifi için Babıâli'den emir gelir" deyince,

"Hayır Hacı Efendi, böyle şey olamaz. Diyelim ki bana öyle bir gizli haber gelecek olsa ben onları gece buradan kaçırırım ve daha sonra tutmak için askerle arkalarına düşerim" diye sözü kestirdim. Bilmem ihtiyarın kastı bizi tecrübe miydi. Yoksa bir yanlış tavsiye miydi. Her ne ise bu reisler vahşi adamlar olduğundan önce Mostar'a vardıklarında pek telaşlı ve korkulu idiler. Fakat gördükleri muamelelere göre kendilerince güven gelerek Mostar'da yan gelip oturdular, derinlemesine meseleleri görüşmekle meşgul oldular ve işlerine birer birer rabıta verdikten sonra önce Zubçe ve Rudine reisleri, daha sonra Benanlılar ve en sonra Gaçkalılar ile Pop Jarko güvenli ve memnun olarak yerlerine döndüler. Taahhütleri üzere bölgenin güvenliğini korumaya gayret gösterdiler. Luka Vukavloviç'in isyan merkezi olan Zubçe nahiyesi halkının miri mürettebatı kararlaştırılmış ve ashâb-ı alâkaya ait olan hasılat hissesinin verilmesi de taahhüt ettirilerek kendilerinden senet alınmıştır. Birkaç ay içinde Hersek'te sarf olunan yirmi beş bin otuz dokuz kıta tapu ilmühaberlerinin üç bin beş yüz bu kadarı Suma

nahiyesinde ve bin kadarı Bileke kazası dahilinde bulunan Rudine nahiyesinde verilmiştir.

Yukarıda geçtiği gibi asi nahiyeler işleriyle meşgul olduğumuz sırada bir taraftan da Liyubuşka kazasında türemiş olan Avusturya koruyucularından dolayı Avusturyalılar ile uğraşıyor idik ve bunun için Binbaşı Hâfız Efendi özel memuriyet ile Liyubuşka'ya gönderilmiş idi. Bir aralık iş için Mostar'a geldiğinde adı geçen nahiyeler reislerinin Mostar'da olduklarını ve Pop Jarko'nun da beraber gelmiş olduğunu duyunca inanmadı. Hele Pop Jarko'nun geldiğine inanmayıp,

"Bunda bir yanlışlık vardır. Zira ben Serdar-ı ekrem tarafından birkaç defa onun yanına vardım, gönlünü alarak Serdar-ı ekrem'in yanına getirmeye çok çalıştım. Mümkün olmadı. Onun Mostar'a gelmesi muhtemel değildir" dedi. Sonra reislerin konuk olduğu hana varıp Pop Jarko ile görüştükten sonra gelip Jarko olduğunu şaşırarak tasdik etti. Hâl ve zamanın yaptığını kimse yapamaz. Bununla birlikte o gibi vahşi adamların askeri zabıtan ve beylere hiç güvenemedikleri de defalarca tecrübe edilmiştir. Ancak mülkiye memurlarına, özellikle de padişah tarafından olağanüstü bir memuriyetle böyle uzak beldelere gidenlere fazlasıyla güvendikleri görülmüştür. Gelelim Liyubuşka'nın durumuna,

Avusturya'nın yalan haberleri ve haksız müdahaleleri

Bu havali halkını en fazla rahatsız eden mükarî (katırcılar) maddesidir. Bundan dolayı zavallı halk büyük zahmet ve zararlara uğramış oldukları hâlde alacakları olan ücretlerini de alamamışlardır. İşte bu sebepten dolayı Liyubuşka kazası reayasından iki üç yüz kadar hane Avusturya himayesine girmiş idi. Şöyle ki Liyubuşka kazası Trebijan çayı ile ikiye ayrılmıştır. Bu suyun sağ tarafında yani Avusturya sınırı boyunda olan

halkı hep Avusturya tabiiyeti iddiasında olup miri vergi vermez olmuşlardı. Bundan dolayı Liyubuşka kazası halkının mükarî hususundan dolayı miri tarafından nakit alacakları olduğunu araştırıp gerekli düzeltmeler yapılarak halkı devlete ısındırmak ve bu himaye iddiasının önünü kestirmek üzere Binbaşı Hâfız Efendi özel memuriyetle o tarafa gönderilmiş idi. Gayet çalışkan, gayretli, yetenekli ve cesur bir zat olup çok süratli ve ustalıkla aldığı güzel tedbirlerin meyvesi olarak kalpleri kazanmayı başardı. Özellikle Latin rahiplerini pek fazla hoşnut etti. Ashâb-ı alâkanın,

"Biz çiftliklerimizde yabancı istemeyiz" diye iddiaya kalkışmalarını da görevi yerine getirmeye vesile eyledi ve gösterilen adalet sayesinde himayeciler, kimi pasaportlarını yırtmaya ve kimi Devlet-i Aliyye tebaasından olduklarını belirtir senetler vermeye kalkıştılar. Dalmaçya halkından bazıları da Devlet-i Aliyye tabiiyetini kabul ile beri tarafa geçip yerleşmeye başladılar. İçlerinde beş altı kadar Avusturyalı bozguncu olup hakkında mahallince yapılan mazbata gereğince Hâfız Efendi onları tutup Mostar'a gönderdi. Biz de memleketlerine gönderilmek üzere Mostar'daki Avusturya konsolosuna teslim eyledik. Liyubuşka kazasındaki Avusturya sınırı inzibatsız bir hâlde bulunduğundan Hafız Efendi sınır boyunda sekiz adet kule inşasına başladı. Avusturyalılar ise Liyubuşka kazasının yarısını benimsemiş olduklarından bunca vakitten beri gayretle kazanmış oldukları nüfuzlarının kaybolacağını gördükleri gibi bu ıslâh çalışmalarını yüzüstü bıraktırmak gayretine düştü. Avusturya konsolosu Hafız Efendi aleyhinde sanki Avusturya tebaası hakkında zulüm ve düşmanlık eylemiş yollu bazı yalancı iddiaları içeren bir protesto-nâme verdi. Avusturya Elçiliğinin yapılan tebligatı üzerine Hafız Efendi'nin sorguya çekilip muhakeme altına alınması için Babıâli'den da Sdaret telgrafı geldi.

Bunun reisliğim altında askerî müfettişi Mustafa Paşa, Mirliva Mahmud Paşa ve Mutasarrıf Paşa ile maiyet tercümanı

İşkodralı Vassa Efendi'den oluşan bir komisyon kurulup Konsolos da hazır olduğu hâlde Hafız Efendi'nin sorgulanmasına başlandı. Sorulan soruları pek sağlam ve konsolosa dokunacak cevaplarla def edince Konsolos mahcup kaldı ve bu davayı meydana çıkardığına pişman oldu. Bu davanın görüşülmesinin durdurulmasını teklif eylediyse de,

"Biz buna Babıâlî tarafından memuruz. Sorgulama ve yargılamaya devam etmeye mecburuz. Sizi de resmen davet eyleriz" diye cevap verdik. Hafız Efendi de o şekilde itham olunmuş idiğinden dolayı iddiadan hâlî olmadığını ckledik. Konsolos ise artık komisyona gelmez oldu. Liyubuşka kazasındaki Latin rahipleri ise ıslâhatın tamamlanması için Hafız Efendi'nin hemen Liyubuşka'ya iadesini isteyip Avusturya konsolosundan şikayet eder oldular. Burası Konsolos'a pek ağır geliyordu. Biz de Hafız Efendi'nin iftira davasında bulunduğu cihetle ya karma bir komisyon olup da onun Konsolos hakkında olan davasının görülmesi veya kendisinin devlet nezdinde temize çıktığını ispat için rütbesinin yükseltilmesi lüzumunu söz konusu ettik. Nihayet Hafız Efendi uhdesine kaymakamlık rütbesi tevcih buyrularak Hafız Bey unvanını aldı. Bu suretle karmaşa bertaraf oldu. Hafız Bey Liyubuşka'ya gidip icraatını ve sınır boyundaki kulelerin inşaatını tamamladı ve bu kulelerin muhafazası için bir yüzbaşı maiyetinde olarak bir kısmı Müslüman ve diğer kısmı gayrimüslim olarak elli nefer pandur tertip etti.

Bu pandurların maaşları diğer mahallerde bulunan pandurların maaş indirimlerinden karşılandığından hazineye bir masraf yüklenmemiştir. Kulelerin inşası için ashâb-ı alâka ve diğer halk tarafından haylice yardım olunup geri kalan on beş bin kuruş raddesinde bulunan masraf da Liyubuşka kazasının çürük sayılan bekayasından tahsil edilip harcandığından mal sandığının muvazenesine halel gelmemiştir. Bu taraftan pek çok gümrük malı kaçırılmaktaydı. Bu kulelerin inşasından evvel Gabela gümrüğünün aylık geliri altmış bin kuruş

raddesinde iken onların inşasından sonra yüz on bin kuruşa kadar yükselmiştir. Dalmaçya halkından peyderpey beri tarafa geçenler mezra, koru ve çayırları tahrip ederlerken bu karakolların inşası üzerine bu düşmanlık bertaraf olarak halkın mal ve mülkü korunduğundan hepsi müteşekkir olmuşlardır. Bu yolla halkın yüzü beri tarafa dönerek artık Avusturya hamiliği iddiası bertaraf olmuştur. Hafız Bey'in asıl memuriyeti arazi değişimi işi, yani sınır kesiminde Karadağ halkının dışarıda kalan arazisiyle dışarıda bulunan tebaanın Karadağ dâhilinde kalan arazisinin mübadelesi keyfiyeti olmakla ve bu işe İşkodra Sancağı dâhilinde bulunan Bar kazasına bağlı İspiç nahiyesinden başlanacağından Karadağ beyi ile görüşerek işin yürütülmesi şekline karar vermek üzere bir aralık Hafız Bey Karadağ'a gidip gelmiştir.

Bosna'da askeri düzenleme yapılması çok önemli olup ancak Avusturyalıların Hırvatistan Eyaleti'nde olduğu gibi Karadağ sınırı üzerinde de koloni militer tarzında bir nevi yerli sınır askeri tertip olunması da hâl ve mevkiin icaplarından görülerek bu hususlara dair Bâbıâlî ile haberleşmeye ve vukuf ehli ile danışmaya başlanmıştır.

Koniça'dan Mostar'a kadar araba yolu açılması

Daha önce Bosna Valisi Osman Paşa tarafından mesai harcanarak Saray Bosna'dan Koniça'ya kadar bir araba yolu açılmış olmasıyla Koniça'dan da Mostar'a kadar araba işleyebilecek surette bir cadde açılması işin gereklerinden olduğundan maiyette bulunan erkân-ı harbiye Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendi gönderilerek keşfettirildi. Hâlâ işleyen menzil caddesinden ve civarından araba yolu açılmak mümkün olamayacağı anlaşıldı. Fakat Neretva Nehri kenarıyla Mostar'dan Koniça'ya kadar bir araba yolu açılmak mümkün olacağı vukuf erbabı tarafından haber verilmekle burasının keşfi için Hafız Bey gönderildi. Keşif sonrası dönüşünde buradan ahali ve

askerin yardımıyla ve beş bin kese kadar akçe harcanarak bir araba caddesi açılmak mümkün olacağını bildirilmekle keyfiyet Rebiülahir sonlarında Babıâli'ye bildirildi ve Hersek Kumandanı Ömer Fevzi Paşa da keşiflerin tamamlanması için Hafız Bey ile birlikte Neretva boyuna gönderildi. Onun araştırması da Hafız Bey'in ifadelerini doğrulamakla ve benim bildirmeme Babıâlice müsaade buyrularak bu yol için beş bin kese akçe tahsis buyrulmakla yapım işi hemen Ömer Paşa ile Hersek Mutasarrıfı Cavid Paşa'ya havale edildi.

Erkân-ı harbiye kolağalarından Hüseyin Hüsnü Efendi Trebin kazasına bağlı Korianiç nahiyesine gönderilip onun marifetiyle savaş sırasında yanan hanelerin çoğu tamir olunmuş ve Zaklebun adlı mevkide yapılmakta olan palanka bitmekle Aziziye adı verilmiştir.

Savaş günlerinde Nikşik'ten göçmüş olanlar bu sırada şuradan buradan toplattırılıp vatanlarına gönderilerek iskân ettirilmiş ve Nikşik Kalesi ile civarındaki kulelerin tamirat ve inşaatı da bu sırada son bulmuştur. Bundan sonra Nikşik yolunun güvenliği için gereken mevkilere kuleler inşası hususuna teşebbüs edilmiştir.

Latinlerin rüşdiye mektebine öğrenci göndermeleri

Genel eğitimin yayılması hakkında yapılan teşviklerin eserinden olarak Mostar'da konulmak üzere on sekiz çocuk getirdiler. Bunlar ise henüz elif-ba okumamış olduklarından ikinci derecede rüşdiye mektebine konulmaları mümkün olmadığı gibi Müslüman sıbyan mekteplerinde Kur'an cüzleri ve ilmihal okunduğundan Hıristiyan çocuklarına Kur'an ve ilmihâl okutmak da uygun olamayacağından ve bunların geri gönderilmesi ise duruma uygun olmadığından hemen senevi beş yüz kuruş kira ile bir hane kiralanıp aylık yüz elli kuruş maaş ile bir Müslüman hocası tedarik olunarak Hıristiyan çocuklarının

eğitimine başlandı. Bu masrafın genel eğitim giderlerinden karşılanması hususu Cemaziyelahir içinde Babıâli'ye bildirildi. Başta bunu isteyenler yukarıda geçtiği üzere on sekiz Latin çocuğu iken mektebin açılış gününde otuz çocuk bulunup ardından 50 kişiye ulaşmışlar ve az vakit içinde Türkçe yazı okumaya başlamışlardır. Bu mektep devlet mektebi ve hocası Müslüman olmakla Latinlere mahsus olmayıp Müslüman, Latin ve Ortodoks çocuklarına açık olarak rüşdiye mektebine mahreç sayılmış ise de açılmasına sebep Latinler olduğundan Latin mektebi diye tanınmıştır.

Yukarıda yazılan fevkalade işler arasında bir taraftan da Hersek'çe teftiş görevine bağlı olan önemli işler de tamamlanmış olduğuna göre Receb ayının altıncı günü Mostar'dan hareket ile dördüncü günü Saray Bosna'ya ulaşıldı. O tarafça yapılan icraatımız ayrıca bir tezkire ile bildirilecektir.

Hersek'te beş ay bu kadar gün ikametimiz müddetinde iken Babıâli'ye yüz kırk sekiz adet ariza ve yetmiş beş adet telgraf, diğer mevkilere, memurlara ve saire yedi [yüz] altmış yedi adet Türkçe, kırk sekiz adet Fransızca, on altı adet İtalyanca, elli adet Latin harfleriyle ve altmış sekiz adet Slav harfleriyle Boşnakça yazı yazılmış ve toplam teftiş kaleminin Hersek'te mahsulü dokuz yüz kırk dokuz[1] adede ulaşmıştır. Bosna ve Hersek'te Hıristiyanların haberleşmeleri Boşnakçadır. Fakat Latinler yani Katolik mezhebinde bulunanlar Latin harflerini ve Ortodoks mezhebinde bulunanlar Slav harflerini kullanmakta oldukları beyanıyla söze son verilir.

12 Şaban sene 98 ve 27 Haziran sene 98/10 Temmuz 1880

1 Toplam 1.172 adettir.

TEZKİRE NO: 22

1280 yılı olaylarının kalanları

Saray Bosna'ya geliş ve mekteplerin teftişi

Hersek'ten Bosna yönüne gittiğimizde Neretva Nehri geçildiği gibi Saray Bosna'ya kadar o vakit Bosna valisi bulunan Topal Osman Paşa tarafından yaptırılmış olan bir araba yolu görüldü. İçimizin rahatlamasına sebep oldu ve Koniça' dan Mostar'a kadar bir araba caddesinin inşası arzusu zihnimizde bir mertebe daha kuvvet buldu. Bin iki yüz seksen senesi Recebinin dokuzuncu ye Kânûn-ı evvelin yedinci [20 Aralık 1863] günü Saray Bosna'ya ulaşıldı. Saray Bosna şehrine girilirken Müslim ve gayrimüslim mektep çocukları takım takım şehir dışına çıkarılmış idi. Yeni açılmış bir Hıristiyan kız mektebi öğrencilerinden bir küçük Hıristiyan kız çocuğunun Boşnakça olarak yaptığı konuşmanın çevirisi aşağıdadır.

Kudretlü Padişah-ı âlem-penâh Abdülaziz Han efendimiz hazretlerinin vekili efendimiz zat-ı fahîmâneleriniz vatanımızı teşrif ile sıhhat ve afiyet üzere aramızda sizi gördüğümüzden ve teşrif-i âlîniz belde halkının istirahat ve hâllerinin düzeltilmesi için olduğunu bildiğimizden hep arkadaş ve sınıfdaşlarım tarafından teşekkürlerimizi arz etmek için seçildiğime teşekkürle beraber zat-ı âlînizin ikbâl ve ömrünüzün artması duası dil pelesengimiz olduğunu arz eylerim.

Birkaç gün sonra Saray Bosna'nın mektepleri kontrol ve teftiş edildi. Mostar mekteplerine nispetle memnun olacak bir hâlde görüldü. Hıristiyan kız mektebine gittiğimizde yine zikrolunan kız çocuğu tarafından Boşnakça bir konuşma yapıldı ki tercümesi aşağıdadır:

Fahametlü efendimiz! Kudretlü azametlü Padişahımız Sultan Abdülaziz efendimiz hazretlerine teşekkür etmek üzere mektebimiz öğrencileri beni seçip vekil ettiler. Evvelâ Allahu Taâlâ hazretlerine teşekkür eyleriz ki bizi böyle merhametli ve şefkatli padişahın ülkesinde yarattı ve Padişah-ı âlempenâh efendimiz hazretlerine dahi teşekkür ederiz ki bizi her türlü nimet ve ihsanına nail etti ve Devlet-i Aliyyenin mutluluk veren kanatları altında her türlü huzur ve güvende bulunduğumuzdan dolayı ne veçhile teşekkür edeceğimizi bilemeyip arkadaşlarımla beraber padişahımızın ömrünün artması için duamızı tekrar tekrar Cenâb-ı Rabbü'l-ibâd kabulgâhına arz kılınmıştır. Mektebimizi teşrifle akranlarımız arasında bizi müftehir buyurduğunuza dahi yine hepimiz adına teşekkür ederim.

Erkek Hıristiyan mektebine varıldığında da bir erkek Hıristiyan çocuğu tarafından yine Boşnakça bir konuşmak yapıldı. Onu da Türkçe tercümesi aşağıdadır.

Çok çükür olsun Cenab-ı Hakk'ın bizlere özel ilâhi inayeti olan Sultan Abdülaziz Han efendimiz hazretlerinin asr-ı hümâyûnlarında böyle bir mutluluk verici güne yetiştik. Bütün tebaa sınıfları hakkında rahim ve şefkatli kalp ile eşit olarak lütuf buyurdukları cihetle hepimiz bahtiyarız. Bundan dolayı ne veçhile teşekkür edeceğimizi bilemeyip padişahımızın ömrünün artması için ettiğimiz duamıza ekleyerek memur-ı murahhasları semahatlü Cevdet Efendi hazretlerine dahi dualar eyleriz.

Saray Bosna'nın mali ve idari durumu

Kısacası Saray Bosna güzel bir şehir olup bilim de ilerlemeye başlamış idi. Saray Bosna Sancağı'nın hesapları görüldüğünde Hersek hesapları gibi karışık olmayıp orasının maliyesine oranla burasının mali işleri pek yolunda ve mülki işlerinin idare şekli oldukça uygun ve yolları düzgün idi. Saray Bosna'daki Hüsrev Bey Evkafı'nın hesapları görüldü. Doğrusu hiçbir beldede benzeri görülmemiş surette muntazam olduğu memnunlukla görüldü. Bundan dolayı Bosna Valisi Osman Paşa ile defterdarı Naşid Efendi'ye memnuniyetimiz bildirildi. Selefimiz Ziya Beyefendi Saray Bosna'ya gelir gelmez mal sandığını mühürleyip muhasebe görmeye başlamadan önce defterdarı azletmiş idi. O vakit Maliye nazırı bulunan Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa ise böyle sebepsiz ve araştırılmadan defterdarın azlini tasdik etmeyip memuriyetine devam etmesini telgraf ile defterdara bildirmiş ve muhasebesi görülerek çıkacak hâle göre gereğini yapılması lâzım geleceğini de Babıâli'ye takrir ve bu konuda ısrar etmekle arada karışıklık çıkmıştı. Osman Paşa hakkında da hayli dedi-kodu çıkmış ise de hemen azli yoluna gidilmeyip ardından memuriyetimin gerçekleşmesi üzerine azledilip değiştirilmesi hususu benim inhama bırakılmıştı. Yapılan icraata göre Osman Paşa'yı valiler içinde ehven gördüm ve o asırda yol düzeltilmesi maddesine öncelikle Niş tarafında ve bir de Bosna cihetinde başlanmış ve Osman Paşa'nın bu konuda gayret ve çalışması görülmüş olduğundan gerek onu ve gerek Naşid Efendi'yi Babıâli'ye tavsiye eyledim. Yazın Hersek'te sıcaklar ne kadar şiddetli olduysa Bosna'da kış da o kadar olağanüstü şiddetli oldu. Lâkin gecelerin uzunluğunu teftiş işlerinin müzakereleriyle geçirirdik. Saray Bosna'daki yabancı konsolosları gerek birbiriyle ve gerek hükumet memurlarıyla şîr ü şeker gibi imtizaç ederek tatlı görüşür ve haftada bir kere balo verip bir diğeriyle güzel sohbet ederler idi. Biz de geceleri bulunur idik. Bu cihetlerle Saray'da kış

günlerini gönül rahatlığı ile geçirdik. Bu sırada Saray Bosna Sancağı'nın hesaplarını gördük. Mülhak sancakların muhasebe defterlerini de tetkik etmek üzere eyalete getirttik. Hersek ve Bosna'da kaza daireleri kaptanlar zamanında pek nispetsiz ve münasebetsiz bir hâlde belirlenerek kazaları birbiri içine girmiş ve bir kaza merkezine daha yakın olan köyler daha uzak bir merkeze bağlı kalmış ve bazı mahallerde güzel bir kaza dairesi oluşturacak köyler iki kazaya ayrılmıştı. Bu ise güzel idareye engel idi. İşte bu kabilden olarak Neretva Nehri, Hersek ve Saray Bosna sancaklarına sınır itibar olunmakla Koniça kazası Hersek'e ve Neretva kazası Saray Bosna'ya bağlı idi. Hâlbuki iki merkezin arasında bir nehir olup bir köprü ile bir diğeri bağlı olarak ikisi bir kasaba hükmünde iken iki tarafta da birer müdür bulunuyordu. Her taraftaki köyler mesafece ve işlemce uygun olan merkezlere bağlanarak kazalar daireleri yeniden sınırlandırıldığı sırada Neretva kazası da Bosna'dan ayrılarak Hersek Sancağı'na katıldı. Bunun gibi diğer yerlerde de bazı kazalar birleştirildi ve kazalar müdürlerinin maaşları da düzensiz bir hâlde bulunduğundan kazaların büyüklüğüne ve mevkilerinin önemine göre müdürlerinin maaşları da yeniden düzenlendi. Nahiyelerde bulunan zabıta memurlarından bazılarının yerinde bırakılması hâl ve mevki icabından bulunmuş ise de bazılarında tabii bulunması lâzım gelen asakir-i zaptiye zabitleri onlara ihtiyaç duymadıklarından zabıta memurluklarından bazıları da kaldırıldı. Çünkü daha önce Rumeli Eyaleti'nin zaptiyeleri yeni usul üzere yani jandarma tarzında teşkil olunduğu sırada Bosna ve Hersek bölgelerinde de iki alay zaptiye askeri oluşturulmuş idi. Lâkin bunlar kazalara ve uygun mevkiler yoluyla bölüştürülmemiş idi. Bu kere adı geçen askerler bölük bölük ve takım takım mevkilere bölüştürülünce bir çok nahiyelerde zabıta müdürü bulundurmaya hacet kalmadı. Bu veçhile önce ve sonra yapılan değişiklik ve tasarruflardan hasıl olan meblağın bir miktarıyla kaza müdürlerinin maaşları layık olduğu miktara yükseltildikten sonra fazla

görünen aylık yedi bin dokuz yüz kuruş da hazineye alınmıştır. Yukarıda geçtiği üzere zaptiye askerleri düzenlenmiş iken Hersek Sancağı'nın çok yerlerinde pandur adıyla istihdam edilen pandurlar da bırakılmış ve bazı mevkilerde de başkaca muvazzaf askerler istihdam olunmakta idi. Zaptiye askerlerinin yukarıda geçtiği gibi yoluyla mevkilere bölünmesi dolayısıyla bu pandurların çoğuna ihtiyaç kalmadığından, önce ve sonra yürütülen düzenlemeden ve muvazzaf askerlerin de birazı indirildiğinden dolayı aylık beş yüz doksan üç bin üç yüz elli beş kuruş miriye gelir olmuştur.

Bir takım kişilerin haksız yere hapishanelerde yatmaması için gerekli tahkikatın yürütülmesi, memuriyetime yüklenmiş işlerden olduğundan Saray hapishanesi yoklandı. Mostar'da olduğu gibi burada da hayli kişinin uzun müddet tutuklu bulundukları görüldü ve incelenip Dersaadet'e takdim olunan mazbatalarının, hayli vakit geçmiş olduğu hâlde cevaplarının gelmemiş olduğundan tutuklu kalmış oldukları ve bu husus için vilayetlerin teftişinden fayda olmayıp İstanbul'daki meclislerin durumlarını ıslâhı gerekeceği anlaşıldı. Hemen bu gibi cezaya dair olan mazbatalar hakkında ne denilecek ise denilip de işlerin gecikmekten kurtarılması lüzumu Babıâli'ye inha edilmiştir.

Bosna Eyaleti'nin ormanları fazla olduğundan aylık beş bin kuruş maaş ile Dersaadet'ten bir orman memuru gönderilmiş ise de bu maaşın bir miktarı ile orman mektebinden çıkma bir orman mühendisi ve kalanıyla maiyetine memurlar tayin olunsa büyük gelirler elde edileceğinden bu memuriyct kaldırılarak bir orman mühendisi istenildi. Bunun üzerine Dersaadet'teki orman mektebinden çıkma bir efendi gönderilmiş ve bu cihetle Bosna ormanlarından sonraları pek çok yararlanılmıştır.

Bosna Eyaleti madence de zengin bir bölge olup Travnik tarafında bir de civa madeni bulundu ve örneği Dersaadet'e gönderilip bir maden mühendisinin gerekliliği bildirildi. Ancak Dersaadet'te maden mühendisi olmadığından Almanya'dan

bir maden mühendisi getirilmesine karar verilmiş olduğu cevabı alındı.

Gusinye kazası dâhilinde bulunan Vusay Köyü halkı, aslen Klement malisorlarından oldukları hâlde vaktiyle gelip burada yerleşmişler ve İslâm ile müşerref olmuşlardır. Şimdi bütün halkı Müslüman oldukları ve tamamı yüz bu kadar haneden ibaret bulundukları hâlde mektepte eğitime uygun yüz elli bu kadar çocukları olup o kadar çocuk alacak bir mektepleri mevcuttu. Ancak muallim bulunmadığından miri tarafından yüz elli ve nihayet iki yüz kuruş kadar maaş tahsisiyle bir hoca tedariki çok gerekli olduğundan ve daha önce İşkodra malisyalarında yeniden mektepler açılmış ve Vusay halkı da malisorlarından sayılmış olduğundan mahallinde bir muallim tedarik olunmak üzere zikri geçen maaşın tahsisi Ramazan içinde Babıâli'ye arz ve inha olunmuştur.

Boşnaklarda sosyal ve ticari hayat

Bosna soğuk iklimden olmakla burada çocuklar geç yetişir ve hayli yaşlanmadıkça baliğ olmazlar. Erkeklerle kızlar arasında âşıkdaşlık usulü olup bu yolda birbiriyle gayet serbest ve açık olarak konuşur ve görüşürler. On beş yaşındaki kızlar henüz yetişmiş sayılmayıp bunlar bu âşıklık muamelesinde bulunmazlar. Genellikle on yedi, on sekiz yaşına vardıktan sonra bu türlü görüşmelere ehil olurlar ve senelerce âşıklık ile geçirirler. Ne kadar yaşlansalar evlenmedikçe Müslüman kızları da ferace giymeyip açık gezerler. Ama nikâhlandığı gibi feracelenip artık kimse yüzünü göremez ve kızların böyle açık saçık gezmeleri asla iffete aykırı sayılmaz. Gerçekte Boşnakların erkekleri ve kızları pek fazla iffetli ve temiz kişilerdir. Henüz ahlâkı bozulmamış bir kavimdir. Kızlar yirmi, yirmi beş yaşına kadar açık gezerler. Köyleri dağınık evlerden ibaret olup her ferdin hanesi kendi tarlası başındadır. Kasaba tarzında topluca köyleri pek azdır. Bununla beraber bir buçuk sene kadar

o tarafta dolaştık. Bir kızın cebren ırzına geçildiğini duymadık. Hırsızlık ise çingenelere mahsus gibidir. Bu müddet içinde bütün Bosna Eyaleti'nde üç katil vuku buldu. Kâtillerin Karadağ'dan ve Sırbistan'dan geçmiş hırsız makulesi oldukları sonradan kesinleşti.

Boşnakların böyle güzel ve düzgün ahlâk sahiplerinden oldukları anlaşılınca iyi niyet ve samimi tavırla başlanacak büyük işlerin burada kolaylıkla halledilebileceğini ve bundan dolayı askeri düzenlemeye muvaffak olacağımı anladım.

Boşnaklar böyle güzel ahlâk sahibi olmalarıyla beraber dindar, musallî ve inançları tam adamlardır. Ulemâya hürmetleri ve şeriata riayetleri fazladır. Fakat bu âşıklık usulüne bazı ulema itiraz eyledikleri hâlde eskiden alışık oldukları bir muamele olduğundan bu âdetin kaldırılması mümkün değildi. Çünkü âdet, insana ikinci bir tabiat olduğundan değişmesinin ne derece güç olduğu bilinen şeydir. Bununla birlikte bu usulün icrasında iffete aykırı olacak bir hâl ve hareket olmasından gayetle kaçınırlar. Hatta delikanlılar daima kızların haneleri önlerine gidip pencereden lakırtı ederler veya sokak kapısına inip delikanlı ile görüşür ve bazen ona su veya kahve verir veya delikanlı avlu içine girip kız ona abdest almak için ibrik ve namaz kılmak için seccade getirir. Ancak bu arada kazara birinin parmağı diğerinin eline dokunacak olursa bu adeta nikâh hükmünde tutulur ve hemen nikâh kıyılır. Kısacası erkek ve kız hayli vakit âşıklık ederek birbirinin tavır ve hareketini öğrenip birbirini sevip evlenmeye karar verirler ve böyle âşıkdaşlık yolunda olan nikâhlar mahkemede kıyılır. Şöyle ki zevç ve zevce kendiliklerinden hâkim huzuruna giderler, nikâhlarını kıyarlar ve kendi hanelerinde düğün işlemlerini yapmayıp önceden hazırladıkları bir yerde zifaf törenini icra ederler. Buna velileri karşı çıksalar da çok geçmeyip barışarak güveyi ve gelini hanelerine alırlar. Karşı çıkmaları yapmacık olup gerçekte bu muameleden hoşnut kalırlar. Çünkü

sıradan bir düğün yaparak kızı kocaya verenler pek çok masrafa gömülürler. Zira sırmalı ve işlemeli ağır elbise ve mefruşat yaptırmak ve haftalarca ziyafetler vermek âdet olduğundan kız kocaya veren adamın olanca varı mahvolup gider. Bundan dolayı düğün ederek kızı kocaya verenler pek az bulunur. Bu cihetle kızlar kendi kendilerine böyle âşıklık yolunda koca bulmaya mecbur olurlar ve bu konuda pek fazla becerileri vardır. Hele garipleri pek kolaylıkla çarpıp kendilerini nikâhlatırlar. Saray Bosna'ya giden vali ve diğer memurların daireleri halkından çoğu evlenerek orada kalır. Hıristiyanlarda ise kızların velileri kızları satarcasına âşıklarından bir hayli para almak gibi bir fena âdet olduğundan Hıristiyan kızları koca bulmakta güçlük çekerler.

Yukarıda geçtiği gibi âşıklık yolunda pek çok kız kolaylıkla koca bulurlar ise de halkın ileri gelenlerinden bazılarının böyle kaçırma yoluyla kızlarının evlenmesi güçlerine gittiğinden düğün yaparak kızlarını evlendirirler. Lâkin servetleri de biter. Bazılarının kızları kocaya varamayıp evde kalır. Bundan dolayı sırma işlemeli ve ağır pahalı giysilerle fazla düğün masrafları yasak edildi. Hıristiyanların kızlarını satar gibi belirli bedel karşılığında ere vermeleri kötü âdetinin yasaklandığına dair Bosna ve İzvornik despotlarına özel yazılar gönderildi.

Boşnakların ahlâkı bozulmamış adamlar olduklarına bir delil de Bosna'da yürürlükte olan alış-veriş işlemleridir. Buranın ticari işlemleri sırf güven üzerine kurulu ve garip bir şekilde yürümekte idi. Bosna'ya iki taraftan ticaret malları nakledilirdi. Şöyle k, İstanbul'dan Selanik ve Yenipazar yoluyla Saray Bosna'ya mal götürülür, Avusturya'dan İzvornik Sancağı veya Bihke Sancağı yoluyla yine Saray Bosna'ya mal getirilirdi. Bu mallardan yol üzerinde sancak ve kazaların hisseleri ayrılmayıp onlar da diğer sancak ve kazalar gibi ticaret mallarını Saray Bosna'dan alırlardı. Bu cihetle Saray Bosna şehri hem vilâyet merkezi ve hem de ticaret merkezi idi. Bosna bölgesi Bosna,

Travnik, Bihke, Banyaluka ve İzvornik sancaklarından oluşup Hersek Sancağı da bu eyalete bağlı idi. Bu yedi sancakta erkek ve kadın bir milyon iki yüz yetmiş küsur bin nüfus var idi. İşte bu kadar bin nüfusun ticaret merkezi Saray Bosna şehri idi. Hâlbuki ticaret mahkemesinin geliri mahkeme kâtibinin maaşına yeterli olmadığından *"Reis maaşı bütün bütün açık kalıyor"* diye reislik tarafından şikayet edildi. Bu şikâyet ise fakirin hayret etmesine sebep oldu. Hemen ticaret mahkemesine varıp defterleri kontrol ettim. Hiçbir ay, aylık üç yüz elli kuruştan fazla gelir olmamış ve bu miktar da nadiren olup çoğu zaman yüz elli ve iki yüz kuruştan ibaret olduğunu hayret ve şaşkınlıkla gördüm. Araştırıldığında bu gelirlerin de Saray'a gelen yabancı davalarından alındığı ve yerli tüccarın mahkemeye müracaat etmedikleri anlaşıldı. Bunun üzerine artık Bosna ticaretinin ne yolda cereyan edegeldiğini öğrenmek lâzım geldi. İnceleme sonunda anlaşıldı ki gerek İstanbul ve gerek Avrupa mallarını ve eşyasını getirenler ancak Saray Bosna tüccarı olup bağlı sancak ve kazaların tüccarı Saray'a gelerek onların mağazalarından mal alarak memleketlerine götürüp satıyorlar.

Şöyle ki, sancak tacirlerinden biri Saray'a gelip ve Saray tüccarından alışık olduğu bir büyük tacirin mağazasına gidip kendisine lâzım olan malları bildirip mağazanın yazıcısı da onu yukarıdan aşağı zincir gibi yazıp her tür malın karşısına miktarını ve tutarının ne kadar olduğunu gösterir bu defterden ayrı olarak bir pusula düzenler. Bu sırada denkler bağlanır, denkler ile birlikte o pusula da müşteriye verilir. O da bu malları alıp memleketine götürür, sancağı içinde yine böyle bir emniyetli muamele ile satar ve ara sıra Saray tüccarı tarafından çıkarılan tahsildarlara parça parça para verip onların elinden de birer ilmühaber alırlar. Kısacası bağlı sancak ve kazaların tacirleri Saray'dan üçer beşer yüz bin kuruşluk mal alıp pusulasıyla beraber memleketlerine götürüyorlar. Kendileri bir senet vermeyip tanık da tutulmuyor. Bu hâlde onlar borçlarını

inkâr etseler ispata yarayacak elde bir şey yok. Hâlbuki ticaret mahkemeleri senet üzerine işlem görür ve şer'i mahkemeler de tanık arar. Bu hâlde Bosna'nın ticaret davalarını görecek bir mahkeme yok. Onun için yerli tüccarın ticaret mahkemesine gitmelerine bir yol bulunamayacağı açığa çıkmış oldu. Fakat böyle büyük bir eyaletin ticari işlemleri senetsiz ve tanıksız nasıl dönüyor, burasına merak ettim. Saray tüccarından Merhemik Mehmed Ağa adında bir zat var idi. Onu çağırıp konuştuğumda veresiye vermiş olduğu mallardan dolayı,

"Ne kadar alacağın vardır" dedim. On bin keseden fazla olduğunu söyledi.

"Elde senet veya tanık var mı" dedim. "Hayır âdet olmamış" dedi.

"Ya müşterilerden bazısı borcunu inkâr edecek olursa ne yaparsın" dediğimde şaşırıp gülerek,

"Bu kadar malı denkler ile mağazadan kaldırıp pusulasıyla götürdü. Nasıl inkâr edebilir" diye cevap verdi.

"Ya bunlardan biri vefat ederse paranız batmaz mı" dedim.

"Vefat ederse bizim pusulamız terekesinde çıkar. Veresesi onu öder" dedi. Gerçekte mülhakatta Saray tüccarıyla alış-verişi olanlardan biri ölse derhâl terekesinde çıkan pusula ve ilmühaberler Saray'a gönderilip ölenin borcu ödenir ve yetim var ise Saray tüccarının alacağı ödenmedikçe belde hakimine tereke yazdırılmaz imiş. Bunca senelerden beri Saray tüccarından kimsenin alacağı inkâr olunmamış olduğu bu araştırma sonunda öğrenildi.

Daha önce Bosna çiftlikatı işlemlerini değişmesi için Bosna'nın yedi sancağından kırk iki vekil çağrıldığında ağaların çiftçilerinden alageldikleri ücret arazinin memleketçe mutadı olan faize nispeti ne olduğu bilinmek üzere önce Müslümanlardan Bosna'da kesesi kaç kuruşa faizle akçe borç alındığı sorulduğunda,

"Hâşâ biz faiz almayız. Böyle haram para yemeyiz" demişler ve Hıristiyanlardan sorulunca,

"Faiz almak Yahudilere mahsustur. O da yakın zamanda ortaya çıktı. Biz İslâm ve Hıristiyan birbirimize ödünç akçe veririz, faiz almayız ve senet alıp vermek de âdetimiz değil iken şimdilerde borç için tahvil almak âdeti de zuhur etti" diye cevap vermişler idi. Bu kere Bosna'da konuyu araştırdım. Dediklerini doğru buldum. Şu kadar ki, bir vakitten beri yabancılar gelip gitmeye başladıklarından faiz almak hususu Hıristiyanlara sirayet etmeye başlamış idi.

Âşârın ve askeri düzenlemenin yapılması

Bosna'nın İslâm ve Hıristiyanları öteden beri mîrî hakkında gayetle çekinip öşür verilmedikçe hâsılatı kaldırmazlar ve kendiliklerinden öşürlerini ayırarak getirip memuruna verirler ve daha sonra hasılatı tarladan kaldırırlar iken sonradan iltizam usulü yürütüldüğünde mültezimler çiftçilere zulüm ve düşmanlık eder olduklarından çiftçiler çok şikayetçi idiler. İşte buna ve bir de vergilerin alınma şekline güzel suret vermek şart idi. Bu sırada ise öşrü harac-ı muvazzafa [maktu vergiye] çevirmek düşünceleri Babıâli'ce söz konusu olup görüşülmekte olduğundan Hersek'te iken bu mütalaanın oraca yürütme şeklini düşünmüş idim. Hersek Sancağı'nın tarlaları genellikle taşlıklar içinde ve çukurlar arasında toprak birikintilerinden ibaret ve mevcut halka göre ekilir toprakları az ve kıymetli olduğundan mesaha olunarak dönüm başına öşür bedeli belirlemede kolaylık gördüm. Fakat geliri az olan nesnelerde halk hem arazi haracını vermek ve hem de bir sene geçinebilmek için borç almaya mecbur olacaklar. Akçenin faizi ise fazla olduğundan başka çoğunluğu borç alacak akçe bulamayacaklarından öncelikle çiftçilere düşük faiz ile e akçe verecek bir ziraat bankası yapılmak lâzım gelecek idi. Yoksa hazırdaki durum üzerine öncelikle öşrü böyle bedele bağlamak

uygun olamayacağı anlaşıldı. Daha sonra Bosna tarafını gördüm. Bu tarafta arazi geniş, mevcut nüfusa göre fazla, köyler dağınık ve ölçülerek arazinin miktarına göre öşre bedel bir haraç koymanın zor olduğunu anladım, fakat mültezimlerin zulümlerinden çiftçilerin kurtarılmasını zorunlu gördüm. Hâlbuki bütün eyalete ait olan işlerin görüşülmesi için vilâyet erkânından oluşan bir komisyon kurulması hususuna Vilayet Meclis-i İdaresinde görüşülerek karar verilmiş olduğundan komisyonun kuruluşunda bu vergi ve öşür işlerinin de tartışılmasına karar verilmiş idi. Bu komisyonun kuruluşundan asıl maksadım ise askeri düzenleme idi. Bosna'ca erkân-ı vilâyet memleketin eşrafının en ileri gelenleri demek olup bunlar ikna olunduğu hâlde askeri düzenlemenin yapılmasının mümkün olacağı açık idi. Zira erkân-ı vilâyetten sayılanlar her tarafta sözü geçen, herkesin nazarında güvenilir ve saygın zatlar idi. Bunların birincisi Saray Bosna eşrafından ve mollalardan ve Eyalet Meclis-i Kebiri üyelerinden Nüfus Nazırı Uzun Abdullah Efendi olup vilâyetin her tarafında tanınır ve her hâl ve tavrına vâkıf idi. Kardeşi Recai Efendi ile Meclis-i Tahkik reisi Sun'ullah Efendi, Kaza-yı Erbaa yani Saray Bosna, Mostar, Travnik ve Kale müftüleri, Mostar vücuhundan Hacı Draço ile Şâkir Efendi, Travnik hanedanından Tezkirecizade Derviş Bey ile Hasan Paşazade Derviş Bey, Bihke Sancağı eski hanedanından meşhur Kulenzade Kadı Bey, Bihke vücuhundan Rüstem Bey ve Aydın Ağa, Banyaluka hanedanından Hacı Ali Bey ve Nazif Ağa, Tuzla-i Zîr'de Yusuf Efendi ve Taşlıca'da Abdi Bey erkân-ı Eyaleti'n meşhurlarından idi. Meşhur Bihkeli Mehmed Bey ki sonra uhdesine beylerbeyilik tevcih buyrulmuş olan Mehmed Paşa'dır, o da erkân-bir vilâyetin akıllılarından olup o sırada gönlü aydınlık bir ihtiyar olduğu hâlde Saray Bosna'da sakin idi. Gelelim komisyonun kurulmasıyla askeri düzenlemenin yapılmasına:

Osmanlı ülkesinin diğer yerlerine nispetle Bosna ve özellikle Hersek halkı ilim ve fence pek geri kalmış oldukları hâlde askeri fikirleri de inanılmayacak derecede geri kalmış idi. Gerçi Nikşik, Korianiç ve Kolaşin halkı ile Bihke'nin serhat halkı pek cesur, yiğit ve gerektiğinde işe yarar adamlar ise de diğer cihetlerinin halkı harbi darbı unutmuş ve pek çoğu silâhlarını satmış, kısacası öteden beri yiğitlik ve cesurlukla bilinen gazi Boşnaklar bir garip gerilemeye yüz tutmuş idi.

Şu hâle göre Bosna'da genel eğitimin ilerlemesine mesai harcamakla birlikte Boşnakların damarlarına taze kan verecek, damarlarına vatan sevgisi duygusu getirecek ve gerektiğinde kendilerini düzenli bir birlik olarak savaş meydanına götürecek gerekli tedbirlerin icrasıyla Bosna bölgesinde askeri düzenlemenin yürütülmesinin gerekliliği anlaşılmıştı. Boşnaklar diğer bölgeler halkı gibi gurbete alışık olmadıklarından Bosna bölgesinden dışarı çıkmak kendilerince hayattan ayrılmak gibi güç geldiğine ve eğer Bosna'da kur'a yürütülüp de askere yazılanlar başka bölgelcre ve özellikle sıcak ülkelere gönderilmekten endişeli olduklarından her ne vakit Bosna'da nüfuz ve arazi yazımı gibi bazı önemli maddelerin yapılmasına girişilse rahat ve huzurları kaçardı. Ancak Bosna bölgesinden dışarı çıkarılmayacakları sağlansa askerlikten asla kaçınmayacaklarını ve Bosna'da düzenlenecek yeni orduya yerli elbisesine benzer bir tür elbise giydirilse ondan da memnun kalacaklarını bu kere yapılan araştırmadan ve ehl-i vukuf ile yapılan görüşmelerden gereği gibi anlamış idim. Daha önce arazi ve çiftlikat komisyonunda bulunmak üzere Bosna cihetinden Mostar'a çağrılan erkân-ı vilâyet ve memleketin ileri gelenleri içinde söz onlar hayli zatlar olup bunlarla gizli sohbet sırasında,

"Ben Bosna ve Hersek'te bir askeri tertibe sağlam ihtiyaç görüyorum. Bunu Babıâli'ye bildirmek isterim ve tertip şekli sorulacak olursa fikirlerimi bildirmeye mecbur olurum, ne dersiniz" diye halisane durumu yoklayarak tekrar tekrar yapılan

konuşmalardan memleketin bu işe müsait olduğunu anlamış idim. Hâlbuki Bosna bölgesi Avusturya toprakları ve Sırp ve Karadağ beylikleriyle çevrili, yalnız dar ve uzun bir boğazdan ibaret olan Yenipazar Sancağı'yla Rumeli kıtasına bağlı olmakla burada bir yerli muhafız kuvveti bulunması şart idi. Bundan dolayı burada bir nevi yerli nizamiye askeri tertibi işin gereklerinden görüldü, bunun tertip ve düzenlenmesinde önce üç şekil hatıra geldi.

Birincisi her yerde olduğu gibi beş sene müddet ile fiilen istihdam olunmak ve yedi sene redif [yedek] olmak üzere yirmi yaşından yirmi beş yaşına kadar kur'a çekilmek,

İkincisi iki sene müddet ile istihdam olunmak üzere yirmi yaşından yirmi sekiz yaşına kadar kur'a ile veya yaş olarak takaddüm ve taahhur itibarıyla belirli sayıda asker yazılmak ve,

Üçüncüsü koloni militer usulünde yirmi yaşından kırk beş yaşına kadar bedenen askeri hizmete elverişli olan Müslümanlar hep asker sayılarak kendilerine devlet tarafından birer şeşhâne verilmesiyle belirli günlerde savaş talimleri ettirilmek ve bunların içinde belirli bir miktarını eskiden olduğu gibi iki sene silâh altında bulunmak üzere kur'a ile veya yaş tertibiyle yazıp istihdam edilmek suretlerinden ibarettir.

Bir memleketin halkından ne kadarının silâh altında tutulabileceği meselesine gelince bunda üç derece vardır. En az, orta derecede ve en çok. En azı bütün kadın ve erkek nüfusun iki yüzde biri, yani erkek nüfusun yüzde birini silâh altında tutulmaktır. Bu suret ancak huzurlu zamanlarda ve sanatla geçinen memleketlerde yürür. Orta derece ise mevcut nüfusun yüzde birini silâh altında tutulmaktır ki askeri kuvvetler mükemmel olmakla birlikte ziraat, sanat ve ticareti aksatmaz ve genel serveti imha eylemez. En üst derece ise mevcut nüfusun altmışta birini silâh altında tutulmaktır. Bu şekil ancak memleketin tehlikeye düştüğü savaş günlerinde olur ve bundan ilerisi genel serveti yok edip memleketi tahrip eder. Fransa'nın

toplam nüfusu otuz altı milyon olduğu hâlde daima silâh altında bulunan askeri üç yüz bin olmakla mevcut nüfusun yüz yirmide biri silâh altında bulunduğuna göre orta dereceye yakındır. Osmanlı ülkesinde kur'a çekilen Müslüman halkın erkek ve kadın nüfusunun toplamı on yedi milyon raddesinde tahmin olunduğu hâlde daima silâh altında bulunan askeri sınıfı yüz elli bin raddesinde bulunduğu cihetle bu da orta dereceye yakındır.

Bosna ve Hersek'in nüfus defterleri güvenilir değildi. Ancak yapılan incelemeye göre erkek ve kadın nüfus birlikte Müslüman nüfus dört yüz bin, Latin yüz kırk dört bin ve Ortodoks dört yüz bin, Hersek'te ehl-i İslâm yetmiş iki bin, Latin kırk bin, Ortodoks seksen sekiz bin ve toplam bir milyon yüz kırk dört bin olup bundan dört yüz yetmiş iki bini ehl-i İslâm olmak lâzım gelir ve bunun orta derece olarak dört bin yedi yüz küsuru devamlı silâh altında tutulabilir. Bu ise memleketin korunmasına yeterli olmayacağından buraca redifin çoğalması ile az vakit içinde çok sayıda eğitimli asker yetiştirilmek üzere yukarıda geçtiği gibi üç şeklin birincisinden tamamen vaz geçerek ikinci ve üçüncü şekillere kafa yormak hal ve mevkie uygun görüldü. Gerçi ikinci yol da halkın belirli bir miktarını kur'a ile veya yaş tertibiyle silâh altına almaktan ibaret ise de askeri hizmet iki sene olduğu takdirde son derece sayılan altmışta bir oranı bu şekle göre ortalama olup bu oranla asker alınsa sekiz bine yakın olur, bu surette sekiz dokuz ve belki on tabur şeşhaneci tertip olunabilir ve iki sene fiili hizmet edenler belirli bir müddet ile redif itibar olunarak az bir müddet içinde büyük miktarda eğitimli asker mevcut bulunur. Üçüncü suret iki şekli kapsamaktadır. Şu kadar ki üçüncü surette elli bu kadar bin nefer birden eğitilerek memleketin korunmasına yetecek bir birlik yetiştirilmiş olur ve bunun içinden bir miktarı fiili hizmette bulunup geri kalanı redif asker hükmünde bulunur. Fakat bu surette derhâl Bosna'ya elli binden fazla

şeşhane gönderilmek lâzım gelir. Bu ise o vaktin hükmünce otuz bin kese akçe kadar bir masraf etmeye bağlı idi. Bu düşünceleri Recebin başlarında Hersek'te iken Babıâli'ye bildirmiş idim ve o vakit Dersaadet'te Serdar-ı ekrem Ömer Paşa tarafından verilmiş olan tasarı üzerine Bosna'da koloni militer usulünde yani yerli müstahfiz askeri olmak üzere bir askeri birlik tertibi gündemde idi. Ancak Boşnakların buna dahi muhalefetleri ihtimâli tereddüde sebep olmakta idiğinden bin iki yüz seksen Şabanının biri ve Kânûn-ı evvelin otuzu [11 Ocak 1864] tarihiyle gelen Sadaret emrinde koloni militer denilen usulde olarak Bosna ve Hersek cihetlerinde birer muhafız heyeti tertibi düşünülmekteydi. Fakat bu bölge halkının kabalık ve cehaletleri gereğince bunu ihtimâl ki başka gözle göreceklerinden işe başlanmazdan evvel o konuda kendilerinin düşüncelerinin kazanılması şart görünmüştü. Devlet-i Aliyye buralarda yerliden lüzumu kadar muhafaza askeri tertip edilmek niyetinde olduğu ve bundan maksadın eyaletin güvenliği ve huzuru ile halkın korunması niyeti olduğu gibi bu askerin de her türlü düzen ve rahatlarına bakılacağı ve kendileri diğer askerler gibi başka bölgelere gönderilmeyip nöbetleşe konuma işlerinde istihdam kılınacakları şeklinde sözlerle lâzım gelenlere durum bildirilip o konuda ağızları araştırılarak ve daha diğer uygun suretlerde gerekli tatminler icra olunarak alınacak bilgi ve duyguların bildirilmesi emredilmiş idi. Hâlbuki Boşnakların hakkımda gösterdikleri güvene göre her türlü düzgün fikirleri kendilerine kabul ettirebileceğimi anlamış olduğumdan Bosna Eyaleti'nde adeta nizamiye askeri yazıp kur'a usulünü kurmak hayırlı niyetini başlamış idim. Fakat Korianiç nahiyesiyle Bileke, Gaçka ve Nikşik kazalarını Hersek'ten ve Kolaşin ve Gusinye kazalarını Yenipazar Sancağı'ndan hayali bir hatla ayırarak ancak buralarda koloni militer tarzında bir nevi yerli muhafız askeri tertip ve bu usulü İşkodra tarafına da yaymakla Karadağ'ın etrafına bir kordon çekmek isterdim. Bu sınır çizgisinin dışında kalan Hersek ve Bosna kazalarında

kur'a usulünü kurarak Saray Bosna'da bir askeri idadi mektebi açtırmak ve Boşnakları oldukça terbiye ile memleketi imar etmek emelinde idim. Gerçi Bihke Sancağı'nın serhat halkı da vahşî iseler de Bihke Sancağı'nda erkân-ı vilâyetten, vücuh ve eşraftan söz onlar, sözü geçer adamlar bulunduğundan bu halkı diğer komşuları ile birlikte zapt u rapt altına alabilmek ümidinde idim. Lâkin kırk seneden beri asker vermemek için defalarca isyan ve ihtilâle kalkışan Boşnaklardan nizamiye askeri tertibi Dersaadet'ce umulmadığından bütün Bosna Eyaleti'nde koloni militer usulünün yürütülmesi arzu olunuyordu.

Cevdet Efendi'ni Fuad Paşa'ya sunduğu ariza

Bunun üzerine 15 Şaban [12]80 [25 Ocak 1864] tarihli hem sadrazam ve hem serasker bulunan Fuad Paşa'ya takdim eylediğim arizada,

"Koloni militer tertibi birinci derecede Nikşik için elzemdir. Fakat orada böyle bir askeri birlik tertip olunduğu takdirde bunun hâlâ aşiret hâlinde yaşayan Korianiç nahiyesiyle Kolaşin kazasında da icrası lâzım gelir ve daha sonra Karadağ sınırı üzerinde bulunan diğer nahiyelere de bu usulün yaygınlaştırılması duruma uygun görünür. Bu koloni militer usulünün üç mevkide yani Korianiç nahiyesiyle Nikşik ve Kolaşin kazalarında icrasına karar verildiği hâlde Nikşik'e giden Benan yolunun başlangıcı olan Bileke kazasına, Duga Boğazı ve Piva nahiyesi yollarının harekat üstü olan Gaçka kazasına da uygulanması uygun olur. Foça'dan Gaçka'ya giden yol üzerinde bulunan Sutiska Boğazının güvenliği için Foça'nın Tentişta tarafı da bu kordon içine alınır ve oradan Ograçaniça ve Mefertara'yı içeriye bırakarak Tara Nehri'ne paralel hayali bir hat ile Taşlıca kazasının uzunlamasına bir parçası ve belki Guşinye kazası da bu usule bağlanır. Bu takdirce şimdi nizamiye ve muvazzaf askerlerle korunan yerler bu yerli müstahfaz askeri ile muhafaza olunarak hazine-i celîle büyük bir masraftan kurtulmuş

olur, bu surette asi nahiyeler de Trebin'iden Gusinye'ye kadar yarım daireye benzer çekilmiş olan bir eğri dahilinde kalır. Koloni militer usulüne bağlanan yerlerde miri vergilerce bazı müsaadeler gösterilmek tabii olduğundan hali hazırda asi nahiyelerin istisnai bir surette durmasından dolayı, büyük heyecana sebep olan yayılma endişesi birden yok olur. Daha sonra asi nahiyeler de koloni militer şekline konularak eski tavırları iade olunup da hali hazırda isyan aleti olan silâhları Devlet düşmanları aleyhine kullandırılması ümit ve ihtimali de vardır. İşte bu şekilde Hersek ve Bosna bölgelerinin imarı ve medenileşmeye yüz tutmuş olan ve bu yolda ilerlemelerine mesai harcanmakta bulunan yerleriyle henüz vahşet ve bedevilik halinde bulunan dağlar arasına bir sınır çizgisi çekilmiş olur. Fakat bu sınırın dışında kalan yerlerde de Boşnaklardan muntazam asker tertibi lâzım gelir ve bu askerin diğer vilayetlerde olan nizamiye ve redif askeri usulünde olması uygun olur. Şu kadar ki beş sene yerine fiili hizmetleri iki sene ve redif müddetleri dokuz sene tayin olunmalıdır ki az vakit içinde çok redif yetişsin. Eyalet içinde istenilen mevkilerde kullanılmak üzere dışarı çıkarılmayacakları garanti edilmelidir ki Anadolu ve Arabistan taraflarına aşırılmak endişesinden kurtulsunlar. Bu teşkilatın, örf ve memleket alışkanlıklarına dokunmayacak şekilde ve akıllıca tedbirlerle yürütülmesi halin gereklerinden görünür. Bu suretle Bosna ve Hersek'te yeterli bir kuvvet sağlanarak bu eyaletin geleceği güvence altına alınır. Fakat burasının intizamını istemeyen yabancılar bu türlü girişimleri duydukları gibi bir takım entrikalar ile engellemeye çalışacakları beklendiğinden işin gizli tutulması lâzım gelir. İşin aşağısı yukarısı güzelce önceden düşünülüp de tavı geldiği gibi kırıp sarmak lâzımdır. Zira icraatta erteleme ve tereddüt göstermekten ise hiç teşebbüs etmemek daha hayırlıdır. Bir de bu konuda vekaletlerinin düşüncesi ne merkezde ise bilinip de ona göre yapılacak görüşmeler sırasında fikirleri istenilen yola sevk etmekte fayda çoktur. Zira görüşmelerin başlangıcında ne çığır

açılır ise o yoldan gidildiği hâlde günden güne halkın güveni artar ve azıcık değişiklik gösterilirse Boşnaklar şüpheye düşerler. Düşmanlarımız da bunu bahane ederek halkın fikirlerini bozmaya çalışırlar. Koloni militer usulünün icra olunacağı yerler halkı pek vahşî iseler de onların eski hâl ve alışkanlıkları zaten bu usule benzer olduğundan kendilerini korkutmayacak akıllıca bir üslup ile bu düzenlemenin yürütülmesi de mümkün olur" diye bildirmiştim.

Bosna'da o şekilde askeri düzenlemenin yapılmasına hâl ve zamanın uygun olduğunu, yaptığımız görüşmelerden anladım ise de Bosna'da her ne vakit asker yazmak hususu meydana konulmuş ise bir karışıklık çıkmış olduğundan Babıâli bundan pek fazla gocunmakta bulunduğu cihetle ihtiyata uyarak tekrar lâzım gelenler ile bu hususa dair haberleşme ve görüşmelere devam ettim. Tüm eyalete ait olan işleri görüşmek üzere mülhak sancaklarda erkân-ı vilâyetten olan Müslüman ileri gelenleri bayramdan sonra Saray Bosna'ya gelmek üzere davet eyledim ve keyfiyeti 8 Ramazan sene 80 [16 Şubat 1864] tarihli arizam ile Bâbıâlî'ye bildirdim.

Müftü ve hocaların Bosnalıları askerliğe teşvikleri

Bu sırada Sırplıların peyderpey savaş hazırlıkları ve taraf taraf harp eğitimleri ile meşgul oldukları ve bahar mevsiminde Bosna tarafına saldıracakları haberleri Saray Bosna'da yayıldı. Bunu doğrulamadık ve yalanlamadık, ancak Bosna halkının her hâlde eğitimli bir birlikle savaşa hazır bir bulunmaları gereği ileri gelenlere duyurduk. Bunun için esas niyetimiz olan askeri düzenlemeye teşvikten geri durmadım. Bey Camii'nde halka vaaz veren ve nasihat eden vaizlere birer yeşil biniş giydirdim. *"Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever"*[2] âyet-i kerimesini

2 Kur'an, Saf suresi, âyet: 4

yorumlattım. Boşnaklar zaten yeşil rengi sevdiklerinden Peygamberimizin bazı gazalarında meleklerin yeşil sarıklarla yer yüzüne inip de Müslümanlara yardım eylediklerini de bu vaizler vasıtasıyla halka bildirdim. Saray Bosna kışlasında bir talia [öncü] taburu vardı. Daha önce bu tabur için yeşil şeritli yeni elbise gelmişti. Ramazan bayramında giyilmek üzere erteletmiş idim. Hersek'te bulunan yeşil sarıklı zuhaf taburundan da bir takım getirttim. Bayram sabahı o tabura bu yeşil şeritli yeni elbiseyi giydirdim, hükumet konağından Bey Camii'ne kadar bu taburu iki geçeli dizdirdim ve kazaskerliğe mahsus olan sırmalı yeşil feraceyi giyip yeşil sarıklı zuhafları da beraber alarak askerin arasından alay ile Bey Camii'ne vardım. Bey Camii hatibi, Boşnaklar arasında mazınneden sayılan saf gönüllü bir adam olup daha önce kendisine yaptırmış olduğum yeşil biniş ile minbere çıktı. Pek etkili bir hutbe okudu. Daha sonra camiden çıkıp yine anlatıldığı üzere hükumet konağına döndüm. Boşnaklar sabah evlerinden çıkıp da camie giderken bu alayı gördüklerinde ilk baharda taze çemenistana çıkmış gibi sevinip içlerinin açıldığı ve sanki melekler ehl-i İslâm'a yardım için yer yüzüne inmiş gibi bu alaydan çok etkilendikleri sonradan tahkik olundu. Ramazan'dan beri alınan tedbirlerden asıl maksadım da onlara bu talia elbisesini giydirmek idi. Gerçi Bosna askerine yeknesak olmak şartıyla her nasıl elbise olursa olsun giydirmeye yetkili isem de o vakit nizamiye askerinin giydikleri elbiseden bir türünü seçmek ve giydirmeyi arzu ederdim. İşte o gün bu alayın gösterisinin güzel etkisiyle bu maksat husule geldi ve Boşnakların nizamiye askerlerine meyli arttı.

Erkân-ı vilâyetten ve Kulenzâdelerden Kadı Bey, Ramazan içinde Saray Bosna'ya geldi. Gönlü aydınlık bir ihtiyar idi. Kamuoyunun ıslâh edilmesi yolunda yardımları görüldü. Bayramdan sonra erkân-ı vilâyet gelip Saray Bosna'da toplandılar ve içlerinden geçici bir meclis oluşturdular. Vilâyet ileri

gelenlerinden olup bir müddetten beri Saray Bosna'da yerleşmiş olan beylerbeyilerden Bihkeli Mehmed Paşa'nın konağında devamlı toplanarak görüşmeye başladılar. Mollalardan ve Eyalet Meclis-i Kebiri üyelerinden Abdullah Efendi'yi bu meclisin başkanlığına seçtiler. Abdullah Efendi vilâyetin her tarafında bilinen, her tarafın durumuna vakıf ve gerçekten başkanlığı hak etmiş ve her türlü övgüye layık bir zat idi. Meclisin üyeleri da bunlardır: Travnik Müftüsü Derviş Efendi, Gradaçaç kazası Müftüsü Hacı Hafız Ahmed Efendi, eyalet erkânından ve Travnik hanedanından Tezkirecizâde Derviş Bey ile Hasan Paşazâde, diğer Derviş Bey, yine vilâyet erkânından olarak Banyaluka hanedanından Hacı Nazif Ağa, Belina kazası hanedanından Mehmed Ali Bey, İhlivne kazası hanedanından Abdurrahman Bey, Saray Bosna'da Meclis-i Tahkik Reisi Sunullah Efendi, Novosil kazası hanedanından ve Kulenzâdelerden Hacı Kadı Ömer Bey, İzvornik Sancağı meclis üyelerinden ve Tuzla hanedanından Hacı Yusuf Efendi, Bihke Sancağı meclis üyelerinden Hacı Rüstem Bey, Srebrenica hanedanından Hacı Süleyman Ağa, Banyaluka hanedanından İbrahim Bey ve Akhisar hanedanından Mirialemzâde İbrahim Bey ve Gradaçaç hanedanından Hacı Mehmed Bey ile Bihke Sancağı vücuhundan Aydın Ağa. Bu meclis heyeti ile ilk konuşmamda kendilerine bir nevi talimat ve görüşme başlangıcı olmak üzere söz konusu olacak bütün maddeleri sayma sırasında,

"Bosna'ya kazasker gelmiş midir" dedim. İçlerinden tarih bilir bazı zatlar,

"Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sânî hazretleri ordu ile gelip buraları fethettiği vakit yanında kazasker var imiş. Ondan sonra Bosna'ya kazasker gelmedi. Yakın zamanda Ârif Hikmet Beyefendi kazasker olduğu hâlde Rumeli teftişine çıktı. Buraya da gelecek idi. Ancak Niş'ten döndü" diye cevap verdiler. Bunun üzerine,

"Kazasker gerçekte askerin kadısı demektir. Merhum Fatih zamanında buraya kazasker gelmiş ama ordu da beraber imiş. Sultan Abdülaziz Han efendimiz hazretleri beni teftiş memuriyeti ile buraya gönderdi ve kazaskerlik rütbesi verdi. Bunun ne manaya işaret olduğunu anlayabilirsiniz. Ben kadı-askerim. Fakat askerim yok. Sizlerden bir yeni asker isterim. Olmaz ise çok eğlenmeyip giderim" dedim.

Bu eyalet erkânı meclisinde bütün sancakları kapsayan tüm meseleler konuşulacak ise de en önemli görüşmelerin asker maddesi olduğunu ifade edip bunun gayet gizli tutulmasını tavsiye ettim ve bu konuda kendilerinden sağlam söz aldım. Asker yazımı maddesi, daha önce vilâyet erkanının ileri gelenleriyle söyleşilmiş ve muvafakatleri alınmış idi. Ancak onlar da Bihke Sancağı'nda bulunan serhat kazalarının halkından sakınıp oraca bir muhalefet görülmeye diye endişe ederler idi. Bu kere vilâyet erkânı sırasında meclise katılan serhat ağaları Türkçe bilmediklerin sözlerimizi Abdullah Efendi vasıtasıyla kendilerine çevrilip anlatıldığında asker yazımı sözü onların indinde güzel telakki edilince diğerleri hemen bunun lüzum ve şart olmasından söz ederek esasen bu hususa karar verildi ve ayrıntılarının görüşülmesi kendilerine bırakıldı. Hemen bunu gayet gizli tutarak görüşmeye devam eylediler. Bir hususta tereddüt eyledikleri hâlde içlerinden bazıları yanıma gelerek meseleyi halleylerlerdi ve bazen fakir de meclislerine varıp gizlice görüşmelerde bulunurdum. Yapılan görüşmelere benden başka kimse vakıf olamazdı. Boşnakların sağlamlığına bak ki bir aya yakın görüşmelerle meşgul oldular. İçlerinden dışarı bir söz çıkmadı. Böyle büyük bir mecliste görüşmeleri uzamasından dolayı yabancılar, özellikle Avusturyalılar ile Sırplar çok merak edip araştırmaya çalıştılar, bir ip ucu bulamadılar. Bizim özel meclislerimizde görüştüğünüz şeylerin çoğu ertesi gün Beyoğlu'nda duyulur. On yedi on sekiz Boşnak yirmi dört gün toplanırlar, dışarı sır vermezler. Böyle sağlam

adamlarla halisane pek büyük işler görülebileceğini bu hâllerden çıkardım.

Bu erkân-ı eyalet meclisinde asker düzenlemeye dair yapılan pek çok görüşmelerin sonunda Hersek ve Yenipazar sancaklarının Karadağ sınırı üzerinde bulunan kaza ve nahiyelerinde koloni militer usulüne göre bir tür yerli müstahfız askeri tertip olunmak üzere diğer kaza ve nahiyelerinden ve Bosna'nın diğer beş sancağından öbür Osmanlı bölgeleri gibi şer'i kur'a ile asker yazılmasına esasen karar verildikten sonra iki hususta istisnaya müsaade istediler.

Birincisi, diğer bölgelerdeki fiili hizmet beş ve rediflik yedi sene olduğu hâlde Bosna'da fiili hizmet üç ve rediflik dokuz sene olarak belirlenmesidir. Bu veçhile az vakit içinde pek çok eğitimli asker yetişmek faydası olduğundan bu dilekleri durum ve mevkie uygun idi.

İkincisi, Bosna askerinin Bosna dışına sevk olunmaması hususuydu. Gerçi Bosna'da daima Rumeli Ordusu'ndan süvari ve piyade bir ordu bulundurulmakta olduğuna ve savaş sırasında da Bosna ve Hersek kıt'aları boş bırakılamayacağına göre Bosna askerinin dışarı çıkarılamayacağı açık ise de devletçe böyle bir şart altına girilmek usule uygun değildi. İşte Bosnalıların asker düzenlemesi hususunda devamlı olmak üzere istedikleri müsaade bu iki maddeden ibaret idi. Fakat ileride kur'a ve rütbe terfii kanunnameleri Bosna'da da yürümek üzere ilk başta gerekli neferler bekâr bulunmak ve yardımcısı çok olmak gibi tercih sebepleriyle ayrılmak ve zabitlerinden bazıları yerli beylerinden seçilip tayin edilmek hususlarını da bir defalık müsaade olmak üzere istediler. Bosna ve Hersek'te nüfus yazımı işi henüz tamamlanmamış olduğundan kur'a çekilmek zor olduğuna ve Boşnakların askerliğe alışık olmadıklarından vahşeti defetmek için ilk senesinde asker olacak neferlerin kendi içlerinde güvendikleri bey ve ağalarını veya onların oğullarını görmeleri duruma ve mevkie uygun olacağına göre ve cüz-i

tam zabıtanı olan miralay ve binbaşılar ile yüzbaşıların nizamiye askerleri zabitanından alınması zorunlu işlerden ise de kaymakamın ve kolağaları ve mülazımlar ile çavuş ve onbaşılardan bazılarının yerli beylerinden seçiminde mahzur görülemediğinden bu istekleri de uygun görülmüş idi. Kaldı ki daimi olarak silâh allında tutulacak erlerin sayısı hususunda kafa yorulunca sekiz yüz nefer olmak üzere altı tabur teşkil olunmak üzere karar verilmiş idi. Değişim kaidesi üzere bunun her sene üçte bir miktarı yeniden yazılacak idi. Şu hâle göre birinci senede bin altı yüz nefer alınması gerekip hâlbuki bunun çoğu gerekli teşviklerle gönüllü olarak yazılacakları açık olup geri kalanının da yukarıda geçtiği üzere bazı tercih sebepleri ile ve eşraf ile memleket vücuhu marifetleriyle ayrılıp yazılması kolay iş idi. Elbise bahsine gelince yukarıda geçtiği üzere Ramazan bayramında camie çıkarılan talia taburuna giydirilmiş olan yeşil şeritli yeni elbise Boşnakların hoşlarına gitmiş olduğu anlaşılmakla başka elbise bulmaya hacet kalmamıştır. Şevvalin yirmi sekizi tarihli Fuad Paşa'ya takdim eylediğim arizalar ile görüşmelerin bu sonuçları verdiğini bildirdim. Bu vakte kadar erkân-ı vilâyetin görüşmeleri herkesten gizli tutulmuş idi. Görüşlerin daha büyük bir meclise tasdik ettirilmesi uygun bulunmakla Şevvalin yirmi dokuzuncu Perşembe günü Saray Bosna'nın bütün vücuh ve ileri gelenleri hükumet konağına davet edilip erkân-ı vilâyet ve Meclis-i Kebir üyeleri hazır oldukları hâlde başkanlığım altında bir genel meclis toplandı. Umuma hitaben dedim ki,

"Geçenlerde erkân-ı eyalet buraya çağırılmış ve onlardan oluşan geçici bir meclis oluşturulmuştu. Görüşmeler sonunda karar vermiş oldukları maddelerin bazısı yürürlüğe girmiş ve bazısı da arz edilmiştir. Ele aldıkları maddelerden huzur ve saadetine sebep olacak en başlı ve esaslı iki maddedir. Biri mevcut olan kalelerin onarılması ve mühimmatlarının tamamlanması hususudur. Bu madde hükumetin himmeti

ve icabına göre halkın yardımı ile husule gelecek bir şeydir. Fakat Bosna kıtasında kale denilen şeylerin bir çoğu içte bir emniyetsizlik çıktığında geçici olarak çoluk çocuğu barındıracak hisarlardan ibarettir. Vaktiyle gerçekten kale olmak üzere yapılmış olanların bir haylisi de şimdiki savaş usulleri ve zamanımızda bulunmuş olan ateşli silahların karşısında kalelikten çıkıp onlar da hisar hükmüne girmiştir. Bunları araştırıp hangileri gerçek kale olmak üzere yapılmak ve hangileri hisar hükmünde kalmak lâzım gelecekti, öncelikle buraları bilinmek lâzımdır. Bunlar Allah'ın izniyle padişahın sayesinde yapılır. Diğer madde asker düzenlemesi meselesidir ki eyaletin hayati maddesi hükmünde tutularak erkân-ı eyalet meclisinin asıl meşguliyeti bundan ibaret idi. Sözü geçen askerin yazılıp düzenlenmesi "Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever"[3] âyet-i kerimesinin yorumudur. Bilirsiniz ki cihad farz-ı kifâyedir. Ehl-i İslâm'ın bir kısmının bunun yerine getirilmesine münhasır olması lazımdır. Fakat bu kısmın seçilip ayrılması için her asırda bir kural yürümüştür. Bu zamanda da şer'i kur'a ile asker alınıp da beş sene fiili hizmet ve yedi sene redif hizmeti usulü halife hazretlerinin iradesiyle konulduğundan gereğince amel etmek vacip olmuştur. Ümmetî ke-esnân... hadis-i şerifinin manasınca bu farizayı Rumeli ve Anadolu halkı nasıl yerine getiriyorlar ise Bosna halkının da aynen o şekilde yerine getirmesi lazım ve vacip olduğu söz ve şüphe kabul eder bir madde değildir. Şu kadar ki tarak dişlerinde kısa-uzun itibarıyla bir farklılık olduğuna kıyasen burada konulacak askeri usulün yaş, sene ve istihdam mevkiince bazı derecede değiştirilmesine müsaade olmakla işte burası erkân-ı eyaletin uzun uzadıya konuşma ve görüşmelerle meşguliyetine sebep oldu. Bu konuşma ve görüşmelerin sonucu olmak üzere verilen karar da tertip olunacak askerin eyalet dışına çıkarılmaması, fiili hizmetin üç ve

3 Kur'an, Saf suresi, âyet: 4

redif hizmetin dokuz sene olması ve bir de eski nüfus defterleri güvenilir olmayıp yeni yazımın da henüz bitmemiş idiğinden asker yazımı işine halkın henüz alışmamış olduklarından şimdilik kur'a usulü ertelenip de alınacak neferatın yaş ve yardımcı çokluğu itibarıyla mahalli meclisleri, vücuh ve muteberanı marifetleriyle yazılması ve tertip olunacak askerin bu yıl üçte biri alınacağından öncelikle Bosna, Travnik, Bihke, Banyaluka ve İzvornik sancaklarından iki tabur kurulup bunların zabitleri Osmanlı ordusunun eğitimli zabitleriyle Bosna beylerinden karışık olarak düzenlenmesi hususlarından ibaret oluyor. Bosna'nın durum ve mevkii gereklerine göre düzenlenecek askerden başka burada daimi olarak diğer ordulardan bir miktar nizamiye askeri bulunmak tabii işlerden olup Devlet-i Aliyye'nin buraya dair olan fikirleri, padişahın adalet ve merhametini bildiğim ve bu husus hakkında hemen irade-i seniyye çıkarılacağını anladığımdan erkân-ı vilâyete söz vermiş idim. Şimdiden sizi de temin ederim, diğer maddeler de arz edilmek üzeredir. Kabul buyurulacağını kesinlikle bekliyorum. Fakat, erkân-ı vilâyetin görüşmelerle zihinleri yoruldu. Ben de bu konularla meşgul oldum. Bir adam kendi yazdığı şeyi layıkıyla tashih edemeyip göz değişmek lazım olduğu gibi büyük meseleleri de müzakere ve tertip edenlerden başka incelemek ve doğrulamak için zihni yorulmamış diğer bir takım kişiler olması gerekir. Onun için sizleri çağırarak bu genel meclisin toplanmasına ihtiyaç duyuldu."

Bunun üzerine Saray Bosna vücuh ve muteberanının ileri gelenlerinden bazıları,

"Memleketin huzur ve saadeti nizamiye askerinin tertibine bağlıdır" deyip bazıları da istirham olunacak müsaadelerin güzelliklerinden söz ederek,

"Bunların irade-i seniyyesi çıkarıldığı hâlde şükründen âciziz" demelerinin ardından o yörede pek fazla hüsnüzan ve

genel güvene sahip olan ve erkân-ı vilâyet meclisinde bulunan Travnik Müftüsü Mehmed Derviş Efendi dedi ki,

"Hâl-i hazır üzere devam etmek tehlikedir. "... kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın..."[4] gereğince asker tertibine memuruz. Kuruluş ve düzenleniş şeklini çok düşündük ve defalarca görüşüp tartıştık. Memleketin hâl ve mevkiine göre sözü edilen müsaadelerin istirhamından başka arz ve ihtar edecek bir şey bulamadık. Dünya ve ahiretçe bu yolda askerlikten âlâ şey olamaz"

Daha sonra Saray Bosna Müftüsü Mustafa Efendi şu zamanda Osmanlı ordusunun faaliyeti ve hizmetinden daha üstün ibadet göremediğini akli ve nakli delillerle ispat etmeye kalkıştı. Durumu ve yaşı böyle Allah yolunda olan murabıtlar yolunda bulunabilmesine engel olduğundan dolayı üzüntülerini bildirdi ve askerliğin şeref ve meziyetine dair hayli sözler söyledi. Bugüne kadar erkân-ı vilâyet meclisinin herkesten gizli tutulan toplantı kararları böyle birdenbire meydana konulduğu gibi oradakilerin fikirlerine pek güzel ve acayip surette etki ederek herkes tarafından büyük bir rağbet ve istekle kabul olundu. Fakat Bosna askerinin Bosna'dan dışarı çıkmaması bahsine girişilecek olunca Hüsrev Bey Camii Hatibi Hafız Efendi, Ramazan bayramında giymiş olduğu yeşil binişi giymiş olarak orada bulunmakla ayağa kalkıp,

"Efendim, Bosna askerine bayram sabahı camie gelen askerin yeşilli rubaların giydirilmesini isteriz, başka şey değil" demekle latife yollu,

"Pekiyi Hatip Efendi amma bu yeşilli rubayı giyen taburlar Haremeyn-i Şerifeyn'e mensup asker demektir. O yeşil şeritler şayet ki Haremeyn-i Şerifeyn'e eşkıya tarafından taarruz olunacak olursa bu askerin Hicaz'a kadar gitmek üzere hazır olduklarına işarettir" dediğimde Hatip Efendi kükreyip,

4 Kur'an, Bakara suresi, âyet: 195

"Ya biz Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'nin muhafazasından geri mi duracağız. Gerektiğinde biz de askerle beraber gideriz" dedi. Bazılar da,

"Gerçekte bu bayram günü Bey Camii'nde yeşil elbiseli bir takım askerler görüldü. O vakitten beri halkın zihinlerinde garip bir üzüntü görülüyor. Bosna'da tertip olunacak nizamiye askerleri bu elbise giydirilse uygun olur" demekle hemen Bosna askerine yeşil şeritli talia elbisesi giydirilmesi hususunun istirhamına karar verildi ve Hatip Efendi'nin sözü kestirildi. Ben de bunu devletten istirham etmek üzere vaát eyledim. Artık Bosna askerinin Bosna dışına çıkarılmaması şartı şüpheli ve kapalı bir hâlde bırakıldı. Daha sonra söz asıl konuya dönerek,

"Erkân-ı vilâyet meclisinin müzakere kararı hemen arz edilip izin istenilecektir. Şurası şöyle olmalı idi denilemez. Herkes güzel düşünsün ve hatırına gelen her ne ise söylesin" dediğimde Saray Bosna Müftüsü Mustafa Efendi,

"Evet, şimdi her ne denilirse düşüncenin bildirilmesi kabilinden olarak görüşme meydanına konulur. Ama sonradan memleketin hayır ve selâmetini gerektirir hayırlı bir madde hakkında böyle oybirliği ile verilen kararın aleyhinde söz söyleyen olursa onun katline fetva veririm. Şimdiden herkesin malumu olsun" diye sözü kestirdi. Diğer müftüler de onu tasdik etmekle erkân-ı eyalet meclisi reisi Abdullah Efendi'nin işareti üzerine Hüsrev Bey Camii İmamı Hafız Efendi hâle uygun âyetler okuyup Travnik Müftüsü Derviş Efendi bir güzel dua etti. Herkesin yüzünde duanın kabulüne alâmet olan vicdani rahatlık gözüktü ve herkes bir diğerini tebrik ederek meclis dağıldı. Kırk seneden beri Bosna'ca karmaşada kalan asker düzenlemesi meselesinin ortadan kalkmış olduğu o gün Saray Bosna şehrinin her tarafında duyuldu. Halka birdenbire bir başka hâl geldi, tarafımdan da hemen erkân-ı eyalet meclisinde verilen kararın meclis-i umumîde de kabul ve tasdik olunduğuna, Bosna askerine yeşil şeritli talia elbisesi

giydirilmesi de karar altında bulunduğuna ve bu konuda hemen bir adet fermanın yayınlanması lüzumuna dair Fuad Paşa'ya şifreli bir telgraf çekildi. Ayrıntıları da Zilkadenin beşi tarihli bir adet arizamla bildirildi.

Bu telgrafnameye cevaben gelen şifreli Sadaret telgrafında Dâr-ı Şûrâ'ca Bosna'da Avusturya'nın sınır boyundaki koloni militer usulüne uygun olarak bir nevi yerli müstahfız askeri tertibi tasarlanmakta idiği, Bosna'ca üç sene fiili hizmet ve dokuz sene redif hizmeti olmak üzere nizamiye askeri düzenlenmesi ona nispetle tercih edildiği, mahalli beylerinden zabit tayini ve Bosna askerinin dışarı çıkarılmaması hususlarının tasdik edildiği bildirilip yaptığımız çalışmamız takdir edilip övülmüştür. Fakat Bosna askerinin dışarı çıkarılmaması şartı, yukarıda geçtiği üzere Hatip Efendi'nin ifadeleri arasında belirsiz bir hâlde kalmış olduğundan daha sonra bu şartın açığa kavuşturulmasından vaz geçilip ona karşılık Bosna askerinin Bosna taburlarına kayıt olunması şartıyla yetinilmiştir. Bu sırada işin ayrıntılarına dair Fuad Paşa ile aramızda peyderpey şifreli telgraflar alınıp verilmiştir.

Yukarıda işaret olunduğu üzere Bosna'da daimi olarak fiili hizmette bulundurulacak altı taburun mevcudu tam sekiz yüz neferden meydana gelip toplamı dört bin sekiz yüz nefer olmak gerekirse de üç senede bir değiştirileceklerinden ilk senesi bu sayının üçte biri kadar nefer alınmak lâzım gelecekti. Bu surette ise birinci alay kurulmuş demek olacağından bir alay sancağının şimdiden yapılıp gönderilmesi gerekliliği de Fuad Paşa'ya bildirilmiştir. Erkân-ı eyalete rütbe ve nişanlar arz ve inha edilmiş ve Fuad Paşa tarafından da isteklerimize müsaade edilmiştir. Asker yazım ve düzenlenmesi hususunda artık fermanın gelmesini beklemek lazım gelmiştir.

Avusturyalıların fesatlıkları

Bosna'da bu şekilde asker tanziminden hoşnut olmayan yabancılar Boşnakların zihinlerini bulandırmaya çalışır oldular ise de zafer elde edemediler. Hatta Hırvatistan halkıyla daima içli dışlı bulunan serhatlılara Avusturya memurlarından bazıları,

"Siz asker yazılmaya rıza göstermişsiniz. Hâlbuki Devlet-i Aliyye'nin mali sıkıntısı var. Size aylık veremez" diye Boşnakları bu karardan döndürmeye çalıştıklarında serhatlılar,

"Para için askerlik etmek bizim dinimize yakışmaz. Biz askerlik vazifesini ancak din ve devletimiz için ifaya borçluyuz. Erkân-ı vilâyet böyle uygun görmüş. Dört kaza müftüleri de fetva vermiş. Biz ondan dönemeyiz" diye cevap vermiş olduklarını sonradan tahkik olunmuştur. Bizim bu hususta en fazla çekindiğimiz serhatlılar idi. Onların bu şekilde sebatları anlaşılınca diğer Boşnaklardan tereddüt ve muhalefet eseri gösterilmeyeceğine emin idik. Gerçi fermanın gelmesine kadar Boşnaklarda bir tereddüt ve pişmanlık görülmek ihtimali, bazı zihinlere karışıklık vermekte ise de Boşnakların sabır ve metanet derecelerini gereği gibi tahkik etmiş olduğumdan bu konuda gönlüm müsterih idi.

Bosna'da evlilik ve bahar şenliği

Kaldı ki asker olacak delikanlıların maşukaları olan kızlar da bu konuda kalben bizim gayretkeşimiz idi. Çünkü bunların evlenmeleri işinde kolaylık için gerekli tedbirlerde kusur etmiyor idik. Gariplerden ve özellikle memurların adamlarından bazıları zevkini sürmek için Bosna'da evlenir ve çok geçmeksizin zevcesini boşayıp bir tarafa savuşup gider olduklarından yerliler hakkında mutat olan mihr-i misil usulü eskisi gibi yerinde kalmak üzere gariplerden olup da Bosna'da evlenecek olanların mihr-i misli bir kaç kat fazla takdir edilerek az mihir ile nikah kıyılmasını yasak edip bu gibilerden zevcesini

boşayan olursa derhâl mihr-i müsemmânın kendisinden tahsil olunmasını ve tereddüt edildiğinde aman verilmeden hapsederek zorlanması hususlarını lazım gelenlere sıkı sıkıya tembih ettirmiş idim. Kızlar böyle âşıklık ile vakit geçirmekten ise vaktiyle kocaya varıp da vatan muhafızı olacak yiğitler yetiştirmeleri dünyaca ve ahiretçe hayırlı olacağını hocalar vasıtasıyla kendilerine duyurmuş idim.

Bu sene Bosna'da kış pek fazla sert ve uzun olmakla Saray Bosna'da kapanıp kalmış ve pek fazla sıkılmış idik. Bahar mevsiminde birdenbire karlar kalktığı gibi gönüller tarif olunmaz mertebe ferah ve genişlikle doldu. Herkes olağanüstü bir şevk ve neşe ile mesirelere gider oldu. Sahralar taze çemen ile bezendi. Sanki sahralara zümrüt renkli halılar döşendi. Kızlar âşıklarıyla karşılıklı sohbet ve atışma için takım takım mesirelere giderdi. Amber kokulu nesim rüzgârı estikçe ağaçların koyu yeşil yaprakları da titreyerek sanki onlara âşinalık ederdi. Bir Cuma günü sabahleyin etraftan bir çok kız sesleri ve gayet etkili şarkı nağmeleri işitildi. *"Nedir"* diye sormaya ve araştırmaya mecbur olduk. Meğer ki Cuma ve Pazartesi günleri Saray Bosna'nın seyir ve temaşa günleri olup bir gün şehrin bir tarafına ve bir gün de diğer tarafına çıkarlarmış ve bahar mevsiminde her mahallenin kızları böyle bölük bölük bir ağızdan şarkılar okuyarak mesirelere giderler ve gayet yanık ve etkili şarkılarla âşıklarına safa mevsimi ve seyir günü olduğunu hatırlatırlarmış. O gün biz de Vali Paşa ve maiyet memurları ile birlikte seyir yerine gittik. Gördük ki bir çok kız el ele tutunup Boşnak dilinde şiirler okuyarak kendilerine mahsus ve alafranga oyunlara benzer güzel oyunlar oynuyorlar. Delikanlılar da karşılarına dizilip seyrediyorlar ve ara sıra ırz ve namusa dokunmayacak şekilde biri diğerine söz atıyorlar. Gerçekten seyre değer bir ferah-feza hâli idi. Kızlara ikram olarak çalgı getirtip çaldırdık ve bazı tatlılar ikram ederek taltif eyledik. Bir mertebe daha kendilerine neşe ve oyunlarına tatlılık geldi.

Mesireden dönüp gelirken yolumuz üzerinde büyücek bir hanenin önünde bir çok kalabalık gördük. Meğer mesireden dönen kızların bir bölüğü o haneye toplanıp sokak kapısını ve pencereleri fora edip şarkılar okumakta oldukları hâlde bir takım delikanlılar da sokakta dizilerek onlarla atışıp âşıkdaşlık ve âşıklık ederlermiş. Bizleri gördükleri gibi kızlar sokak kapısını kapayıp delikanlılar da dağıldı. Fakat içlerinden birisi karşıdaki duvara dayanıp donakaldı. Yanına geldik gördük. Arkasını duvara verip hayran hayran o hanenin penceresine bakıyor. Müsteşarımız Belgradlı Raşid Paşa vasıtasıyla onu konuşturduk. Öğrendik ki bu zavallı üç seneden beri bir kız ile sevişip her gün çarşıya gidip gelirken sabah akşam iki defa onun hanesine uğrayıp görüşür imiş. Bu kere o kız bu hanede bulunmakla bu biçare de hayret karanlığına dalmış olduğu hâlde orada toplanan kızlar ve kadınlar içinde sevgilisini seyrediyormuş. Sanki renkli bulutlar içinde mâh-ı tâbânı seyrediyormuş. Ne bizim kalabalığa geldiğimizden haber almış ve ne de etrafındaki arkadaşlarının dağıldığından haberi olmuş. Hemen o hanenin kapısını açtırdık. Kızlar avlu içinde göründü. O kız da onların içinde bulundu. Onu dışarı aldık,

"Bu delikanlı seni istiyor sen de onu ister misin" diye sorduk,

"O beni nasıl sevip dilerse ben de onu öyle sevip dilerim" dedi.

"Ya niçin bunlar evlenmiyor" diye sordum. Kimi, "Kızın annesi izin vermiyor" ve kimi, "Oğlanın babası razı olmuyor" yollu boş özürler söyleyerek gerçeği gizleyecek yapmacık sözler söylediler.

"Bunların velileri izin vermez ise ben emir veririm" dedim. Utangaçlıkla sustular. Araştırıldığında anlaşıldı ki evlenmeye engel olan ancak fakirlik imiş. Çünkü Bosna'da bir delikanlı bir kız ile bir müddet âşıklık ederek nihayet iki taraf evlenmeye karar verdiklerinde delikanlı kıza yüksük gibi bir nişan ve hiç olmaz ise bir altın vermekle nişanlı olur ve

ardından nikah kıyılır imiş. Bu biçare delikanlı ise günlük kazandığı para ile ancak kendi geçinirmiş. Üç sene içinde masrafından bir altın artıramamış ki maşukasına nişan verip de nişanlı olsun. Gerçeği anladığım gibi kıza nişan olarak vermek üzere delikanlıya beş altı adet yüzlük altını verdim. O da kıza vererek nişanlı oldu. Hemen mahkemeye gidip de nikah kıymaları kaldı. Kendisine de harçlık olmak üzere yedi sekiz altın yerdim. Kızın annesine haber gönderdiler. O geledursun, bu sırada Bosna Mollası Efendi mesireden dönerek oraya geldi. Derhâl onu diğer lazım gelenler ile o haneye soktuk. Hemen bu iki aşığın nikâhını kıydılar ve derhâl bir ferace bulup kıza giydirdiler. O hanede toplanan kızlar aşağı inip ve naz perdesini kaldırarak el ele tutunup sanki içlerinden birini kaybettiklerine üzülüyorlar gibi gayet yanık ve hazin seslerle şarkılar okuyarak ve ağızları sulanarak güzel oyunlar oynamaya başladılar. Bu sırada biz de Vali Paşa ve maiyet memurları ile birer iskemle bulup sokakta otururken mesireden dönerek oraya uğrayan çalgıcılar da sokak ortasında oturup ahenge koyuldular. Etrafa dağılmış olan delikanlılar da gelip toplanarak ve her biri bu topluluk içinde sevdiği kızın dansına hayretle bakarak hayallere daldılar. Bu sırada gelin kızın annesi gelip kızının düğününe yetişti.

“Bu ne” diye âdetleri üzere yapmacık olarak mırıldanmak istedi ise de,

“Sus bu iş Müfettiş Efendi’nin emriyle oldu bitti” dediler. O da susa kaldı ve gerçekte memnun ve müteşekkir oldu. Kızı ve güveysi ile barıştı. Onlar da birbiriyle kavuştu. Akşam yaklaştı. Biz hükumet konağına döndük. Kalabalık da dağıldı.

Pazartesi günü diğer bir seyir yerine gittik. Yine böyle eski bir sevdalı bulup Vali Paşa ile birlikte yine bin beş yüz kuruş kadar para sarf ederek onun da nikahını seyir yerinde Molla Efendi’ye kıydırdık. Gelin kız meydanda oynayıp gezerken nikah kıyıldığı gibi kızlar ve kadınlar etrafını çevirdiler. Derhâl

bir iğreti ferace bulup giydirdiler. Ondan sonra kimse gelinin yüzünü görmez oldu. Ondan sonra da haftada iki gün mesirelere gidip anlatıldığı gibi birer kızı gelin etmeyi âdet ettik. Böyle âşıklık yolunda kocaya varan kızların velileri tarafından itiraz olunmamak ve infial gösterilmemek de bir yeni âdet oldu. İnsanları âdetleri ancak bu gibi olağan dışı durumlarla değiştirilebilir. Yoksa bir kavmin âdetini değiştirmek en zor bir iştir. Zira âdet, insana ikinci bir tabiattır.

Bu sırada zenginlerden ve Müslüman tüccarların muteberlerinden biri kızını belde usulü üzere düğün yaparak evlendirmek isteyip biz ise düğünlerde tekellüfatı yasak ederek tersine hareket edenlerin vergisi iki kat edilmek gibi bir cezaya çarptırılmalarını tembih eylemiş olduğumuzdan gelip düğünün yapılma şeklini sorup izin istediğinde ağır pahalı elbise yaptırılmayıp yalnız akrabaya bir sofra çekilerek diğerlerine de yemek yerine birer kahve ve nihayet bir de şerbet verilmesini tavsiye ettik. Bizzat Vali Paşa ile birlikte o adamın düğününe gittik ve yalnız birer şerbet içip dönerek başkalarına güzel örnek gösterdik. Alışılmış olan masrafın onda biriyle bu düğünün savulduğunu tahkik eyledik. Bosna kızlarının çoğu âşıklık yolunda kendilerine koca arayıp bulurlar. Bu konuda velilerinden yardım görenler azdır. Bundan dolayı evlenme işinin kolaylaştırılması için yaptığımız teşebbüslerden pek hoşnut kaldılar ve Boşnak dili üzere,

"Hünkâr, Müfettiş Efendiye emir vermiş ve buyurmuş ki paranın gittiğine bakma. Altınları su gibi akıt. Kızları evlendir. Ta ki gazi yiğitler ve yeşilli askerler doğursunlar" yollu şarkılar yapıp, mesirelerde âşıklarına karşı oynar iken okumaya başladılar. Yeşil tabiri Boşnaklar arasında şerefli ve saadetli makamında kullanılır, ancak bunda Bosna askerine giydireceğimiz yeşil şeritli elbiseye de atıf vardır. Onların bu şarkıları ise delikanlılar hakkında Bey Camii hatibinin ve belki Travnik müftüsünün vaaz ve nasihatlerinden daha etkili idi. Aslında

Boşnaklar askere alınmak lakırdısından ürkerler iken bu sözleri sevgililerinin ağızlarından lezzet alarak duyar oldular. Artık askeriye fikrinin Bosna'da yerleşeceğine ve buna dair erkân-ı eyalet meclisinde verilen kararın devam edeceğine güven geldi.

Miri arazinin erkek ve kız çocuklarına bölüştürülmesi

Erkân-ı eyalet meclisinde söz konusu olan ve görüşülen maddelerden bir ide miri arazinin erkek ve kız çocuklarına ikili birli olarak intikali hususu olup bu yorum ve isteklerinde haklı idiller. Çünkü aslında miri arazi yalnız erkek çocuklarına intikal edip erkek çocuk olmadığında kızlar tapu hakkı sahiplerinden sayılırlardı. Sonradan kız çocuklarının da mahrum edilmemesi Babıâlice uygun görüldü. Ancak bu konuda *"erkeklere kızların iki misli"* şer'i kuralına uyulması gerekirken Fransa'da yürürlükte olan miras usulüne uyarak ve İstanbul'da icareteynli vakıflar hakkında bir süreden beri kullanılan icare-i faside usulüne uygun olarak miri arazi erkek ve kız çocukları arasında eşit olarak intikal etmek üzere kanun ittihaz olundu. Miri arazi ise İstanbul'un vakıf hane ve dükkânlarına ölçü olamaz. Çünkü bir çiftliğin arazisi erkek ve kız çocukları arasında eşit olarak, ağaçları ve binaları şer'i kurala göre ikili birli bölüştürülmek gerekip bundan da pek çok karışıklıklar çıkmıştır. Arazinin böyle eşit olarak bölüştürülmesi şeklinin seçilmiş olması hata olduğu anlaşılmış ise de Bâbıâlî bu hatasını düzeltememiştir. Bu kere erkân-ı eyalet meclisinde arazinin emlâk ve eşya gibi erkek ve kızlar arasında ikili birli olarak bölüştürülmesi uygun görülerek İstanbul'dan talep edilmesine karar verdiler. Tarafımdan da Babıâli'ye bildirildi ise de bu madde Bosna Eyaleti'ne mahsus olamayıp kanunun bütün eyaletleri kapsamak üzere düzeltilmesi gerekli idi. Diğer bazı eyaletlerden de bu yolda istekler yapıldı. Ancak bu mesele meclislerde sürüncemede kalıp halledilememiştir.

Erkân-ı Eyalet Meclisi'nde verilmiş olan karar üzere Bosna taburlarını açmak için fermanın gelmesini beklemek gerektiğinden o vakte kadar bazı mülhakatı teftiş eylemek ve hem de varılan yerlerde asker fikirlerini yaymakla halkın zihinlerini askeri icraata hazırlamak uygun görülmüş, Taşlıca kaymakamlığının mülki ve mali durumu pek karışık bulunduğundan öncelikle Bosna muhasebecisi Naşid Efendi oraya gönderilmiş ve birkaç gün sonra yani zilhiccenin yirminci günü teftiş heyeti ile Saray Bosna'dan hareket ile Taşlıca tarafında gidilmiştir.

Saray Bosna'da beş ay bu kadar gün müddet kalışımızda tarafımızdan Bâbıâlî'ye posta ile yüz kırk dokuz ve telgrafla yirmi yedi ki toplam yüz yetmiş altı adet maruzat takdim edilmiş ve teftiş memurlarına ait maddeler hakkında diğer makam ve mevkilere, içte ve dışta bulunan memurlara ve diğerlere bin yetmiş adet Türkçe ve Fransızca yazı, telgraf, talimat ve ilan yazılmış, kısacası bu müddet içinde teftiş kaleminin mahsulü toplam bin iki yüz kırk altı adete ulaşmıştır.

Fi 27 Şaban sene 98 ve 12 Temmuz sene 97/25 Temmuz 1881

TEZKİRE NO: 23

1280 yılı olaylarının kalanları

Önceki tezkirede işaret olunduğu üzere bin iki yüz seksen senesi zilhiccesinin yirminci ve mayısın on dördüncü Perşembe günü Saray Bosna'dan hareket ve Gorajde ve Çayniça yoluyla Taşlıca tarafına yola çıkıp Zilhiccenin yirmi ikinci Cumartesi günü Taşlıca kasabasına ulaşılmıştır. Saray Bosna'nın asıl posta caddesi bu yol olduğu hâlde Karadağ muharebeleri sırasında Drobniak nahiyesinden çıkan haydutlar bu yola saldırdıklarından posta yolu değiştirilerek hâlen Saray Bosna'nın postası Vişegrad, Yenivaroş ve Siyeniça üzerinden Yenipazar'a işlemektedir.

Rumeli'de idari düzenlemeler

O vakit nahiye müdürlerine zabıta memuru, kaza kaymakamlarına müdür, sancak mutasarrıflarına kaymakam ve müstakil idare olunan sancak kaymakamlarına mutasarrıf denilirdi. Hersek büyük bir bölge olup Çayniça, Taşlıca, Prepol ve Kolaşin kazaları da Hersek'e bağlı iken Drobniak, Piva ve Çerkotse nahiyelerinin isyanı yüzünden Tara Nehri'nin sağ tarafında bulunan bu kazaların Hersek Sancağı'yla ulaşım yolları kesilmiş ve Mostar'dan bu kazalara gidilecek olsa Foça üzerinden dolaşılmak gerekmiştir. Halbuki bu yolda dahi emniyet

yok olduğundan Çayniça, Prepol ve Kolaşin kazalarının katılmasıyla Taşlıca kaymakamlığı kurulmuş idi. Sonradan Yenipazar Sancağı'nın Vişegrad dışında bağlı bulunan kazalar ile Gusinye kazası ve Taşlıca kaymakamlığı birleştirilerek Siyeniça merkez olmak üzere Yenipazar Mutasarrıflığı kurulmuş ve Vişegrad kazası Saray Bosna Sancağı'na katılmış idi. Hâlbuki Prepol ve Kolaşin kazalarının doğrudan doğruya Siyeniça'dan idareleri daha uygun ve Çayniça kazasının Vişegrad gibi Saray Bosna Sancağı'ndan idaresi mümkün olarak o şekilde gereği yapılmak üzere bulunduğundan Taşlıca kaymakamlığı Taşlıca kazasından ibaret kalmış idi. Taşlıca'nın mülkiye ve maliyesi Hersek'ten daha fena bir hâlde bulundu. Hemen kaymakamı azledilerek yerine Çelebipazar kazası Müdürü Hacı Selim Bey tayin edildi. Mal kâtibi de tutuklandı. Gerekli araştırmanın yürütülmesi için komisyonlar kuruldu. Ardından Yenipazar Mutasarrıfı Mahmud Paşa da Siyeniça'dan Taşlıca'ya gelmekle o da bu tahkikat işlerinde bulundu.

Taşlıca halkının âdetleri

Rumeli'de Hızır Günü'ne riayet ederler ve o gün halk sabahleyin erkenden nehir kenarlarına ve çayırlara çıkarlar. Hızır Günü gelmedikçe kuzu kesmezler ve o vakte kadar kuzular analarının kucağında yatıp Hızır Günü'nde anasıyla arka arkaya yatmaya başlar diye ondan evvel koyunun yavrusunu kucağından ayırmayı pek kötü görürler. Bundan dolayı Hızır Günü'ne kadar kuzu kesilmeyip o gün kuzu kesmeye başlarlar. Bir aralık İstanbul'da da bu kaideye uyarak Hızır Günü'nden evvel kuzu kesmek yasak olup yakın vakitlere kadar bu yasağın hükmü yürümekte idi. Bosna bölgesi soğuk iklimden olmakla burada Hızır Günü'nde Bedel-i Ali Günü'ne riayet ederler ki Temmuz'un yirminci günüdür. Buna Hıristiyanlar İlya Günü derler. Taşlıca'nın ise mevkii yüksek ve soğuk bir belde olup bütün yazın karşısındaki dağlarda kar eksik olmaz ve Taşlıcalılar

asla kuzu yemezler. Kuzular büyüyüp de toklu olmadıkça onları kesmezler ve kesenlere katil gözüyle bakarlar. Kasaba dışında sürülerle kuzular gezer kimse kesip yiyemez, ne kadar çok para verilse satmazlar. Fakat beslemek için çocuklara satarlar. Teftiş heyeti de çocuklar vasıtasıyla her gün birer kuzu aldırır ve geceleyin kestirir idi. Kısacası Taşlıca halkı bedevilik hâlinde olup ticaret olmadığı cihetle meydanda paranın devri görülmez idi. Hatta bir gün gezinti için kasaba kasaba çıkarken bir iki çocuğa tesadüf olundu. Kendilerine hediye olarak bir kaç kuruş çil akçe verecek olduk. Çocuklar hiç görmemiş oldukları çil akçeleri görünce ürküp feryada başladılar. Saray Bosna buralara nispetle pek medeni bir belde sayılır. Buraları da Hersek Sancağı'nın dağ nahiyelerine nispetle medeni sayılır. Bununla birlikte Taşlıca'nın epeyce seçkin ve söz onlar vücuhu var idi. Hatta içlerinden Abdi Bey erkân-ı vilâyetten sayılırdı. Bosna beylerinden bazılarının oğulları zabitlik ile kurulmuş olan Bosna taburlarına alınmak kararlaştırılmış olduğu hâlde kendisinin oğlu Selim Bey yaşça küçük olduğundan onun idadi mektebine alınmasını rica edince Dersaadet ile haberleşme sonunda Selim Bey idadi mektebine gönderilip orada öğrenimini tamamladıktan sonra Harbiye Mektebine girip diploma ile zabitlikle çıkarak Bosna taburlarında kullanılmak üzere iade olunmuştur. Biz gelelim esas konumuza:

Asi nahiyeler halkının çoğunluğu Karadağ muharebelerinde az-çok Osmanlı ordusunun ateşini yemiş oldukları hâlde Drobniak asileri bir tokat yememiş oldukları ve bir ücra yerde bulundukları cihetle hâlâ isyan halinde bulunarak Taşlıca hükumetini tanımazlar idi. Bundan dolayı terbiyeleri ve bir zabıta altına alınmaları şart olmuş idi. Ancak Kolaşin-i Bâlâ'nın istihkâmı daha önce ve öncelikli idi. Kolaşin-i Bâlâ halkı ise Karadağlılar ile gayet kanlı savaşlar ettikten sonra kendilerine beri taraftan yardım edilemediğinden göçmeye mecbur olarak Taşlıca ve Siyeniça taraflarına dağılıp şurada burada dolaşmakta

ve Karadağlılar gelip onların yerlerini ekip biçmekte idiler. Koleşinlilerin ileri gelenleri bu kere Taşlıca'ya gelip memleketlerinde iskânlarına müsaade ve yardım edilmesini istediklerinde bu emellerinin icrası düşünüldüğü kendilerine gizlice bildirilip gizli tutmaları tavsiye olunmuş ve Hersek askeri birliği beylerinden Mirliva Lehli Mahmud Paşa bu işe memur edilmekle bu tarafa gelmek üzere bulunmuş idi.

Fuad Paşa'nın oğlu Nazım Bey vefatı

Fuad Paşa'nın büyük oğlu Nazım Bey bu sırada vefat etmekle babasını yaralayıp gitmişti. Bizim Bosna'ca fevkalade faaliyetlerimiz Fuad Paşa'nın bizzat isteklerimize önemle bakmasına bağlı olup iş meclislere düşer ise sürüncemede kalacağından Nazım Bey'i zaten sevdiğim cihetle hâsıl olan vicdani üzüntüden başka işlerimizce de bize büyük üzüntü ve endişeye sebep olmuştur. Buna dair Dâhiliye kâtibi Sâib Beyefendi ile olan haberleşmemiz aşağıya kaydedildi.

Sâib Bey tarafından gelen mektup,

Ah benim efendiciğim,

Bundan önce gönderilen emirnameleri geldi ise de cevaplayayım der iken geçen Cuma gecesi saat iki kararlarında Sadrazamın oğulları Nazım Beyefendi ansızın vefat etmiş olmakla bugüne kadar ana-babasıyla bizim yalıda ve daha sonra Tercüman Ârifi Beyefendi sahilhanesinde gece gündüz uğraşmaktayız. Sadrazamlık hizmeti vekaleten Âlî Paşa hazretlerine tefviz buyrulmuştur. Biçare Nâzım Bey bütün İstanbul halkını yaktı yandırdı gitti. Hemen Cenab-ı Hak cümleye ve özellikle ana-babasına sabır ve tahammül ihsan eyleye. İşte efendim bu kadar yazabildim. Baki irade efendimindir.

Fi 24 Zilhicce sene 80 (Sâib)

Bu mektubun cevabı,

Ah efendim,

Zikredilmesi boğazı düğümleyen ve düşünülmesi matem gecesini hatırlatan malum feci olay hakkında 24 Zilhicce sene 80 tarihli, hasret eline titreme ve zayıf kalbe üzüntü veren mersiyenamenizin okunmasına hasret gözlerinin yaşları engel olduğundan harf harf okudum desem yalan söylemiş olurum. Merhum bey bu tarafın ahvalini merak edip eğri esen rüzgar bu duacılarını zor bir duruma düşürmesin diye endişe ediyordu. Meğer biçarenin bir ayağı ecel çukuru kıyısında imiş. Sadrazam efendimizin perişan hâlini düşündükçe ciğerim kan, gam ve kederim artar olup elim işe varmıyor. Hemen Cenab-ı Hak cümleye ve özellikle adı geçen efendimize sabır ve tahammüller ihsan buyursun. Şimdiye kadar mütalaahanemizin kandili olan ihsan namelerinizin cevapları hep bu fakirin el yazısı ile yazıla gelmişken bu üzüntüyle kalem üzüntü ve matem köşesine atılmış bulunmasıyla işbu üzüntülü taziye mektubu ala vechi'l-imlâl keşide-i safha-i hüznü melal kılınmıştır. Allahu's-selâm ...

Fi 9 Muharrem sene 81 (Cevdet)

1281 senesi olayları

Askerliğin Yenipazar Ssancağı'nda da uygulanması

Yirmi yedi gün Taşlıca'da tahkikat ve ıslâhat ile uğraşıldıktan sonra oradan hareket ile Prepol'a ve oradan Yenipazar sancağının merkezi olan Siyeniça'ya gidildi. Siyeniça'ya varışımızda Yenipazar kazasıyla diğer bağlı yerlerin ileri gelenleri ve eşrafı gelip görüştüler. Saray Bosna'da toplanan erkân-ı eyalet meclisinin asker tanzimi hakkında vermiş oldukları kararın Dersaadet'e arz olunduğu söylendiğinde hepsi Bosna tarafına her ne yapılır ise Yenipazar Sancağı'na da yapılmasının lâzım geleceğini övgü ve teşekkür diliyle bildirdiler ve buna

dair bir mazbata düzenlediler. Kolaşin-i Bâlâ müstesna ve Nikşik'e benzer bir hâlde olmakla Nikşik hakkında her ne yapılır ise Kolaşin-i Bâlâ hakkında da o şekilde muamele olunmasını ve belki Gusinye kazası bir taraftan Arnavutluk malisyaları ve diğer taraftan Vasovik nahiyesi ile çevrili ve mahsur olduğundan onun da Nikşik ve Kolaşin sırasında tutulmasını uygun gördüler. Keyfiyet hemen Babıâli'ye bildirilip verdikleri mazbata da takdim edilmiştir. Bu sırada Siyeniça Kalesi'nin onarımı bitmekle onarım masraflarının hesapları görülerek özeti Babıâli'ye bildirilmiştir.

Siyeniça kasabası mevkii icabınca Yenipazar Sancağı'na merkez seçilmiş ise de küçük bir kasaba olup burada birinci derecede ileri gelir vücuh ve eşraf olmadığından Sancak meclisinde verilen kararlara Taşlıca ve Yenipazar vücuhu hiç önem vermiyorlar idi. Mülki işlere merkez seçilecek yerlerde ise bu inceliğin gözetilmesi işlerin gerekliliğindendir. Bakiyye-i Köstayniça denilen bölge Kozarça, Priyedor, Novin ve Dubiça adlarıyla beş kazaya bölünmüş olup ancak müdürlerinin maaşları yeterli derecenin çok altında idi. Memurlara yetecek kadar maaş verilmesi ise şart olup aksi takdirinde istediğinizi yapınız alınız kapınız demek olur. Hâlbuki Kozarça ile Priyedor bir diğerine pek yakın olduğundan ayrı ayrı kaza seçilmeye yeterli değil idiler ve Dubiça kazasında geçen sene Sırbistan göçmenlerinin yerleştirilmesiyle imar edilen Kostayniça kasabasının mevki önemi açık olduğu hâlde Dubiça ile Novin kasabalarının ortasında ve iki tarafa da idare merkezi olabilecek bir mevkide bulunmuştur. Bundan dolayı Kostayniça kaza merkezi olmak üzere Dubiça ve Priyedor kazaları birleştirilip Kozarça kazası da Priyedor'a katılarak dört kaza müdürlüğünün tahsisatı dairesinde olarak Kostayniça kazası müdürlüğüne aylık iki bin iki yüz elli ve Kozarça-Priyedor kazası müdürlüğüne iki bin kuruş maaş tahsis ve Kozarça, Novin ve Dubiça nahiyelerine birer zabıta memuru tayin olunmuş idiğinden hazinece de o

yolda işlem yapılması için Babıâli'ye Muharremin on altısı tarihli bir adet ariza takdim olunmuştur. Daha önce Hersek'te yapıldığı gibi bu kere Yenipazar Sancağı'nda görevli olan muvazzaf askerlerin de ayarlaması yapılarak bunların maaş ve tayinatından aylık yüz on iki bin dört yüz bu kadar kuruş miri menfaat meydana getirilmiştir.

Bu sırada Vasovik nahiyesi reislerinden Pop Yosif, Lopud ve Miro Siyeniça'ya gelip itaat ettiler ve İpek kazasına bağlı olan Rogova malisorlarının Vasovik nahiyesine düşmanlık eli uzatmakta olduklarından dolayı şikâyet eylediler. Karadağ muharebeleri sırasında ekip-biçemediklerinden geçen sene vergisini ödemekten aciz olduklarından onarılmış olan Berane kışlasına lâzım olan kereste-bahâlarının vergilerine mahsup edilmesini istediler. Savaş sırasında gerçekte Vasovikliler ekip-biçememişler idi. Lâkin Karadağlılar ile beraber düşüp kalkmışlar idi. Rogova malisorlarının buralara tasallutları inkâr olunamaz. Ancak Vasoviklilerin Karadağ eşkıyası ile birlikte Müslümanlara ettikleri düşmanlıklar da henüz hatırlardan çıkmamış idi. Bununla birlikte kendileri itaat noktasında sabit oldukları müddetçe Arnavut malisorlarının düşmanlıklarından korunacakları vaadedildi ve Berane kışlasına verecekleri kereste-bahâlarının da vergilerine mahsup edilmesi için lâzım gelenlere emir verildi. Gerek Vasovik ve gerek Drobniak nahiyelerinin gereği gibi zapturapt altına girmeleri Kolaşin-i Bâlâ'nın istihkamlarının tamamlanmasından sonra düşünülecek maddelerden olduğundan Vasovik reisleriyle uzun uzadıya konuşmaya girişilmeyip hemen yukarıda geçtiği gibi vaki olan ifadelerine müsaade sureti gösterilmekle yetinilmiştir.

Kolaşin'in tahkimi ve kuleler yapılması

Bu tarafça en mühim iş Kolaşin meselesi olmakla daha önce Mirliva Mahmud Paşa Siyeniça'ya çağrılmış ve erkân-ı harbiye zabitanından olup maiyet teftiş yaverliğinde görevli

bulunan Bursalı Hüseyin Hüsnü Efendi de onun maiyetine verilmiş olduğundan gerekli hazırlıklar ile meşgul idiler. Etrafta bulunan taburlardan lüzumu kadar onların maiyetinde bulunmak üzere tertip ve biraz da muvazzafa ilave ve zahire, mühimmat ve diğer levazımat hazırlandıktan sonra Kolaşin'e sevk ve gönderildi. Kolaşin muhacirleri de evvelce toplanarak yolda onlari katılmakla ansızın Kolaşin-i Bâlâ'ya vardıklarında Karadağlılar biraz tüfenk atarak tehdide kalkışmışlar ise de Kolaşinlilerin asâkir-i şahaneye istinaden görülen yiğitçe saldırılarına dayanamayarak oradan savuşup gitmişlerdir. Drobniak halkı daha önce pek şımarmış olduklarından Taşlıca hükumetini tanımazlar iken bu veçhile Kolaşin-i Bâlâ tutulduğu gibi tavır ve yol değiştirerek silahsız Taşlıca pazarına gelip gitmeye başlamışlar. Kolaşin istihkamlarının tamamlanmasıyla bir derece daha durumlarını düzeltecekleri durumun gidişinden anlaşılmıştır. Mahmud Paşa'nın ilk başta güzel hizmet ve gayreti görülmüş olduğu hâlde çok geçmeyip mizacının bozulmasından söz ederek özür bildirince dönmesine izin verilmiş ve yerine Miralay Selim Bey gönderilmiştir. Selim Bey ile Hüseyin Efendi Kolaşin palankasının tamiratını tamamlayıp Tara Nehri üzerinde köprüler ve Karadağ sınırı üzerinde kuleler inşa etmişler ve bu kulelerden birini Fuad Paşa Kulesi ve diğerini Cevdet Efendi Kulesi diye isimlendirmişlerdir. Biz yine sadede gelelim:

Siyeniça'da yedi gün ikamet ile yukarıda geçtiği gibi Kolaşin hazırlıklarını tamamladıktan sonra Muharremin yirmi sekizinci ve Haziranın yirmi ikinci günü Siyeniça'dan dönüp Yenivaroş kasabasına geldik. Yenivaroş kazasının Hıristiyanlarını terbiyece ve fikirce diğer kazaların Hıristiyanlarına nispetle ehven ve daha iyi gördük. Epeyce tüccarı ve söz onlar kocabaşları var. Razı ve samimi olarak hareket ediyorlar. Sırbistan'dan çıkıp da yolculara saldıran haydutlardan şikayet eylediler ve bunların tutulamamasına sebep köylerde yatakları

olduğunu söylediler. Bunun üzerine halkın zincirleme kefalete bağlanması uygun görüldü. Gerekenlere bu konuda emir verildi. Buna başlangıç olmak üzere önce kaza meclisi feshedilerek yeniden halkın seçmesiyle meclisin kurulması hususu mahalli hükumete havale edildi.

Drin Köprüsü

Daha sonra Yenivaroş'dan hareket ve bir gece Priboy palankasında geceledikten sonra Vişegrad kasabasına geldik ve bir gün orada ikamet ile mevcut istihkamları ve Sokollu Mehmed Paşa'nın yaptırmış olduğu Drin Köprüsü'nü kontrol ettik. Osmanlıların bu havalide bırakmış oldukları en büyük hayır eserlerindendir. Üç ayağı haraba yüz tutmuş olduğundan daha önce çıkarılan irade üzere tamiri için buraya göndermiş olduğumuz Almanyalı mühendis Linardoviç gereçlerin hazırlığı ile meşgul ve suların çekilmesini beklemekte idi. Köprünün onarımı bitiminde nişan getirteceğimi vaat ederek teşvik eyledim. Köprünün başında ve kasaba tarafında pek büyük han, hamam ve imaret harabeleri görüldü ki duvarları ayakta olduğundan han tamir olunsa pek güzel ve müstahkem bir kışla olarak hem kasabasının ve hem de köprünün korunmasında pek büyük yardımı olacağından bunun keşfi de Linardoviç'e sipariş edildi.

Daha sonra Vişegrad'dan hareket ile Çelebipazarı'na gelindi. Burada da halkın yardımı ile bir mahkeme inşası için gerekli teşvikler yapıldı. Çelebipazarı'ndan İzvornik Sancağı'nı teftiş etmek üzere liva merkezi olan Tuzla-i Zîr'e gidilip bir gece Glaseniça Köyü'nde kalındıktan sonra ertesi Birce kasabasına varıldı. Burası bir küçük kasaba olduğu hâlde havası ve suyu tatlı ve imara müsait bir yerdir. Daha önce buradan Saray Bosna'ya kadar bir araba yolu açılmış ve bu sene içinde yeniden yirmi küsur güzelce haneler yapılmış olduğu sevinçli gözlerle görüldü. Buradan İzvornik'e giden yolun düzeltilmesine

de başlanmış ise de henüz tamam olmamıştı. Hâlbuki tamamlandığı zaman Saray Bosna'dan İzvornik'e kadar arabalar işleyerek az vakit içinde mamurluk eserleri görüleceği açık olduğundan bu hususta da lazım gelenler teşvik edildi. Srebrenica ile İzvornik arasında bir çeyrek kadar mahalde bulunan taşlık, barut ile atılarak düzeltilse Srebrenica'dan Drin boyuyla Sava kenarına kadar araba işleyebileceği haber verilip Srebrenica kazası müdürü Süleyman Bey ise pek ehliyetli ve gayretli bir zât olduğundan buranın keşfine memur kılındı.

Daha sonra Birçe'den hareket ve bir gece Graçaniça Köyü'nde gece kalınarak ertesi gün yani Haziranın otuzuncu günü sancak merkezi olan Tuzla-i Zîr kasabasına varıldı. Haylice söz onlar ve ileri gelir vücuh ve ileri gelenleri var, büyük bir kasabadır. Kasabaya on dakikalık mesafede İstorgona adlı mesirede bir çeşme var ki suyu Büyük Çamlıca suyu gibi lezzetlidir ve Çamlıca suyu gibi yerinde pek lâtif olup durdukça bozulur, bayatlamadan içmelidir. Karakulak suyu gibi uzun süre dayanmaz. Sancak merkezinin işleriyle meşgul olduğumuz sırada İzvornik kazasının durumunu araştırılması için teftiş müsteşarı Raşid Paşa'yı o tarafa gönderdik.

Bosna Eyaleti'nde bazı idari düzenlemeler

Bosna Eyaleti'nde bulunan kazalara bağlı olan köylerden bazıları kaza merkezine pek uzak olduğundan idare ve zabıtaca kolaylık olmak üzere merkezlerine uzak olan köyler yakın ve çevrelerindeki kazalara bağlanarak defterleri takım takım Bâbıâlî'ye takdim oluna gelmiş idi. Bosna Eyaleti'nde en büyük ve geniş kaza Banyaluka kazası olup hâlbuki bazı köyleri kaza merkezine on iki saat uzak olduğu hâlde sancağa bağlı olan Gradişka ve Derbend kazalarına bir iki saat yakın bulunmakla halkı kaza merkezine başvurarak büyük zahmet ve zorluk çekmekte oldukları daha önce yürütülen tahkikattan anlaşılmış ve sonradan işin ayrıntılarına dair mahallinden bir mazbata

da gelmiş olduğundan bu gibi köylerden otuz bir adedi Banyaluka kazasından ayrılarak yirmi altısı Gradişka kazasına ve beşi Derbend kazasına katılmış ve Mart başlangıcından itibaren bu şekilde idare edilmesi için mahalline emir verilmiş ve sancağın cetveli ona göre düzenlenmiş olduğu hâlde işlerin yığılması dolayısıyla henüz keyfiyet Bâbıâlî'ye bildirilmemiş idi. Hâlbuki mahallince ne karar verildi ise hazinece de o yolda işlem yapılması lazım geleceğinden bu icraat bu kere saferin on ikisinde Tuzla'dan çıkarılan posta ile Bâbıâlî'ye bildirilmiştir. Daha önce Banyaluka Sancağı'nın muhasebeleri de gördürülmüş olduğundan teftiş muhasebesinin özet ide bu posta ile takdim kılınmıştır.

Karadağ ile mera anlaşmazlığı

Daha önce sınır kesilmesinde İşkodra Sancağı sahilinde bulunan İspiç nahiyesinin Suzina adlı merasının bir miktarı Karadağ tarafında kalmış idi. Karadağlılar ise buna kanaat etmeyip İspiç tarafında kalan kısmına da saldırmaktan geri durmazlardı. Bu sırada arazi değişimi komisyonunun İspiç sınırına varışlarında Suzina merası tamamen Karadağ tarafına terk olunacak diye yalan haber çıkarmış olduklarından İspiçliler ürküp rikâb-ı hümâyuna arzuhâl vermeleriyle keyfiyetin araştırılması tarafıma havale buyrulmuş idiğinden arazi değişimi memuru olup bu sırada değişim işine başlamak üzere bulunan Kaymakam Hafız Bey'den durum sorulmuş ve buna dair İşkodra Mutasarrıfı İsmail Paşa'ya da yazı yazılmış idi. Bu sırada Hafız Bey'den gelen cevap ile İspiç bayraktarının ve kocabaşlarının mühürlü mahzarları okunduğunda Karadağlılar bu türlü hareketlerle İspiçlileri ümitsizliğe kaptırıp kendilerine sığınmaya mecbur etmek ve bu yol ile denize inmek düşüncesinde bulundukları anlaşılmakla Bâbıâlî'ye durum arz olunmuştur. Karadağlıların en başlı bir garazları İspiç nahiyesinde bir iskele edinmek maddesi olup İspiçliler kendilerine

bağlansalar kolaylıkla İspiç sahillerine mâlik olacakları açık idi ve İspiç nahiyesi halkından Karadağlı'ya meyilli olanlar da var idi. Lâkin İspiç bayraktarının karşı çıkması Karadağlıların bu arzularına engel oluyordu. Bu cihetle Karadağlılar İspiçlileri usandırıp da kendilerine sığınmaya ve katılmaya mecbur etmek isterlerdi. Ardından Hafız Bey ile Karadağ komiseri arasında görüşülerek verilen karar üzere İspiçlilerin mera, orman ve suları ayrılıp belirlenerek tartışma bitirilmiştir.

Drin Nehri'nden kereste nakli

Sava Nehri'ne katılan Drin Nehri ki Foça civarında Piva ve Tara nehirlerinin birleşmesiyle meydana gelen bir büyük nehirdir. Foça'dan Sava'ya kadar sal ve kereste indirmeye elverişli ise de Srebreniça'nın üst tarafında bu Drin Nehri'nin Sırbistan sınırına başlangıç olduğu yerde kayalar arasına sıkışıp şelâleler peyda etmekle kereste indirmeye engel olduğundan bu kayaların barut ile atılması başlıca faydalı işlerden biri sayılmakla keşfi Srebrenica Müdürü Süleyman Bey ile mühendis Linardoviç'e havale olunmuş idi. Bu kere Süleyman Bey Linafdoviç ile birlikte varıp keşfetmişler. Linardoviç bir takrir yazıp Süleyman Bey'e vermekle bu kere Tuzla'ya gelip takriri verdi. Onun ifadesinden ve takririn okunmasından anlaşıldı ki harcanacak baruttan başka olarak usta ve amele yevmiyesi ve diğer masraflar olmak üzere kırk iki bin kuruş harcanarak bu kayalık düzeltilebilecek ve o hâlde yalnız Vişegrad ile Srebrenica kazalarındaki ormanlardan Sava'ya bol miktarda çam ve çıra ağaçları indirilecek ve Foça ile Vişegrad arasında kereste indirilmesine engel bir şey olmadığından Foça kazası için de bir ticaret yolu açılacak ve Vişegrad'm üst tarafında Drin nehrine katılan Lim Nehri'nin etrafında da pek çok ormanlar olduğundan buradan da Drin Nehri'ne pek çok kereste nakledilecek olduğuna göre anılan masraflar elde edilecek faydalarla tartıldığında hiçbir şey mesabesinde göründüğünden Süleyman

Bey'in sorumluluğu ve Linardoviç'in eliyle o kayalığın ortadan kaldırılması konusunda bu kere Bâbıâlî'den izin istendi. Sonradan uygun cevap alınarak anlatıldığı gibi o kayalık temizlenerek Drin Nehri kereste nakline uygun bir hâle konulmuştur.

Trebin meselesi

Bu sırada Trebin'den alınan evrak okunmasından anlaşıldığına göre o tarafta asi nahiyelerin işleri epeyce yoluna girmiş olduğundan aşağıda durumun ayrıntıları verilmektedir: Avusturya'ya tabi Mokrine Köyü nahiyesi halkı boş yere odun kesmek ve hayvan otlatma için Kruşovitça nahiyesine saldırmakla iki taraf arasında tartışma ve mücadele olmakla bunun giderilmesi Trebin kaymakam vekilliğinde bulunan Salih Efendi'ye havale olunmuş idi. Zubçe nahiyesinde bulunan Grab Boğazı'nda bir kule ile bir gümrükhane yapılması kararlaştırılmakla keşfi lâzım gelmiş idi. Sutonna'da karantinehâne inşa olunmak üzere Kolağası Mehmed Efendi memur edilmiş idi. Hâlbuki beş altı seneden beri Zubçe, Kruşovitça ve Sutorina nahiyelerine devlet memurları gidip gelmezdi. Salih Efendi ise meşhur Podgoriça kadısının oğlu olup değerli, cesaretli ve mahalli duruma vukuflu olmakla hemen Sutorina karantina memuru Rifat Efendi ile karantinahanenin keşfine memur Mehmed Efendi'yi ve Trebin Tahrirat Kâtibi Hüseyin Efendi'yi alarak hemen Grab Boğazı'na gidivermişler. Burası Zubçe nahiyesinin en kalabalık kabilesi olan Sipahik kabilesinin mahallesinden sayıldığından Sipahik reisleri gelip karşılayarak ikram etmekle orada bir miktar dinlendikten sonra Salih Efendi arkadaşlarıyla birlikte Sutorina'ya gitmişler ve orada gecelemişler. Ertesi günü sınır üzerinde Raskel adlı yerde Avusturya memurlarıyla buluşarak iki tarafın anlaşmasıyla tartışmayı def edecek bazı maddelere karar vermişler, ertesi günü Kruşovitça yüzbaşısı ve mahut Luka Vıkavloviç'ın düşmanı olan Lako Miloşoyiç ve diğer Kruşovitça ve Sutorina reisleri

hazır oldukları hâlde Sutorina'da karantine mahallini keşif ve tayin eylemişler.

Salih Efendi'nin böyle rahatça Trebin'den Sutorina'ya kadar gidivermesi ve yolda rast geldiği halka hoş tavırlarla güven vermesi, Zubçe, Kruşovitça ve Sutarina nahiyeleri reisleri hazır oldukları hâlde Avusturya memurlarıyla görüşerek Kruşovitça meselesini hâlledivermesi bu üç nahiye halkının zihinlerine güzel etki etmiş ve,

"Bundan sonra buralara Osmanlı gelmez" diye halkı aldatan fesatçıların aldatıcı yalan haberlerini yalanlayarak daha önce Kruşovitça yüzbaşısı Lako Miloşoviç aracılığıyla avutma dairesine alınmış olan Sutorinalıların itaatkar fikirlerine kuvvet ve Luka Vukavlöviç'in kışkırtmasıyla henüz tereddüt ve gidip gelmeden kurtulamayan Zubçelilerin fikirlerinin düzelmesine sebebiyet vermiştir. Hatta Sutorina karantinahanesinin keşfi sırasında bütün halk devlet memurlarına pek fazla hürmet ve saygı göstermişler ve kadınları,

"Elhamdülillah yine Osmanlı yüzü gördük" diyerek sevinç göstermişlerdir ve küçüğü büyüğü,

"Padişahımız çok yaşasın. Düşmanlarını Allah kahreylesin" diye yüksek sesle dua ederek memurları teşyi etmişlerdir.

Bu haller Luka Vukavloviç'e pek fazla ağır gelerek artık Zubce'de duramayacağını anlayıp Avusturya tarafında bir hane tedarikine kalkışmış. Bununla birlikte son defa olarak halkın zihinlerini karıştırmak üzere Zubçe reislerini toplayarak,

"İşte Grab'da da kule yapılacağında şüphe kalmadı. Bunca kanlar döküp bu kadar sıkıntılarla kazanmış olduğumuz hürriyeti bir günde zayi edeceğimiz görülüyor. Osmanlı'nın pençesine düştüğümüze yanmam. Lâkin bir takım miskin ağaların zulüm ve haksızlık pençesine şu fakir halkın düşeceğini düşünüp ağlıyorum. Bugün sizi buraya çağırıp toplamaktan maksadım bir veda mukaddimesidir. Ben gerçekten vatanı terke mecbur olacağım günleri müşahede ediyorum. Fakat Zubçe

halkını kendime yâr ve kafadar bilsem çaresini bulurum ümidindeyim. Zira Devlet-i Aliyye bir ufak şey için üzerimize asker sevk etmez zannederim" demesi üzerine yine adı geçen reisler,

"Şimdiye kadar hangi işde seni yalnız bıraktık. Biz her türlü fedakârlıktan geri durmayız" demeleriyle,

"Öyle ise Grab Kulesi'nin inşasından vazgeçilmesi halk tarafından istenir ve bazı yollarla ifade edilir. Faydalı olmazsa bilfiil muhalefet eder gibi hareket olunur, yapılmaz kalır bir şey de olmaz. Bunun için gelecek sorunun cevabını ben veririm" demiş ise de bu sırada Sipahik kabilesi ile Luka'nın taraftarları arasına ayrılık düşmekle Luka aradığı birliği sağlayamamıştır.

Şöyle ki, bir katil vukuunda kâtil tarafı Luka'ya sığınmış ve Sipahikliler de Salih Efendi'ye müracaat etmekle Zubçeliler iki parça olarak hükumetin müdahalesine muhtaç olmuşlar ve Sipahikliler Trebin'e gelip çiftlik ağalarıyla uyuşmuşlar ve ashâb-ı alâka çiftliklerine gidip gelmeye başlamışlar. Bunun üzerine Salih Efendi'nin harekâtı takdir ve tahsin ile Bâbıâlî'ye tavsiye olunmuştur. Bu şekilde Luka'nın fesatlıkları etkisiz bırakılmış ise de Sutorina karantinahane inşasıyla Devlet-i Aliyye bayrağının Sutorina kıyısında görünmesini Avusturyalılar istemeyip burasının boş ve tarafsız gibi bir hâlde kalması politikaları gereğinden bulunduğundan Luka'dan fazla buralarda bina inşasından kaçınılması işinde her türlü sebebe başvurmaktan geri durmazlardı. Bir taraftan oralarda gaileler çıkarmaya ve bir taraftan da dostluk yüzünde yalancı hatırlatmalarla Bâbıâlî'yi bu düşünceden vaz geçirmeye çalışırlar idi. Ardından Grap Kulesi'nin inşasına başlandığı gibi Luka Vukavloyiç kendisine ayakdaş olan bir kaç uskokları yani haydutları ve kendi familyasını alıp hanesini Karadağ'a nakleylemiş olduğu haber alınmıştır.

İzvornik Sancağı'ndaki çiftlikler ve bazı ayaklanmalar

İzvornik Sancağı dahilinde olup miri tarafından zapt edilmiş olan ve bin yüz elli bir haneye sahip bulunan müteveffa

Hüseyin Kaptan çiftlikatıyla yüz otuz iki hanesi bulunan diğer üç adet mîrî çiftliklerinin emaneten idaresinde hazinece hasar görülmek düşüncesiyle mültezimlere ilzam oluna gelmiş, hâlbuki mültezimlerin düşmanlıklarından dolayı bir aralık bu çiftliklerin çiftçileri isyan derecesine kadar gitmişler idi. Bosna'dan bir takım vekiller çağrılarak Bosna çiftlikatı hakkında özel bir nizamname yapılmasına önayak olan sebeplerden birisi de bu madde idi. Bundan dolayı bu çiftliklerin ortalama olarak senelik gelirleri hesaplanıp altışar yıllığı bedel itibar olunarak üç senede üçer taksit ile ödenmek üzere içlerinde kiracı bulunan çiftçilere verilmesi Meclis-i Vükelâ'da kararlaştırılıp gereğini yapılması için bundan üç dört sene önce Bosna Vilâyeti'ne Sadaret emri yazılmıştı. Her nasılsa yürürlüğe konulamamış olduğu malum olduğundan ve arazisi olmayan çiftçiler her ne vakit bir karışıklık çıksa hanelerini yakarak karışıklığa yardım edegelip arazi sahibi olan reaya ise vatanına sevgisinden daima karışıklıktan sakınması tabii bulunduğundan bu kere Tuzla'da İzvornik Sancağı metropoliti ile görüşerek ve diğer lâzım gelenler ile konuşulduğunda bu çiftliklerin çiftçileri uygun bedel ile ziraatları altında olan yerleri almaya istekli olduklarını Metropolit Efendi bildirdi. Bunlardan yetmiş kadar çiftçileri getirip gösterdi. Hemen gereğinin yapılması için mahalli hükumete emir verildi ve bu hususa dair Bosna valisine talimat kılıklı bir adet yazı gönderildi.

Daha sonra Tuzla'dan Saray'a gelirken yolda rastlanan Katolik rahiplerine madde anlatılıp onlar tarafından yapılan teşvikler üzerine Katolik mezhebinde bulunan çiftçilerden de bir hayli talip bulunmuş ve o çiftliklerin bir haylisi hane hane çiftçilerine verilmiştir. Bosna'dan Dersaadet'e dönüşümüzden sonra buna önem verilmez olmuş, iş yine yüzü üstü bırakılmış, çiftliklerin geri kalan dışarıdan ortaya çıkan talihlerine satılmak üzere müzayedeye verilmiş ve bir parçası Vali Paşa'nın talebi üzerine uygun bir bedelle kendisine verilmiştir. Bu da

Vali Paşa'nın kişisel kötü niyetine yorumlanmış ise de anlatıldığı üzere altı yıllığına arazi alan çiftçiler sonradan bu yerleri kâr ve geliri ile ashâb-ı alâkaya satıp kendileri alışık oldukları çiftçilik hâline dönmüş oldukları büyük şaşkınlık ile işitilmiştir.

Bosna köyleri ve Poliça Köyü okulu

Anlatıldığı üzere Tuzla'da bazı düzeltmeler ve icraatla meşgul olduğumuz hâlde yeniden oluşturulacak Bosna taburları hakkında beklenen ferman gelmek üzere ise de Babıâli'nin icraatında bir vakitten beri mutat olan hantallıktan dolayı gelmesi biraz ertelenmişti. Bu yüzden Bihke tarafında bazı hoş olmayan haberler yayılmış olduğundan bu yalan haberleri bastırmak için hemen Bosna Nehri'ni geçerek öte tarafta bulunmak, durum ve işin gereğinden bulunduğuna ve fermanın gelişinde hükümlerinin icrasına bizzat başlamamız da irade gereklerinden olduğundan Saferin yirmi dördüncü Perşembe günü Tuzla'dan hareket olundu ve dört saat mesafede bulunan İspreça nahiyesi köylerinden Poliça adlı köye gelindi. İspreça, İzvornik ve Tuzla kazaları içinden geçen bir nehir olup iki tarafı bitek ve mamur güzel bir vadidir ki iki taraftan da yüksek ve ormanlık dağlara ulaşır ve bu dağların eteklerinde mamur köyler olup bunlara İspreça nahiyesi denilir. Çoğu halkı Müslümandır. İşte bu köylerden birisi de adı geçen Poliça Köyüdür ki yüz yirmi hane Müslüman ile on hane Hristiyan'ı var idi. Bu köyde ilim ve fence Bosna'nın kasabalarında şimdiye kadar görülmedik ilerleme eserleri görüldü. Bu köyün çevresine vardığımızda ihtiyarları ve gençleri takım takım karşılamaya çıktılar. Altmış nefer Müslüman öğrenci de bir tarzda ve bir biçimde beyaz don, gömlek ve siyah yelek giyip gayet temiz oldukları hâlde hocalarıyla beraber ayrıca saf olarak ilâhi okuyorlardı. Köye girdiğim gibi önce bunların mekteplerini gezdim. Öğrenim şekillerini teftiş ettim. Fıkıhtan Halebî ve Mülteka'ya kadar ders görmüş çocuklar gördüm. Hele on iki on üç

yaşında Münyetü'l-musallî'yi okuyup anlam çıkarmaya muktedir çocukları görüp sevindim ve şaşırdım.

Bosna'nın köyleri Rumeli köyleri gibi kasaba tarzında toplu olmayıp hep dağınık evlerden ibaret olduğu hâlde böyle yüz yirmi kadar dağınık haneler halkının bu mertebe ilme gayret etmesi ve kasabalar halkından ileri gitmesi gerçekten şaşıracak bir durum olmakla aslını aradım. Meğer daha önce buraya samimi bir hoca efendi gelip ikamet ile halkı teşvik ederek bir güzel mektep yaptırmış ve gerekli teşvikleri yaparak işi bu derecelere kadar getirmiş olduğu anlaşılmıştır. Çocuklara atiyye olarak bir miktar çil akçe verdim ve mekteplerine Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından yeteri kadar kitap ve risale gönderilmesi talebiyle Babıâli'ye özel ariza gönderdim. Poliça Köyü'nde üç saat kalındıktan sonra hareket ile Maglay kazası sınırına gelindiğinde haylice dağlar ve ormanlar temizlenerek yeniden tarlalar açılmış ve açılmakta ve ziraat epeyce ilerlemekte olduğu memnuniyetle görüldü. O gece Poliça Köyü'ne dört saat mesafesi olan Paşahanı adlı köyde gece kalındı. Burası iki han ile bir kaç kulübeden ibaret olarak dar bir mahal olmakla gece biraz sıkıntı çekildi. Maglay kazası meclis azası arasında ayrılık ve farklılık olduğu anlaşılmakla meclis hemen feshedilerek halkın seçimi ile yeniden üye belirlenmesi tembih edildi. Ertesi Paşahanı'ndan hareket ile iki saat geçince Krivaya Suyunun Bosna Nehri'ne katıldığı yerden kayıklarla Bosna Nehri'nin sol yakasında Teşene kazasına bağlı Zavidovik adlı köye geçildi. Bu tarafı, karşı taraftan fazla ekili ve mamur görüldü ve oradan hareket ile beş saatlik mesafede bulunan Zepçe kasabasına gelindi. Bir gece de orada kalındı. Zepçe kasabası Brod caddesi üzerinde ve Teşene kazası dahilinde mevkii güzel ve imara elverişli ferah bir yerdir. Zepçe'den hareketle beş saatlik mesafede bulunan Vranduk Köyü'ne gelindi. Burası otuz kadar hane ile harap bir kaleden ibarettir ki mevkii yüksektir ve sarp bir boğaz olup iki sene Fatih'e mukavemet

etmiştir. Sonradan burada araba yolu yapılmıştır. Dağın eteğinde Bosna Suyu akar. Kaleden bir dakikalık mesafede bir güzel han var. Orada kahvaltı edildi ve bir iki saat kadar oturuldu. Daha sonra oradan hareketle üç saat mesafesinde bulunan İzniça'ya gelindi ki iki yüz elli haneli, ferahlı ve içinden sular akar bir güzel kasabadır. Zavidovik'den buraya kadar araba yolu hep Bosna Suyu kenarıyla gider. Etrafı hep ekili ve mamurdur ve sık hanlar vardır. Bu Brod yolunun en güzel bir parçasıdır ve bu hanlar hep birer çiftlikte bulunup harem ve selamlık daireleri ayrı olarak çiftlikat sahipleri tarafından yaptırılmıştır. Çiftlikatın gelirlerinin çoğu bunlarda harcanmakla sahipleri iki yönden kâr eder ve yazın sahipleri genellikle çiftliklerinde ikamet etmekle yolculara güzel bakılır. Yatak ve diğer gereçler bulunur. Diğer bölgelerimizin hanları gibi çıplak değildir. Bu yol üzerinde Saray Bosna'dan Brod'a kadar pek çok beygir arabaları işlemekle buraları günden güne mamur olmakta idi. Bir gece de İzniça'da kalındı ve ertesi Busovaça Köyüne uğranılarak Ekşisu adlı mahalle ulaşıldı.

İzniça'dan iki saat beride Viliter Köyü yakınında Travnik yoluyla Brod yolu birleştiğinden bundan sonra hanlar sıklaştı. Hep yarım saat ve bir çeyrek ara ile yol üzerinde hanlar ve haneler olup diğer yerlerden fazla buralarda imar belirtileri fazlalaşmakta idi. Hele Ekşisu adlı mevkiin etrafında pek çok hanlar olup yaz günlerinde pek çok kimseler gelerek burada haftalarca kalarak her gün bu sudan içip vücutça pek çok istifade ederlerdi. Pek faydalı bir sudur. Birkaç gün burada biz de kalarak bu suyu içip yararını gördük ve birikmiş olan yazı işlerimizi hallettik. Daha sonra Bosna'ya gelip fermanın gelişini bekledik ve hükümlerinin yerine getirilmesi için gereken sebeplerin hazırlanması meşgul olduk. Ayrıntılarını diğer tezkiremde beyan eylerim.

Fi 3 Ramazan sene 98 ve 17
Temmuz sene 97/30 Temmuz 1881

TEZKİRE NO: 24

1281 senesi icraatlarının kalanları

Bosna'da zanaatkarların durumu

Geçen tezkiremizde işaret olunduğu üzere birkaç gün Ekşisu'da kalınıp çevreden oraya gelmiş olan bir çok insanla hâle uygun yolda sohbet edilerek dinlenip nefes alındıktan sonra Rebiülevvelin başlarında Saray Bosna'ya dönüldü. Saray Bosna'dan ayrılış ve dönüşümüz arasında iki ay bu kadar gün geçmiş idi. Saray Bosna'da kaldığımız müddette halkıyla hoş görüşülmüş olduğundan bu kere sanki bir uzun seferden vatanımıza dönmüş gibi sevindik. Halk da bu şekilde güler yüz gösterdiler. Bosna Eyaleti'nin en büyük kasabası olan Saray Bosna şehri halkının çoğu sanat ve ticaretle geçinip bütün Bosna Eyaleti'nden başka Sırbistan'da da Saray'ın saraciye ve kavafiye mamülleri kullanılagelirken bir müddetten beri Sırbistan'ca bunların sürümüne halel gelmişti. Özellikle son Belgrad olayından sonra Saray'ın ticaretine haylice sekte vurulduktan başka durumunun değişimi sebebiyle Sırbistan'da Avusturya sanayi mamulleri fazla revaç bularak Saray'ın mamulleri sürülmez olmuş idiğinden Saray Bosna esnafı hayret ve üzüntüye düşmüşlerdir. Saray'ın mamulatını mümkün mertebe zaman ve hâlin gereğine uydurmak gerekli görülmüştür. Bundan dolayı daha önce Saray'da iken vukuf erbabı ile görüşmemizde öncelikle debbağ

esnafından iki kişinin Dersaadet'e gönderilerek Debbağhane-i âmirede bir iki sene içinde yeni usul üzere gön imalatı eğitimi verilmesi dile getirilmiş idi. Bu kere yine bu mesele söz konusu olunca kunduracılık öğrenmek için de yemenici esnafından bir kaç çırağın Dersaadet'e gönderilmesine karar verildi. Arz sonunda verilen müsaade üzerine debbağlık ve kunduracılık sanatlarının öğrenimi için Saray Bosna'dan beş altı delikanlı Dersaadet'e gönderilmiş ve bir müddet sonra Bosna'ya dönüşlerinde kendilerinden sanatça hayli fayda görülmüştür.

Bosna'da asker yazımı ve imar faaliyetleri

Eskiden Bosna'da çok iyi atlar ve kuvvetli idiçler [aygır] bulunurken bir vakitten beri bunlara kıtlık gelmiş olduğundan ashâb-ı alâka bu hususa teşvik ile onların kısraklarına çektirilmek ve hükumetin gözetimi altında bulunmak üzere cins atlardan beş altı baş aygırın Bosna'ya gönderilmesi Babıâli'ye bildirilip talep edilmiştir. Yukarıda geçtiği üzere daha önce Saray'dan çıkılarak Yenipazar ve İzvornik sancaklarında dolaşıp teftiş olunduğu sırada Bosna'da bir ihtilâl hazırlanmış, halk isyan edeceklermiş yollu etrafta bir çok yalan haber çıkmış, asker düzenlemesine dair çıkarılan fermanı taşıyarak Giritli Mustafa Paşazâde Mirliva Salih Paşa Dersaadet'ten hareket ederek Tuna ve Sava yoluyla gelirken Bosna'da ihtilâl var imiş diye bazı haberler işitmiş idi ve bu sırada sınır üzerinde bulunan memurlarımızdan bazıları tedavi için izinli olarak Avusturya tarafına geçmiş olması da bu yalan habere kuvvet vermiş idi. O sırada Vali Paşa'nın hava değişimi için Saray Bosna'da kale içinde bir hane kiralayarak orada ikamet eylemesi de bazı insanlar tarafından onun korkusuna ve telaşına yüklenmiş idi. Ancak gerçekte ihtilale sebep olacak bir bahane yok idi. Şu kadar ki yabancılardan, özellikle Avusturya memurlarından Bosna'da muntazam asker yapılmasını istemeyenler Bihke halkını askerlikten soğutmak ve bazı yalan haberler

yayarak memurları ürkütmek için lâzım gelen yollara teşebbüsten geri durmazlar idi. Hâlbuki eyalet erkânı, çoğu ulema ve memleket ileri gelenleri bu konuda sözbirliği etmiş olduklarından halkın isyanı uzak idi. Asker olacak delikanlılara gelince kızların askerliğe dair onlara karşı okudukları şarkıların âlimlerin vaaz ve nasihatlerinden daha etkili olduğunu bildiğim cihetle bu konuda kalbim tatmin olarak Bosna'da yeniden taburlar oluşturulması hakkında lâzım gelen sebepleri ve yolları hazırlamakla meşgul idim. Salih Paşa'nın ferman-ı âlî ile Brod İskelesine çıkacağı belli olunca oraya kadar Travnik Sancağı Kaymakamı Ahmed Bey ve bir bölük nizamiye süvari asâkir-i şâhâne gönderildi. Daha önce eyalet erkânı ile Hersek ve Yenipazar sancakları kazalarından birer ikişer zat Rebiülevvelin onunda Saray Bosna'da bulunmak üzere davet olunmuş idiğinden çoğunluğu belirlenen günde gelip Saray Bosna'da hazır ve fermanın gelişini beklediler. Kanuni özrü olup da gelemeyenler de askere yazılmak üzere oğullarını gönderdiler.

İlk defa Saray Bosna şehrinde yazılacak neferat evvelce tasarlanmak ve halkın düşünceleri hakkıyla meydana çıkarılmak üzere daha önce eyalet erkânı meclisinde reis bulunan Abdullah Efendi'nin kardeşi müderrislerin büyüklerinden Recai Efendi'nin başkanlığında olarak Saray'ın vücuh ve esnafın saygınlarından oluşan büyük bir komisyon kurulmakla bu mecliste iş ortaya düşüp mahallelerin defterleri yoklanmaya başladı. O vakit halkın fikirlerinin askerliğe olan meyil ve sevgilerinin derecesi meydana çıkmakla henüz tamamıyla tereddüt ve çekingenliği giderememiş olan eyaletin ileri görüşlülerinin de kalpleri müsterih olarak yanıma gelip,

"İşte bize de şimdi tam güven ve emniyet geldi" dediler. İki gün sonra yani Rebiülevvelin on dördüncü Çarşamba günü Salih Paşa'nın fermanla Saray Bosna'ya ulaşacağı kesinleşince şehre üç çeyrek mesafesi olan bir mahalde çadırlar kuruldu, karşılamak için iki bölük süvari nizamiye ile oraya çıkıldı ve

ferman-ı âlîye saygıdan bazı memurlarla daha bir bölük süvari ileriye gönderildi. Bütün memurlar ve rütbe sahipleri üniformalarını giydiler. Saray, Mostar ve Gradaçaç müftüleri ile diğer eyalet erkânı, eşraf ve memleket ileri gelenleri hazır ve bizimle beraber fermanın gelmesini beklemekte oldukları hâlde Salih Paşa gelip hazırlanan çadıra indirildi. Binlerce halk kimi binili ve kimi yaya olarak şehir dışına çıkıp seyre hazırken beldenin ileri gelenlerinden bazıları hastalık veya hastalık numarası, her ne sebepten dolayı ise çıkmayıp şehir içinde kalmış olmaları yukarıda geçtiği gibi askerlik meselesinden dolayı Bosna'da ihtilâl çıkmış veya çıkacak diye yayılan yalanları teyit ettiler. Hatta hazır olanlardan bazılarının kalplerine çarpıntı geldi ve bu işte birlikte hareket eden eyalet erkânının bile tavırlarında dişini çektirmek niyetiyle dişçi isteyip de geldiğinde niyetinden vaz geçenlerin tereddütlü hâllerine benzer hâller görüldü. Gerçekte bugün Bosna için yeni bir asrın müşterek faslı olmak hasebiyle bu gibi vicdani üzüntülerin ortaya çıkması tabii idi. Garip rastlantılardan olarak on günden beri Saray Bosna'da havalar bozulup gökyüzü gayet kapalı olmuş, ısı beş dereceye kadar düşmüş ve bir buçuk saat mesafedeki dağlara kar düşmüş idi. Allah'ın hikmeti o gün sabahleyin Brod yolu tarafından şehre doğru bulutlar sıyrılıp hava açılmaya ve semanın yüzü gülmeye başlamış ve sanki ferman-ı âlînin ışığı bulutların karanlığını yararak Salih Paşa'nın çadıra inişinde hava pek fazla açıklık ve tatlılık peyda eylemiş olduğunu halkın pek çoğu hayra yormuşlar idi. Ben de zihinlere açıklık ve rahatlık getirecek bir konuşma yapmayı kurdum, yani Boşnaklara gayret verecek sözler söylemeyi uygun gördüm ve hemen çadırların önündeki düz ve alçak tepecik üzerine çıkıp ayak üzerinde durdum. Salih Paşa ferman-ı âlîyi bir atlas kese içine koyup göğsünde tutarak geldi, yanımda durdu. Vali Paşa ile eyalet erkânı ve Meclis-i Kebir üyeleri de gelip yanımızda toplandılar. Diğer ileri gelenler, imamlar, hatipler,

tüccarın seçkinleri ve esnaf da etrafımızda saf saf olarak dizilip bize dönüp sözü bekler oldular. İşte o vakit oradakilere hitaben şu konuşmayı yaptım:

"Burada toplanan zatlar, Bosna ve Hersek kıtasının erkân, vücuh, eşraf ve muteberleri yani Eyaleti'n özeti olup kendilerine edeceğim hatırlatmalar ve tavsiyeler hep halka şamil olmak üzere söylenecektir. Tarih okuyanlar bilirler ki Bosna'dan pek çok büyük zatlar çıkıp devlet ve millete büyük büyük hizmetler etmişlerdir. Yakın vakitlere kadar her saf ve meslekte Boşnaklar içinde böyle meşhur zatlar var idi. Veziriazamlar içinde tarihçe en büyük bilinen zatlardan birisi ve belki birincisi Sokollu Mehmed Paşa'dır. Büyük eserlerinden biri de padişah sayesinde şurada tamir edilmekte olan Vişegrad Köprüsü'dür. Yakın vakitlerde ortaya çıkıp devletin pek büyük işlerine yaramış olan Cezzar Ahmed Paşa'nın da Boşnak olduğu malumdur. Kısaca Boşnakların güzel ahlâkı sebebiyle üç dört yüz seneden beri her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhur ve övülen zatlar zuhura gelmiştir. Kırk elli seneden beri sizlere bir durgunluk çöktü. Bunun sebebi nedir, arar isek bulabiliriz. Acaba eski Boşnakların güzel ahlâk ve sağlam sıfatları var idi de şimdi buna halel mi geldi, hayır. Boşnaklar pek yakın hemşerilerim olduğundan tavır, mizaç ve davranışlarını bilir ve pek beğenir idim. Bir seneden fazladır teftiş memuriyetiyle bu havalide bulunuyorum. Bu halkın sabite sıfatı ve güzel ahlakının asla bozulmamış olduğunu gördüm. Tarihçi olduğum cihetle memleketinizin geçmiş durumunu sizden iyi bilirim. Memuriyetim, memleketin durumunu incelemek ve araştırmak olduğundan görevim gereği şimdiki durumunuzu da pek güzel inceledim. Zannederim ki sizleri sizden iyi anladım. Başka görevle gelmiş olsaydım belki bu kadar anlayamazdım. Köyleriniz dağ başında dağınık evlerden ibaret olduğu hâlde burada insan öldürmek, ırz ve namusa saldırmak gibi insanlığa yakışmayacak büyük cinayetler, diğer yerlere nispetle yok

gibidir. Yalnız sadece bu halkın güzel ahlâkına yeterli delil olabilir. Kısacası sizler yine üç dört yüz sene evvelki Boşnakların çocukları, torunları hayırlı haleflerisiniz. Fakat tavır ve durumların değişmesi sebebiyle her millette doğal olduğu üzere, meydana gelen zamanın değişkenliğinden dolayı burasının da idare şekli ve genel durumunda bazı değişiklikler sonucunda şirazesi bozulmuş bir kitaba benzer olmuştur. Ancak yazılarına hiç zarar gelmemiş ve kâğıtları sağlamdır. Şirazesi örüldüğü gibi bu yine eski kitaptır. O da şu ferman-ı âlîdir. Memuriyetim tamam olmak üzeredir. Size veda edip gidecek zamanım yaklaştı. Şundan pek memnun ve müftehirim ki memuriyetimin bitimi pek hayırlı bir işin yapılmasının başlangıcına tesadüf edecektir. O hayırlı iş de bu ferman-ı âlînin hükümlerinin yürürlüğe konmasıdır. Bu ferman-ı âlî, sabahleyin Bosna üzerine yeni doğmuş bir güneş gibidir ki onun ışığı şevketlü, kudretlü kerametlü, mehabetlü velî-nimet-i bî-minnetimiz padişahımız Abdülaziz Han efendimiz hazretlerinin teveccühlerinin ışığıdır. İnşaallah ferman-ı âli okunduğu gibi beni tasdik edecek ve hakkınızda olan padişah hazretlerinin teveccühlerinin derecesini anlayıp kadir ve şükrünü bileceksiniz. Getiren zatın ismi Salih olduğundan onunla da tefeül etmeliyiz. Pek âlâ bilirim ki bu işde vasıta olanlar sizlerin, çocuk ve torunlarınızın hayırlı dualarına mazhar olacaklardır. Ben de vasıtalardan birisiyim. Onun için bugün kendimi pek bahtiyar sayarım."

Oradakilerin çoğu Türkçeyi anlayamadıkları için bir diğerine sorduklarından mollalardan ve Eyalet Meclis-i Kebir'i azasından olup daha önce Erkân-ı Eyalet Meclisi'nde reislik etmiş olan Abdullah Efendi hazır-cevap bir zat olmakla bu ifadelerimizi Boşnakça yüksek sesle halka tebliğ ettikten sonra umum tarafından cevap olmak üzere,

"Efendim. Halk diyor ki bizler öyle dediğiniz derecede övgüye layığız diyemeyiz. Fakat bizi böyle bilmiş olduğunuzdan dolayı hepimiz teşekkür eyleriz. Şu kadar var ki bu şirazenin

bozulup düzelmesinde bizim dahlimiz yok. Kusur var ise ciltçilerde. Şevket-meâb efendimiz hazretlerine gece gündüz dua ve teşekkürler ediyoruz ki bize böyle memurlar gönderiyor. Bu hayırlı işin böyle benzeri bulunmaz bir velinimetin zamanına tesadüf ettiğinden de başkaca memnun ve müftehiriz" deyince herkese rahatlık geldi ve kalbinde tereddüt ve çarpıntı olanların yüzleri güldü. Hele "Kusur var ise ciltçidedir" sözlerinden dinleyicilere zorunlu bir gülme geldi. Türkçe bilmeyenler de "Ne dedi" diye bilenlerden sormaya başladıklarından Abdullah Efendi Boşnakça onlara,

"Sizin tarafınızdan şu veçhile cevap verildiğini Kazasker Efendiye söyledim" demekle oradakilerin hepsi memnun ve rahatlamış oldu. Bunun üzerine Abdullah Efendi'ye hitaben,

"Bu sözünüz pek yerindedir. Zira herkesin malumudur ki padişahımız şevketlü efendimiz gece gündüz devlet, millet ve memleketin mutluluğuna sebep olacak esbabın sağlanması ve hazırlanmasına kafa yorup bundan gayrı bir şey düşünmüyorlar, başka bir emel ve arzuları yoktur. Böyle yeni ıslâhatlar ve hayırlı işler ise öyle bir velinimetin saltanat zamanına yakışır" dedikten sonra yine Abdullah Efendi'ye hitaben,

"Vali Paşa hazretleri bu memlekette pek çok hayırlı eserler meydana getirmiş. Birer birer gördükçe kendisine teşekkürden hâli olmadım. Başarı eserlerinden biri de bugün bize bu ferman-ı âlîyi getiren Brod caddesidir. Bunun için kendisini özellikle tebrik eylerim" dediğimde Vali Paşa,

"Bunlar saye-i şahanede hepimizin gayret ve çalışmamızın eklenmesiyle meydana gelmiş şeylerdir. Fakat böyle bir hayırlı işin icrası benim valiliğim zamanına tesadüf ettiğinden ben de kendimi bahtiyar bilirim" diye cevap verdi. Daha sonra Abdullah Efendi söze başlayarak,

"Bütün halk tarafından bir şey daha ifade edeceğim. Daha önce şu gördüğünüz caddeden araba değil beygir bile güç geçerdi. Şimdi pek işlek bir araba caddesidir ve bu kadar arabalar

peyda olmuştur. Bunlar hep Vali Paşa hazretlerinin himmeti eseridir. Hepimiz kendisinden hoşnut olduğumuzu açıkça ifade eyleriz" demekle ona cevaben dedim ki,

"Şimdiye kadar gördüğüm ahvale göre ben de bu şekilde hoşnut ve müteşekkir olduğunuzu anlamış idim. Şimdiki ifademiz de onu tasdik ve teyit etmiştir."

Abdullah Efendi ile yukarıda geçtiği gibi aramızda geçen konuşma oradakilere rahatlık vermiş ve Boşnak delikanlılarının askeri hamiyet damarlarını harekete getirmiş olduğundan işte bu şevk ve rahatlık ile alayın hareketine emir verildi. Alayın boyu hemen yarım saatlik bir mesafe kadar var idi. Böyle büyük ve pek gösterişli bir alay ile şehre girildi ve ferman-ı âlî hükumet konağına getirildi. İki gün sonra yani Rebiülevvelin on yedinci Cumartesi günü kışla-i hümâyûn önünde bulunan Atmeydanı'nda ferman-ı âlî Vali Paşa'ya okutturuldu. Anlatıldığı gibi ferman-ı âlînin okunmasının ardından orada bulunanlara hitaben dedim ki,

"Boşnakların cesaretlerinden ve yiğitliklerinden söz etmeye ihtiyaç duymam. Tarihler buna tanıktır, her yerde bilinen ve kabul edilen gerçektir. Onların eksiği yalnız eğitimdedir. İşte ferman-ı âlî okundu. O yol da açıldı. Bugün Bosna ve Hersek için bir yeni tarihtir. Eğitimin lüzumu şer'an ve aklen sabit olup tecrübe de buna tanıktır. Burada bulunanların çoğu askere eğitim ve intizamın lüzumu ive faydasını gereği gibi bilir. Hele Herseklilerde bilmeyenler var ise pek azdır. Özellikle Mostar Müftüsü Mustafa Efendi savaşın son gününe kadar Derviş Paşa hazretleriyle birlikte bulundu. Askerlik ne demektir görüp anladı. Şeriat tarafını da pek iyi bilir. İsteyenlere gerekli açıklamaları yapabilir." Bu konuşmamızın üzerine Mostar Müftüsü söze başlayarak *"Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever"*[5] âyet-i kerimesini açıklayıp eğitim ve düzenin lüzum ve faydası ve fiili eserleri sırf

5 Kur'an, Saf suresi, âyet: 4

toplumsal heyete terettüp eder. Mesela her tür oturulacak evler taş ile ağaçtan imal oluna geldiği hâlde bunlar özel bir şekilde bir araya getirilip birleştirilmeden iskanın mümkün olmadığını, kısacası "savaşın, askerin eğitimli ve düzenli olmasına bağlı olduğunu" Türkçe ve Boşnakça oradakilere anlattıktan sonra Travnik Müftüsü Derviş Efendi halisane ve dervişane, Saray Bosna Müftüsü Mustafa Efendi şairane ve belağatlı birer dua ettiler. Onlar dualarını bitirip henüz meydanda toplanmış olan binlerce insanın gönülden amin sesleri kesilmeden meydanda selam için saf bağlamış olan süvari ve piyade asâkir-i şâhâne *"Padişahım çok yaşa"* diye bağırdılar. Boşnakları bir mertebe daha şevk ve gayrete getirdiler. Bunun üzerine Vali Paşa ile beraber topluluk içinden çıkarak kışlaya girip de birer şerbet içmek ve biraz dinlenmek üzere erkân-ı eyalet ile meclis üyelerini davet ettim. Bizler kışlanın meydana bakan büyük kapısından girerken yan kapısından bir çok insan hücum ederek içeride bir gürültü peyda oldu. "*Bu ne*" diye sordum. Meğer askere yazılacak gönüllüler bir diğerini geçmekle birbirinden daha evvel yazılmak üzere hepsi birden içeriye hücum etmişler. Artık şerbet içmeye vakit kalmadı.

"Hemen bu gönüllülere elbise giydirilsin" dedim. Karar gereği yeşil şeritli talia elbiseleri çıkarılıp erkân-ı eyalet ve meclis üyeleri onlara birer birer giydirmeye başladılar. Akşama kadar böyle elbise giydirmekle meşgul oldular. Kışlada bulunan talia taburu da bu yeni askerlere öz kardeşleri gibi yardım ederler ve birlikte onlara tahsis olunan koğuşlara giderler idi. Bosna taburları hep şeşhaneci ve mevcutları tam sekizer yüzden oluşacağı cihetle hepsi talia demek olduğundan talia neferleriyle bu yeni askerler arasında o günden itibaren bir sınıf gayreti peyda oldu. Bu talia askerlerinden o gün çarşıya çıkan neferlerle halkın ilişkileri derhâl bir başka şekle girdi. Asker ve halk arasında bir kardeşlik bağı oluşuverdi. Şöyle ki o gün bir diğerine olan sevgiyle davranışları bayramlaşmaya benzerdi.

O gün Boşnaklar birdenbire askerliğe o kadar istekli ve hırslı oldular ki gönüllüler aşırı kalabalıktan bir diğerini çiğneyerek kışlaya girerlerdi. Beldenin eşrafından bazı zevat oğlunu yazdırmak için hanesinde ve sokakta ararken oğlunun kendiliğinden gelip elbise giymiş olduğunu sonradan haber alırdı. Bu şekilde üç kardeş gelip biri diğerinden habersiz olarak yazılmışlar. Sonradan babası gelip birini çıkarmak istedi. Hâlbuki oğullarının hiçbir isi elbiseyi çıkarmak istemediğinden erkân-ı eyalet vasıtasıyla ikna olunarak kur'a ile içlerinden birisi çıkarıldı. Nüfus defterleri yolunda değil yaşlar nasıl ayrılacak, kur'a nasıl çekilecek diye Dâr-ı Şûrâca telaş edilir ve erkân-ı eyalet ve memleket ileri gelenleri aracılığıyla asker alınacak olursa araya hatır girer bir takım fukara mağdur olur diye itiraz olunur ve bizden sorulur idi. Biz ise böyle gönüllü çıkarmak için tersine kur'a çekmeye mecbur olduk. Erkân-ı eyaletten ve Travnik eski hanedanından Tezkirecizade Derviş Bey ki sonradan Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasında vilâyetlerden birer üye çağrıldığı sırada o da Bosna'dan çağrılarak Şûrâ-yı Devlet üyeliğine tayin olunmuştur. Bu zat daha önce Bosna'da timarlı süvari alayı tertip olunduğu vakit bu alayın kaymakamı olmak hasebiyle bu kere yukarıda geçtiği üzere kurulmasına çalışılan Bosna birinci alayının kaymakamlığına seçilmiş idi. Hemen onun başkanlığı ve Mirliva Ahmed Paşa'nın yönetimi altında bazı eyalet erkânı ve askeri zabitandan bir komisyon oluşturulup peyderpey bu yeni askerlerin yazımı ve düzenlenmesiyle grevlendirildiler. Askeri Müfettiş Mirliva Mustafa Paşa tesadüfen bu sırada Saray Bosna'da bulunmakla o da bu konuda işlere yardım etmekteydi.

Ramazan bayramından beri Boşnakların heveskâr oldukları yeşil şeritli talia elbiselerini Saray Bosna gönüllüleri giyip sokakta ve mahalle aralarında gezerken kızlar tarafından daha fazla rağbet gördüklerinden Saray delikanlılarının askerliğe meyilleri arttı ve talime o kadar hırslı oldular ki talia

taburu neferlerinden biri pazara veya diğer bir mahalle gidecek olsa iki tarafına birer Boşnak nefer katılarak gidip gelinceye dek ona eşlik eyler, ayak talimi ederlerdi. Birinci ve ikinci taburun mevcutlarını sekizer yüze tamamlamak için her kazadan ne kadar asker yazılmak gerekeceği hesaplanarak başka başka pusulaları yapılmış idi. Saray Bosna gönüllüleri tertipten biraz fazla çıkmakla diğer kazalarının tertibinden biraz indirmek gerekti.

Saray Bosna Osmanlıların yeniden inşa ve ihya etmiş oldukları bir şehirdir ki Fatih Sultan Mehmed Han hazretleri bu mevkide bir saray yaptırmış, sonra etrafında hane, dükkân ve hanlar yapılarak büyük bir şehir meydana gelmişti. Bundan dolayı Saray-ı Bosna diye isim verilmiştir. İşte o sarayın yerinde sonradan kışla-i hümâyûn inşa buyrulmuştur. Bu kere Bosna birinci alayının birinci taburu yukarıda geçtiği üzere bu kışlada kurulmuştur. Saray Bosna Sancağı'yla İzvornik Sancağı'ndan yazılacak neferlerin birinci tabura kaydıyla Saray Bosna kışla-i hümâyûnunda toplanmalarına karar verilmiş ve ona göre lazım gelenlere bildirilmiştir. Saray'da gönüllüler yazılmakta iken Visoka kazasından altmış küsur nefer gelerek hemen kışla-i hümâyûna katılarak bölüklerine yerleştirilmiştir. Saray'ın böyle askerliğe fevkalade meyli İzvornik Sancağı'nda yayılınca orada bu istek ve arzu uyanmış ve her kazanın askeri takım takım olarak bayraklar açılıp davullar çalarak birbiriyle yarış edercesine son sürat Saray'a doğru gelmeye başladılar. Srebrenica Kaymakamı Süleyman Bey pek ehliyetli ve gayretli bir zat olup hemen Srebrenica kazası askerini toplayıp diğer kazalardan evvel Saray'a ulaştı. Önceden haber alındığından şehir dışında karşılanarak kışla-i hümâyûna getirildi.

Yukarıda geçtiği üzere Bosna birinci alayının kaymakamlığına Travnikli Derviş Bey seçildiği gibi alay eminliğine de Abdullah Efendi'nin oğlu ve zaptiye alay katibi İsmet Bey seçildi. Saray Bosna ileri gelenlerinden Bakroviç Mehmed Ağazade

İbrahim Ağa sancaktar tayin olundu. Miralaylığına da Üçüncü Ordu-yı Hümâyûn beylerinden Miralay Ali Bey görevlendirilmiş olduğundan onun gelişine kadar alayın teşkilatında Bosna'da bulunan askeri ümera istihdam edilmiştir. Birinci taburla birlikte ikinci taburun kuruluşu da karara bağlanmıştır. Buna da Travnik kasabası merkez seçilmiş ve bu tabura kaydolunacak neferlerin Travnik kışlasında toplanmaları karar altına alınmıştır. Bu taburların bölükler zabıtanı ile sağ kolağaları hep nizamiye taburlarından alınmıştır. Birinci taburun sol kolağalığına Tuzlalı Mahmud Paşa torunu Mehmed Bey, tabur imamlığına Saraylı Mustafa Ağazade Hacı Hüseyin Efendi, ikinci taburun sol kolağalığına eyalet erkânından ve Bihke Sancağı meclis üyelerinden Hasan Beyzade Rüstem Bey ve tabur imamlığına Travnik'li Abdullah Efendizade Hafız Salih Efendi tayin olunmuştur. Mülâzımların yerli beyzâdelerinden seçilmesine izin verilmiş ise de içlerinde kendilerine hocalık ve üstadlık edecek eğitimli zabitlerin bulunması hâlin gereklerinden görülmesiyle Mekteb-i Harbiye'den çıkma olup Bosna'da bulunan mülâzım-ı sânîlerden ikisi mülâzım-ı evvellik ile ve Bosna'da bulunan nizamiye taburlarının en yetenekli başçavuşlarından dört neferi mülâzım-ı sânîlik ile bölüklere alınmış, diğer mülâzımlar Saray Bosna ve İzvornik ile Travnik, Banyaluka ve Bihke sancaklarının beyzâdelerinden seçilmiştir. Çavuşların yarısı nizamiye taburlarının eğitimli onbaşılarından ve yarısı ileri gelen oğullarından seçilmiş ve onbaşılar da böyle karışık olarak düzenlenmiş ve tayin edilmiştir.

Zabitanın rütbe ve maaşları ferman veya buyrulduları tarihlerinden itibar oluna gelmiş ise de Bosna askerinin bir defalık olmak üzere bu konuda ayrı tutulmaları işin gereğinden görülerek yaptığım arz ve inha üzerine ihsan buyurulan müsaade gereğince yukarıda geçtiği üzere gerek yerlilerden seçilen ve gerek nizamiye askerleri taburlarından nakledilen zabitlerin rütbe, maaş ve tayinatı hep bu fakirin inhası tarihinden

başlatılmış ve nizamiye taburlarından nakledilen zabitler hep rütbeleri yükseltilerek alınmıştır. Bundan dolayı nizamiye taburları zabitleri Bosna taburlarına geçmek heves ve arzusunda bulunduklarından içlerinden en seçkinleri alınmış ve bunların seçilmesine çok özen gösterilmiştir.

Öncelikle birinci ve ikinci taburlar kurulup da sonra üçüncü taburun kurulmasına başlanmak kararlaştırılmış ise de Bosna tarafındaki askerlik hevesi Hersek tarafına da sirayet etmekle hemen Hersek ve Yenipazar sancakları efradından da üçüncü taburun kurulmasına ve şimdilik üç bölüğünün Mostar'da ve diğer bölüklerinin Siyeniça ve Yenipazar kasabalarında toplanmalarına karar verildi. Birinci ve ikinci taburların silah, elbise vesaireleri peyderpey Selanik yoluyla gelmekte olduğundan bu üçüncü tabur için de başkaca silah, elbise ve diğer gereçlerinin gönderilmesi için Fuad Paşa'ya telgraf çekildi. Bu taburun da bölükler zabitleriyle sağ kolağası nizamiye taburlarından alınıp sol kolağalığına İstolça hanedanından ve Rıdvan Beğoviç neslinden Hüseyin Beyzade Mehmed Bey seçildi. Nizamiye taburları mülâzım-ı sânîlerinin en yeteneklilerinden biri ve mektepten çıkma bir efendi mülâzım-ı evvellik ile, eğitimli çavuşlardan iki neferi mülâzım-ı sânîlik ile ve hayli eğitimli onbaşılar çavuşlukla alındı. Diğer mülâzımlar ile çavuşlar da Hersek ve Yenipazar sancaklarının beylerinden ve ileri gelen ailelerin oğullarından seçildi. Bu suretle askeri düzenleme Hersek ve Bosna Eyaleti'nin her tarafına yayılmış oldu. Fakat Karadağ üzerinde bulunan kazalar müstesna tutuldu.

Şöyle ki, Trebin Nehri sınır sayılarak Trebin kazasının Karadağ cihetinde kalan nahiyeleri ile Bileke, Gaçka, Nikşik, Kolaşin ve Gusinye kazaları kur'a dairelerinden hariç bırakıldı ve buralarda sakat ve hasta olmayanların tamamı asker sayılarak nöbet ile eğitilmek ve istihdam olunmak üzere koloni militer usulünde bir nevi asker tertibine karar verildi. Bu üç taburun bu sene tamamen gönüllülerden oluşturulabileceği anlaşıldı. Gelecek sene ise kur'a çekilmesi tabii işlerden görüldü. Bu sene

bir defalık olmak üzere yerli beylerinden ve ağalarından zabitler seçildiyse de bundan sonra 'Terfi-i Rütbe Kanunnamesi'ne uygun olarak işlem yapılacağı hepsine anlatıldı.

Daha önce Liyubuşka kazasından icra olunan ıslâhattan dolayı Avusturyalılar pek fazla zorluk göstermiş, hatta Hafız Bey'i muhakeme altına aldırmışlar idi. Daha sonra İhlivne kazasına bağlı Grahova nahiyesinde bulunan dört köy halkı Avusturya pasaportu alarak mahalli hükumete karşı durmaya başladıklarından gerekli ıslâhata başlandığında Avusturyalılar tarafından zorluk çıkarılmış iken bu sırada bu nahiyenin ıslâhatına girişildiğinde Avusturya tarafından bir ses çıkarılmadı ve Avusturya politikasınca büyük değişiklikler görüldü. Bu cihetle adı geçen nahiyede gerekli ıslâhat yapıldı. Sonradan anlaşıldı ki Avusturya devleti sınır üzerindeki işlerinden dolayı yürütülen teftişten şikâyet eylemiş, Hariciye nâzırı Âlî Paşa da ona cevaben gayet sert bir takrir vermiş. Bundan dolayı Avusturyalılar hâl ve hareketlerini değiştirmişlerdir. Yalnız bu himmeti için Âlî Paşa'nın her kusurunu affederim.

Hersek Sancağı'nın neferleri Mostar'da toplanmakla üçüncü tabur binbaşılığına tayin olunan Hüseyin Ağa Mostar'a gönderildiği gibi sağ kolağalığına tayin olunan Mustafa Efendi da önce Vişegrad kazasının askerini toplayıp da Siyeniça'ya götürmek ve Yenipazar Sancağı bölüklerini kurmak üzere o tarafa gönderildi. Hâlbuki Vişegrad kazası efradı toplanıp kendi kendilerine Siyeniça'ya gidivermiş olduklarından o da arkalarından gitmiş ve Yenipazar cihetinin efradı da Yenipazar kasabasında toplanmak üzere bulunmuştur.

Bosna alay sancağı ve sancak marşı

Yukarıda geçtiğ gibi Salih Paşa ile ferman-ı âlî gelip okunup birinci tabur teşkil olunduktan sonra hemen Travnik'e giderek orada da ikinci taburu açmak isterdim. Fakat alay sancağı henüz gelmediğinden onun teslim töreninde bulunmak

üzere bir müddet Saray Bosna'da kalmaya mecbur oldum. Erteleme sebebi bu imiş ki Fuad Paşa her şeyde yeniliği sever bir zat olduğundan Bosna alayları için yeni bir alay sancağı icat edip Sultan Abdülaziz Han hazretlerine arz ettiğinde padişah tarafından beğenilmiştir. Hep alay sancaklarının bu şekle konulmasını ve ilk defa yapılmış olan sancağın hassa birinci alayına verilmesiyle Bosna birinci alayı için diğer sancağın yaptırılmasını emir ve ferman buyurmakla tekrar sancağın yapılıp gönderilmesine dek bir ay kadar vakit geçmiştir. Bu müddet içinde ben de Saray Bosna kışlasındaki yeni askerlerin eğitim işine itina ettim ve eğitim müfredatını sonradan hazırlamak üzere şimdilik alay sancağının teslim töreninde bir resm-i geçid icra edebilecek kadar eğitilmelerine gayret edilerek kışlada bulunan talia taburunu bunlara talimci ettim. Talia taburu zabit ve neferleri bunları devamlı eğitmeye başladılar. Boşnaklar da eğitime o kadar hırslı ve düşkün oldular ki gündüzün talimiyle yetinmeyip geceleri de kışla içinde talim ile meşgul oldular ve bir ay zarfında bir resm-i geçid icra edebilecek kadar talim öğrendiler.

Anlatıldığı üzere Bosna birinci alayı için yeni tarz üzere yapılmış olan sancak-ı hümâyûn hassa birinci alayına ihsan buyrulmuş idiğinden tekrar bu güzel tarz üzere Bosna alayı için yapılan sancağ-ı hümâyûn Bosna alayı birinci taburuna binbaşı nasp ve tayin buyrulmuş olan Ebuzer Ağa ile gönderilerek Rebiüılevvel ortalarında Saray Bosna'ya ulaştı. Bu sancak-ı hümâyûn Bosna'ya padişahın birinci yâdigârı olduğundan tesim törenini gösterişli bir şekilde yapmak hâl ve maslahata uygun görüldü. Saray Bosna'da bulunan Latin taifesi fratoru yani ruhani reisi olan ve Eyalet Meclis-i Kebiri üyelerinden bulunan Fra Gurgo Maretiç, bu kere Bosna nizamiye askerleri hakkında Boşnakça bir güzel teşvik manzumesi yaptı ki mısra mısra Türkçe tercümesinin bu mahalde yazılması uygun

görülmüştür. Bosna birinci alayının sancağı hakkında Boşnakça yapılmış olan manzumenin tercümesi:

Güneş çıkıp ziyaları parladı
Bosna'ya Hünkâr tebessüm eyledi
Ferman-ı âlîşânını gönderdi.
Nev civânları askere istedi
Haydi haydi gelin sancak altına
Sancağ-ı hümâyûn kanadın açtı
Boşnakları uykudan uyandırdı
İhsan ve irâde-i seniyyeye
Hemen herkes koşup imtisal etti
Haydi haydi gelin yüz ağartmaya
Milletin hülâsa-i iftiharı
Yani ki eski şahin yavruları
Uçup geldiler Hünkâr hizmetine
Tecdid ettiler sadâkatlerini
Haydi haydi din ü vatan uğruna
Yazılıp oldu hâzır u âmâde
Yeni asker ceng ü harbe gitmeğe
Sultan Abdülaziz Han uğruna
Vatanı düşmandan muhafaza etmeğe
Haydi haydi ateşe ve cenge
Haydindin haydindin gazi yiğitler
Süvariler ile piyadeler
Yüreğinde şecaat kanı olan
Hiçbir yana eylemez atf-ı nazar
Haydi haydi bakmayınız geriye
Pâdişahın nazarı yoldaşınız
Hüsn-i tâli'de karındaşınız
Nev civânlar yiğitler pehlivanlar
Padişahla sadâkat pâdaşınız
Haydi haydi durun arslanlar gibi

Bu manzumeyi muzika yüzbaşısı Fuad Ağa'ya verdim ve buna Boşnak havalarına uygun bir beste yapılıp da sancağın teslim töreni günü mızıka ile okutturulmasını rica ettim. Fuad Ağa yetenekli bir zat idi. Bosna kahvehanelerinde saz ile söylenip de Boşnakların en fazla hazzettikleri bir destan var imiş ki Hekimoğlu Ali Paşa'nın Nemçe seferlerindeki zaferlerine dair imiş. Fuad Ağa iki gün içinde bu makamdan o manzumeye beste yapıp bir güzel marş tertip ve mızıka neferlerine meşk ve talim etti ki mızıka çalınır iken nakaratını hep mızıka neferatı bir ağızdan okurlar idi. Dışarıda kimse buna vakıf olmadıklarından başka Bosna askerlerinin öyle geçit töreni yapabilecek kadar eğitilmiş oldukları da hariçte bilinmez, belki söylense inanılmaz idi.

Rebüülâhirin yirminci Çarşamba günü Vali Paşa, Liva Paşalar ve diğer memurlar, bendegân ve duacıyan hep üniformalarıyla hükumet konağına gelip düzenlenen alayda hepimiz yaya olarak ve Salih Paşa alay sancağını bir bohça içinde bulunduğu hâlde elinde tutarak kışla-i hümâyûn önünde daha önce ferman-ı âlînin okunduğu Atmeydanı adlı geniş meydana götürüldü. Kışlanın bu meydana bakan büyük kapısına yakın mahalle varıldı. Kışlada bulunan talia taburlarından birer miktar asâkir-i şâhâne meydanın iki tarafında selâm için saf bağladı. Meydanın her tarafı insanlarla çok kalabalık olduğu hâlde seyir için meydana bakan hanelere kadınlar toplanmış ve damların üzeri seyirci kızlar ile çiçek bahçeleri gibi donanmış idi. Salih Paşa, kışlanın adı geçen kapısından içeri girip sancağ-ı hümâyûnu direğine bağlayıp çıkacağı sırada Bosna birinci taburunun evvelce yazılıp da oldukça talim öğrenmiş olan fertleri tüfenk elde ve henüz yazılmayıp da yalnız ayak talimini belleyebilmiş olanları da geriden tüfenksiz oldukları hâlde kışlanın yan kapısından çıkarak kol heyetiyle dolaşıp meydana gelirken önlerinde mızıka da Fuad Ağa'nın yukarıdaki manzumeye marş yolunda notaya çekmiş olduğu makam ile terennüm-sâz

ve muzikacıların hepsi bir ağızdan *haydi haydi sancak altına* demek olan nakaratını Boşnakça yüksek sesle okuyup meydana velvele verince seyircilere hayret geldi. Herkes başını çevirip mızıkacılara baktı. Yeni askerler tam bir düzen ile meydanın ilerisine doğru gidiyordu. Halk onları bizim eski talia taburu zannediyordu. Fakat zabitan içinde uzaktan birinci Bosna alayı kaymakamı olan Travnikli Derviş Bey ile diğer bey zâde ve vücuh zâdelerin görülmesi seyircilere şüphe verdi. Etrafımızdaki beyler ve ağalardan bazıları Boşnakça,

"Bu tabur bizim yeni asker" deyip diğerleri,

"Yok canım bunlar eğitimli asker" der ve diğer biri,

"Pek iyi amma bizim zabitler kumanda ediyor görmüyor musun" diye cevap verirdi. Onlar birbiriyle böyle söyleşirlerken asker kol kol olarak meydanın öteki ucuna vardı ve kol heyetinde tam aralık ile durdu. Kaymakam Derviş Bey tarafından olunan kumanda üzerine hemen savaş safı oluverdi. Ben de yanımdakilere,

"Boşnaklar, işte Bosna'nın birinci taburunu görünüz. Bir aylık talimlerini temaşa ediniz" dedim. Hepsine o kadar hayret elverdi ki bazı vücuh ve eşrafın gözlerinden sakallarına sevinç gözyaşı damlaları dökülür ve yüzlerinde hayret ve teessür eserleri görülür idi. Bu sırada Derviş Bey ile diğer zabitan tabur-dan ayrılıp ilerlediler ve yanımıza geldiler. Sancağ-ı hümâyûnun direğini Vali Paşa tutuyordu. Ben de sancağı tutup,

"Gazi Boşnaklar, işte Bosna birinci alayının sancağı budur. Bu sancağ-ı hümâyûn şevketlü padişahımızın Bosna'ya birinci bergüzârıdır. Bu da birinci alay için büyük bir övünçtür. Bunun şan ve namusunu korumak bütün Boşnaklara fariza-i zimmettir. Henüz alayımız tamam olmadı. Buna alay namına olarak birinci tabura teslim ediyorum. Ey birinci taburun zabitan ve efradı, aferin size ki şu meydanda ferman-ı âlî okunalı henüz otuz bu kadar gün oldu. Bu azıcık müddet içinde bizzat alay sancağını teslim alacak kadar talimli oldunuz. Gerçekte

gece gündüz uyku ve rahatı terk ederek zahmet çektiniz. Lakin nam u şan aldınız. Bundan sonra da diğer arkadaşlarınız ile birlikte bu sancağ-ı hümâyûnun şan ve namusunu muhafaza edeceğinize şüphe etmem. Bunun namusu padişahımızın ve devlet ile milletimizin şan ve namusudur ki bugün siz onun muhafazasını üstlenmiş bulunuyorsunuz. Fakat bu sancağ-ı hümâyûnu korumadan ne mana anlıyorsunuz. Üzerine toz konmasın diye korunmalı bir yerde tutmak mı. Hayır, öyle değil. Toz toprak kurşun yarası onun namusuna halel getirmez. Aksine kurşun taneleriyle delik deşik olsa şan ve şerefi artar. Bunun namusu, ancak düşman önünde boyun eğmekle bozulur. Sizler bunun için can feda edeceksiniz. İşte padişahın emanetini alınız" diyerek sancağı bu zabitlere verdim. Bosna taburları için de başkaca birer küçük sancak gönderilmiş olduğundan bu sırada birinci taburun sancağını da binbaşıları Ebuzer Ağa'ya teslim eyledim. Derhâl birinci taburun imamı dua ve yeni askerler üç kere "Padişahım çok yaşa" diye seslendikten sonra kaleden yirmi bir pare top atıldı. Daha sonra asker yine kol heyetine girdi ve önümüzden geçerek bir güzel resm-i geçid icra etti ve geldikleri yoldan dönerek kışla içine girdiler ve tabur olup durdu. Yine üç kere "Padişahım çok yaşa" diye bağırdılar. Daha sonra alay sancağını kışla kapısı önüne diktiler ve kendilerinden nöbetçi koydular. Akşama kadar sancağ-ı hümâyûnu hemşerilerine ziyaret ettirdiler. Bütün halk takım takım sancağı ziyarete gelip gittiklerinden o gün kışlanın önü seyir yeri oldu ve delikanlılar ile kızlar aşıklığa bedel bu seyirle meşgul olup kaldı. Dost devletler konsolosları da alayın seyrine çıkmış olduklarından resm-i geçid icrasından sonra gelip tebrik eylediler, Avrupa'da askeri nizam icat olunalı bir ay zarfında resm-i geçid icra etmiş bir asker görülmemiş ve işitilmemiş olduğunu hayret ve övgüyle söylediler. Daha önce yaptığım müracaatım üzerine Bosna Eyaleti'nin erkân, ileri gelen ve eşrafına ihsan buyrulmuş olan nişanlar ve rütbe rüus-ı hümâyûnları bu sırada gelerek sahiplerine ulaştırıldı.

Geçen sene Mostar'da iken silâhşoranı götürmek görevi ile Dersaadet'e gönderilmiş olan Binbaşı Hilmi Bey'i Fuad Paşa sadaret yaverliğiyle yanına almış idi. Bu sırada bazı hususlara dair tarafıma bir mektup göndermişti. Ona cevap olarak yazılmış olan yazı hazırdaki durumun izahına yardımcı olacağından bir suretinin aşağıya alınması uygun görüldü.

Sadaret Yaveri Binbaşı Hilmi Bey'e mektup

"Bu kere teveccühlerinin devamı ve dostluklarının devamını ispat eden bir adet vefalı mektupları okundu. Sadrazam efendimizin yaverliği şerefine nail olmalarından dolayı ne derecelerde memnun olduğumu tarif edemem. Devlet-i Aliyye'de şimdi Sadrazam efendimizin özel hizmetlerinden mükemmel bir mektep yoktur. Vaktiyle ben de bu mektepte bulunup kalfa çıktım. Gerçekte unvanım yaver değil idi. Ancak manen sizin bulunduğunuz özel hizmette bulundum ve bu yol ile terbiye kesp eyledim ve elhamdülillah feyiz aldım. Hamiyetli zatınızın da bu yolda feyiz almanız İlahi lütuftan umulur. Bu tarafın ahvâline gelince, Bosna şimdi bildiğiniz Bosna değildir. Bilirsiniz ki Hersek'e ulaştığımda ilk önce teşebbüs olunan icraattan biri nüfus sayımı maddesi olarak buna başlandığında Bosna ve Hersek'ten asker alınacak imiş yolunda ortaya çıkan haberleri bastırmak için epeyce gayret sarf etmiş idik. Şimdi Bosna'da açılan iki tabur için peyderpey asker yazılmaktadır. Önce yazılmış olan neferata tüfenk talimi ettirilmeye başlandı. Sancaklar arasında ortaya çıkan rekabet gereğince Hersek ve maa Taşlıca Yenipazar sancakları halkının askerliğe gösterdikleri genel rağbet üçüncü taburun açılmasına da bizleri mecbur etmekle elbise vesairelerinin gönderilmesi hususu Seraskerlik makamına bildirildi. Şimdi vaktiyle yetişmez ise buraca sıkıntı çekilmek düşüncesi hatırı zorlamaktadır. Malum-ı âlinizdir ki silâhşoranın Mostar'dan zatlarına teslim ve ihraç olunduğu gün herkesin yüzlerinde görülen vicdani üzüntüye

bakıp Hafız Beyefendi *'Bugün Bosna ve Hersek'in mutluluğunun başlangıcı olacak gibi görünüyor, bunu bir tarih kabul etmelidir'* demiş idi. Gerçekte öyle oldu. Zira ondan sonra bu asker tanzimi maddesine kafa yorularak sonunda şu günkü sonucu verdi. Nizamiye askerlerine eğri gözle bakan Boşnakların indinde şimdi askerlikten aziz ve muhterem bir şey yoktur. Padişahın nüfuzunun etkisini, ikbâl ve iclâli keyfiyetini, gelip de burada temaşa etmeli. Sadrazam efendimizin kutlu talihlerinde olağanüstü işler görülmek vardır. Bosna askerliği de onların tecrübe edilmiş olan başarı eserlerinden olduğunda şüphe olunamaz. Birinci taburun merkezi Saray Bosna olup tamamlanması çok yaklaştı. Üçüncü taburun da bazı mevkilerinde yeni askerler toplanmaya başladı. İkinci taburun ikmali için şu günlerde Travnik'e gitmek ve inşaallah yakın vakitte bu da tamamlandığı gibi Tuna yoluyla Dersaadet'e dönmek üzereyim. Yakinen güzel görüşmelerle '*gözü aydın*' olmayı ilahi lütuftan ümit eylerim. Her hâlde hüsn-i teveccühün ve dostluklarının devamını dilerim efendim."

Travnik alay sancağı ve kururuz ekmeği

Anlatıldığı üzere alay sancağının teslim töreni yapıldıktan sonra Saray Bosna'da artık işimiz kalmadığından, Mirliva Salih Paşa Selanik yoluyla Dersaadet'e gitmek ve yol sırasında üçüncü taburun Siyeniça'da ve Yenipazar'da toplanmak üzere bulunan bölüklerini kontrol etmek üzere o tarafa gönderildi. Biz de ikinci taburun teşkilatını tamamlamak üzere Rebiülahirin yirmi birinci günü Mirliva Ahmed Paşa'yı alarak Saray Bosna'dan çıkıp Travnik'e gittik. Rebiülahirin yirmi beşinci Pazartesi günü kışla-i hümâyûna gidip ikinci tabura ihsan buyrulmuş olan sancağı da Mirliva Ahmed Paşa eliyle Saray'da icra olunan usul üzere ikinci tabura mensup yeni askerlere teslim ettik.

Travnik'de bir garip hâle rastladık. Şöyle ki her yerde olduğu gibi burada da kışlada toplana yeni askerlere nizamı üzere

tayınat verilip hâlbuki çevredeki dağ köyleri halkı öteden beri kukuruz ekmeği yemeye alışık olarak buğday ekmeğine çörek gözüyle bakmakta olduklarından bu kere kışlaya gelen dağlı erler âlâ buğdaydan yapılan asker ekmeğini iki lokma edip yuttukları gibi aç kalıyorlarmış. Zabitler gelip haber verdiler. Dağlılar için başka ve diğerleri için başka tartıda ekmek yaptırmak ise usul ve nizamlara uymayacağından haftada iki gün bunlara kukuruz ekmeği yedirerek yavaş yavaş buğday ekmeğine alıştırılmaları için ümera ve zabitlere emir verildi.

Daha önce bir defa Bosna Eyaleti'nde nüfus yazılmış ise de yolunda yazılmamış ve sonra da vukuatı yürütülmemiş olduğundan nüfus defterleri yok hükmünde olarak yeniden nüfus yazılmasına ihtiyaç duyulmuş idi. Hâlbuki müstakil memurlar tayiniyle nüfus yazımı yapılsa büyük masraflara ihtiyaç olduğuna göre mahalli memurlar teşvik olunarak ve bazı askeri zabitlere de yardım ettirilerek hafif şekilde nüfus yazımına başlanmış idi. Bu sırada her taraftan gelen nüfus defterlerinin birer nüshası Defter-i Hâkanî'de saklanmak üzere Babıâli'ye takdim olunmakta bulunmuştur.

Saray Bosna ve Travnik'te eğitim

Gerek Saray Bosna kışlasında ve gerek Travnik kışlasında birer büyücek oda mektep yapılarak her gün bir iki saat kadar yeni askerlere okutup yazdırmak için lazım gelenlere emirler verilmiştir. Birinci alay miralayı Ali Bey de bu konuda gayret etmekle bu iki kışla Boşnaklara birer güzel mektep olmuştur. Bosna taburlarının mevcudu tam tertip olup Boşnaklar da yeni asker olduklarından daima beşte birinin sılada bulunmalarına izin verilmesi usul seçilmiş ise de sırasıyla sılaya izinli olanların kimi hiç gitmez ve kimi gitse izinlerinin bitiminden önce dönerlerdi. Kendilerinden sorulduğunda eğitim ve öğretimden ve okuyup yazmaktan geri kalmak istemediklerini belirtmişlerdir. Dersaadet'e dönüşümden sonra bu kışlalara pek

çok cüz ve risale gönderip Boşnakları okuyup yazmaya teşvikten geri durmadım. Bir kaç sene sonra Bosna taburlarına girip çıkan neferler içinde altıda beşinin az-çok okuma yazma öğrendikleri sevinerek öğrendik. Zabit olan beyler ise genellikle okur-yazar ve yetenekli zatlar olduklarından eğitime, öğretime ve askeri bilgilerin öğretilmesine olağanüstü gayret ve gözen göstererek az vakit içinde içlerinden pek güzel zabitler ve askeri beyler yetişmiştir. Taburlardan alınan eğitimli zabitler ise hep seçkin adamlar olduklarından Bosna taburları fevkalade muntazam bir hâle girmiştir. Bir müddet sonra Sultan Abdülaziz Han hazretleri Bosna askerini görmek istedi. Birinci alayın birinci taburu Dersaadet'e getirildi. Beş aydan fazla Taşkışla'da ikame edildi. Jurnallerinde hiç vukuat olmadığı hâlde Bosna'ya gittiler. Nizamiye askerleri icat olunalı bir tabur beş ay kadar bir mahalde ikamet edip de bir neferinden hiçbir vukuat görülmemesi benzeri geçmemiş bir şey olduğundan hayretle etmekle birlikte beğendiler. Daha sonra Bosna taburlarından diğer biri de Dersaadet'e getirildi. O da dört ay kadar durup yine vukuatsız dönmüştür. Biz yine konumuza dönelim.

Fatih Sultan Mehmed'in Bosna rahiplerine fermanı

Fatih Sultan Mehmed Han hazretleri tarafından Bosna rahiplerine bir adet hatt-ı hümâyûn ihsan olunmuş ve bu hatt-ı hümâyûn hâlâ Bosna Latin rahipleri elinde mahfuz bulunmuştur. Bu kere Bosna'da askeri düzenleme ve mülki idare icra edilerek Bosna Eyaleti yeni bir tavır ve hâle girmiş olduğundan onlar da bu muafiyetlerinin yenilenmesine dair bir adet ferman-ı âlî istediklerinden keyfiyet Babıâli'ye bildirilmiştir. Fatih tarafından verilmiş olan bu hatt-ı hümâyunun sureti aşağıda aynen yazılır:

Ben ki Sultan Mehmed Han'ım cümle avam ve havassa selâm ola ki işbu dârendegân-ı ferman-ı hümâyûn Bosna rahiplerine mezîd-i inayetim zuhura gelüp buyurdum ki

mezbûrlara ve kenîsalanna mani ve müzâhim olmayup ihtiyatsız memleketimde duralar ve gelüp gidenlere dahi emn ü emân ola geçüp bizim hassaten memleketimizde havfsiz sakin olup kenîsâlarında mütemekkin olalar ve yüce hazretimden ve vezirlerimden ve kullarımdan ve re'ayamdan ve cümle memleketim halkından ki-mesne mezbûrlara dahi ü ta'arruz edüp incitmeye kendûlerine ve canlarına ve mallarına ve kiliselerine dahi yabandan hassa memleketimize âdem gelürlerse ulüvv-i inayetimden yemîn-i mugallaz ederin ki yeri ve göğü yaradan Perverdigâr hakkıyçün ve yedi Mushaf ve ulu peygamberler içün ve yüz yirmi dört bin peygamberler hakkıyçün ve kuşandığım kiline içün bu yazılanlara hiçbir fer d muhalefet ümiye mâdâm. ki bunlar benim hidmetime ve emrime mutî' olalar.. Tahriren fi mayıs sene selâse ve sittîn ve seb'a [semân] mi'e.

Bosna'da icra olunan askeri düzenlemeye mükafat olmak üzere bu sırada padişah tarafından bu duacılarına ikinci rütbeden bir adet Nişan-ı Osmanî ihsan buyrulmuştur. O vakit ilmiye mesleğinden olan kimselere henüz Nişan-ı Osmanî verilmemiş olduğundan fevkalade bir iltifat ve taltif eseri sayılmıştır.

Serhatlerde askerliğe ilgi

İkinci taburun Travnik kışlasındaki mevcudu iki yüz bu kadar nefer olup ancak Banyaluka'da toplanan yüz küsur nefer de Banyaluka hanedanından Fehim Bey eşliğinde Travnik'e gelmek üzere bulunmuşlardır. Bihke Sancağı neferatına gelince erkân-ı vilâyetten olup ikinci tabur sol kolağalığına seçilmiş olan Rüstem Bey ile erkân-ı vilâyetten ve Kulenzadelerden ve Novosil kazası hanedanından meşhur Kadı Bey daha önce Bihke'ye gönderilmiş idi. Bihke'de diğer vücuh ve eşraf ile toplanarak asker düzenlenmesi hususunda görüşme sonunda Bihke Sancağı'nın beri taraflardaki kazalarından asker toplanması kolay görüp,

“Amma kenar halkı özellikle Sazin kazası halkı pek vahşi oldukları cihetle onlardan endişelendiğimizden Kazasker Efendi’nin bizzat Bihke’ye gelmesi veya Abdullah Efendi’yi göndermesi lâzımdır” diye Saray Bosna’ya durumu bildirmişler idi. Bu sırada biz de Travnik’e gitmiştik ve ferman-ı âlînin bir sureti eklenerek bu konuda teşvikleri ihtiva eden bir adet yazı göndermiş idik. Travnik’de beş altı gün kaldıktan sonra oradan hareket ile beşinci gün yani Cemaziyelevvelin ikinci günü Bihke’ye ulaştık ve Bihke kışlasında tertipten fazla neferat bulduk. Araştırınca öğrendik ki serhatlılarde umulanın tersine bir hâl ve hareket görülmüş. Şöyle ki, Bosna’da ferman-ı âlî okunuşunda bulunan erkân-ı eyalet Bihke’ye dönüp diğer ileri gelenlerle görüştüklerinde önce Novosil, Maden, Priyedor ve Kostayniça kazalarının gönüllü neferleri Bihke kışlasında toplanıp da sonra Bihke ve Krupa kazaları halkı teşvik olunmak ve Sazin kazası sonraya bırakılmak üzere karar vermiş oldukları hâlde her kazanın ileri gelenleri toplanıp da ferman-ı âlînin hükümleri kendilerine anlatıldığında önce Ostroşcalılar yani Sazin kazası ağaları ileri atılıp,

“Bu yolda devletimize hizmet cümleye fariza-i zimmettir. Fakat madem ki şevketlü padişahımız bu kenar halkına atfı nazar buyurup bu havaliye bir kazasker ve özellikle ferman göndermişler, bunun şükranesi olmak üzere biz de fevkalâde bir hareket etmeliyiz” demişler ve: “Ne yapalım” diye birbirinden sormuşlar. Bazıları,

“Bu yeni askere verilecek tüfenklerin parasını biz versek” demiş ise de Bihke Sancağı halkının fakirlikleri buna engel olduğu cevaben söylenmiş. Nihayet Ostroşcalılar,

“Biz fakir adamlarız. Bize düşen budur ki hemen evlât ve biraderimizi evvel be-evvel asker defterine kaydettirmeliyiz” deyip hemen kimisi oğlunu ve kimisi kardeşini deftere kaydettirmişler, memleketlerine varıp her kazadan evvel kendi kazalarının gönüllülerini toplayıp Bihke kışlasına getirmişler

ve orada bulunan asâkir-i şâhâne binbaşısına teslim etmişler. Bak belâya ki Saray Bosna'da iken her kazanın askeri hissesi ayrılarak pusulalarını yerlerine göndermiş idim. Hâlbuki Sazin kazasının gönüllüleri tertip pusulasından fazla çıkmış, binbaşı da bu fazlayı reddetmek istemiş. Serhatlılar ise asker olmuş iken geri dönmeyi namuslarına leke saymakla aralarında karışıklık çıkmış olduğu yol sırasında haber alındı. Bihke'ye ulaşıldığı gibi hemen tertibine bakılmayıp ne kadar gönüllü çıkarsa Travnik kışlasına gönderilmeleri için lâzım gelenlere emredildi. Bir de diğer sancaklarda seçilen usule uyarak bu ağaların oğulları da zabitlik ile yazılmak istenildiğinde serhat ağaları bunu kabul etmeyip kendi oğullarının ve kardeşlerinin behemehal neferlikle kabul olunmaları hususunda da ısrar etmişlerdir. Bak şu vahşî serhatlılara padişahı nasıl mukaddes tutuyorlar ve fermana ne derece hürmet ediyorlar. Ostroşcalıların bu hâli diğer kazaları gayrete düşürerek Bihke Sancağı'nın tertipli neferleri pek az vakit içinde toplanmıştır ve hepsi ikinci tabur sol kolağası Rüstem Bey'e katılarak Travnik'e gönderilmiştir. Serhat ağaları oğullarının neferlikle kaydedilmeleri için ısrar eylemişler ise de erkân-ı vilâyet meclisinde bulunan Aydın Ağa gibi seçkin ağalardan bazılarının oğullarının, Travnik'e giderken yolda onbaşı ve çavuş tayin olunmalarını Rüstem Bey'e tembih eyledim. Bu sırada birinci taburun neferatı yedi yüzü ve ikinci taburun mevcudu da altı yüzü geçerek hemen tamamlanmak üzere bulunduğu gibi üçüncü taburun bölükleri de Hersek ve Yenipazar sancaklarında dolmak üzere olduğu tahkik olunmuştur. Bu sırada üçüncü taburun elbise, silah vesairelerinin de Dersaadet'den gelmiş olduğuna dair Saray Bosna'dan bir adet yazı alınmıştır. Hersek halkı askerliğe pek istekli olup her taraftan seçkin delikanlıların gönüllü yazılmakta oldukları ve yalnız askeri elbiseyi giymek arzusuyla yazılmış olmayıp nefer sınıfına dahil olanların senelik üçer beşer bin kuruş gelirleri olmasına göre devlet ve millet

hizmeti sağlam isteğine dayalı olduğu Mostar'dan alınan yazıdan anlaşılmıştır.

Bosna taburlarının mevcudu

Bu sene Bosna'dan alınacak neferat her kazada yaklaşık olan Müslümanların mevcuduna göre ayrılıp bölüştürülmekle pusulaları yerlerine gönderilmiş idi. Bu bölüştürmenin sureti bu mahalde yazılır:

Birinci Tabur Dairesi
Nefer
58 Saray Bosna şehri
22 Mülhak köyleri
80

60 Visoka kazası
22 Foynica
12 Kladine
28 Çelebipazarı
202

76 Tuzla-i Zîr kazası
25 Tuzla-i Bâlâ
43 İzvornik
34 Belina
19 Preçka
45 Gradaçaç
51 Gradçaniça
26 Maglay
19 Birçe
52 Srebreniça
592

İkinci Tabur Dairesi

Nefer

68 Travnik kazası
14 Prozor
09 Gölbisar
14 İhlivne
07 Glamoç
40 Akhisar
26 Yayçe
178

29 Banyaluka
12 Gradişka
17 Derbend
51 Teşene
287

53 Bihke
17 Novosil
18 Kliyuç
17 Maden
35 Krupa
73 Ostroşça
14 Novin
06 Dubiça
20 Priyedor
15 Kozarça
557

Üçüncü Tabur Dairesi

Nefer

26 Çayniça kazası
19 Vişegrad
45

14 Yenivaroş
14 Siyeniça
15 Prepol
22 Taşlıca
05 Kolaşin-i Zir'den Kreçka nahiyesi
49 Maa Akova Bihor kazası
05 Kolaşin-i Zîr'den Viraniş nahiyesi
47 Tirgovişte
46 Yenipazar
12 Mitroviça
274

35 Mostar
17 İ stolça
12 Liyubuşka
06 Dumna
11 Nevesin
29 Koniça maa Neretva
50 Foça, müstesna yerler dışında
17 Trebin, müstesna yerler dışında
451

Nefer
Birinci tabur 592
İkinci tabur 557
Üçüncü tabur 451
Üç taburun birinci sene tertibi 1.600

Birinci sene yukarıda geçtiği gibi bin altı yüz nefer alınarak birinci alay açılmak ve ikinci sene de bu miktar alınarak ikinci alay açılıp da üçüncü sene yine bu miktar nefer alınarak altı taburun mevcutları sekizer yüze tamamlanmak üzere tertip edilip öncelikle zuhur edecek gönüllüler bin altı yüzden

mahsup edilerek geri kalanı yardımcı çokluğu gibi bir suret ile ve olmazsa kur'a ile ayrılmak düşünülmüş iken bu sene tertipten fazla gönüllü çıkmakla başka tedbire hacet kalmamıştır. Sancak muhasebeleri görülüp teftiş edilerek defterleri takım takım Dersaadet'e takdim olunduğu gibi bu kere Bihke Sancağı'nın muhasebesinin incelenmesi tamamlanıp defteri Dersaadet'e takdim kılınmıştır.

Açıklandığı gibi Bosna birinci alayının kuruluşu tamamlanmış demek olup gelecek sene bir alay daha açılması tasarlanmıştır. O vakit kura çekilmesi ve fakat gelecek sene de bir hayli gönüllü çıkacağı açık olmakla onların mahsup edilmesi hususlarına karar verilmiştir. Şu kadar ki Bosna kıtasında daima Üçüncü Ordu-yı hümâyûndan iki alay süvari bulunuyor ise de kışın bunları alacak süvari kışlaları bulunmadığından büyük zahmetler çekiliyordu. Hâlbuki Bosna'da bir çok ashâb-ı alâka olup bunların oğulları daima ata binmeye alışık olduklarından bunlara göre piyade askeri olmak güç geliyordu. Bu gibi asilzâdelerin at ve elbiseleri kendilerinden olmak, yalnız silâh altına alındıkları vakit maaş ve tayinat verilmek, askerlik hizmeti on iki sene sayılarak bunun ilk iki veya üç senelerinin yaz mevsimlerinde toplanıp talim edilmek ve diğer seneleri rediflik müddeti olarak Bosna'nın yaz mevsimlerinde dahi irade buyrulduğu hâlde birer veya ikişer ay talim ettirilmek üzere bir gönüllü süvari alayı açılsa masrafsızca bir alay süvari meydana getirilmiş olur ve bu hâlde iki nizamiye süvari alaylarından biri ordu-yı hümâyûna iade edilir. Bu gönüllü alayı tam altı bölük olarak oluşturulup hele hayvanları âlâ ve güçlü kuvvetli olarak dört bölük güzel süvari meydana gelir ve hayvanlarının kıymeti şu kadar kuruştan aşağı olmamak şart edilmesi tabii olduğundan neferatın artırılması istenilir ise bu kıymet indirilip azaltılması istenilir ise kıymetini artırmak da elde olur. Kısaca az masrafla Bosna'da daima bir alay süvari mevcut ve hazır bulunur diye Fuad Paşa'ya bir

adet ariza takdim edilmiş ve bununla Bosna askeri düzenlenmesine son verilmiştir.

Bihke ve Banyaluka

Bihke Sancağı sanayiden mahrum olup halkının geçimi çiftçiliğe münhasırdır. O da istenen derecede değildir. Sancak merkezi olan Bihke kasabasında haffaf [kavaf] olmayıp ayakkabıları Saray Bosna'dan getirilir. Serhatlı denilen kenar halkı ise gayet fakirdir. Giysileri beyaz don ile beyaz gömlekten ibarettir. Gömleğin üstüne bir de siyah yelek giyen pek azdır. Fakat her birinin silahları mükemmeldir. Saray Bosna'dan bazı sanatkar getirtilerek Bihke kasabasında olsun kabaca sanatlarının icrası mahalli hükumete tavsiye olunmuş ve sonra Banyaluka'ya gidilmiştir. Banyaluka halkı Bihkelilere nispetle daha medeni iseler de burası da bilimce pek geri kalmıştır.

Bosna'da işlerimiz bitti. Güz mevsimi de girdi. Hemen Bosna yeni askerlerinin örneklerini göstermek üzere birinci ve ikinci taburlarının en seçkin, gösterişli ve uzun boylularından yanımıza dört çavuş aldık ve onları alarak İstanbul'a dönmek üzere harekete hazır olduk. Dönüş durumumuzu yazmaktan önce Bosna hakkında bazı coğrafi bilgiler vermek isterim. Her hâlde.

Fi 18 Ramazan sene 99 ve 1 Ağustos sene 97/14 Ağustos 1881

TEZKİRE NO: 25

1281 senesi olaylarının kalanı

Memâlik-i mahrasede köyler büyük olsun küçük olsun miri vergilerin salınmasında her biri müstakildir ve pek çok köyler mevkileri yüzünden bir nahiye sayılır. Bazı nahiyelerde zabıta işine bakmak için bir zabıta memuru bulunur ise de adliye ve maliye işlerinde her köy doğrudan doğruya kaza merkezine müracaat eyler. Bazı köylerin çevresinde on-on beş haneli küçük köyler bulunur ise de müstakil köy sayılmayıp çevresinde oldukları köylere katılarak bunlara Rumeli'de kulübelik ve Arabistan'da mezraa denilir. Bosna'da ise topluca köy pek az olup çoğu dağınık evlerden ibarettir. Her ev arazisinin yanı başındadır. On-on beş ve daha fazlaca haneler bir köy sayılır. Pek çok köyler bir yafta sayılarak her yaftanın vergisi ayrıca dağıtılmakla Bosna'nın yaftaları diğer yerlerin köyleri hükmünde bulunur ve pek çok köyler bir cemaat sayılır ki bir nahiye itibarındadır. Cemaatlerde birer mescit ve mektep bulunur. Topluca ve büyücek köylere hep kasaba denilir. Gerek Bosna'da ve gerek diğer yerlerde adli ve mali işler için daima kaza merkezine başvurmaya muhtaç olduklarından köyleri kaza merkezine mümkün mertebe yakın olması lazımdır. Kaza heyetlerinin oluşturulması ancak adli ve mali işler içindir. Bundan d olayı Bosna ve Hersek kıtalarında kazalar daireleri yapılan tahkikat üzerine yeniden belirlenmiştir. Bu yeni teşkilat üzerine Bosna Eyaleti'nin ihtiva ettiği kazalar şu şekildedir.

Bosna Eyaleti'nin kazaları

Yeni taksimat üzere Bosna Eyaleti'nin kazaları:

Saray Bosna Sancağı

Kaza isimleri	
Saray Bosna kazası	Devriye mevleviyetlerindendir. Kaza merkezi olan Saray Bosna şehri büyük, güzel ve havası hoş bir şehirdir. Sancak ve eyalet merkezidir. Ticaret limanıdır. Burada merhum Hüsrev Bey'in yaptırdığı cami Osmanlıların güzel eserlerindendir.
Visoka kazası maa Varoş Foynica kasabası kazası maa Kreşova Çayniça kasabası kazası maa Gorajde	Aslında Hersek Sancağı dahilinde iken Gaçka nahiyelerinin isyanı yüzünden Taşlıca kaymakamlığına ve sonradan Saray Bosna Sancağı'na katılmıştır.
Vişegrad kazası	Bu da Yenipazar Sancağı'na bağlı olduğu hâlde sonradan Saray Bosna Sancağı'na katılmıştır. Kaza merkezi olan Vişegrad kasabası Drin Nehri'nin sağ yakasında sarp bir yerdir. Burada Sokollu Mehmed Paşa'nın yaptırdığı köprü Osmanlıların en büyük eserlerindendir.
Çelebipazar kazası	
Kladine kazası	

Travnik Sancağı

Travnik kazası maa İzniça kasabası	Kaza ve sancak merkezi olan Travnik kasabası mukaddema hayli müddet valilerin merkezi olmak hasebiyle halkı diğer yerlerden uysal adamlardır. Valilerin daireleri halkı burada halka peynir yapımını öğretmişler. Burasının peynirleri Bosna'nın her tarafında satılır. Bosna'nın diğer yerlerinde peynir yapmayı bilmezler. Fakat Bosna'ya vardığımız sene Rumeli'den bir Hıristiyan gelip Çelebipazar kazasında peynir yapımına başlamış idi.
Yayiçe kazası maa Gölhisar ve Varçar kasabası	
Akhisar kazası maa İskoble ve Prozor kasabası	
Glamoç kazası	
İhlivne kazası maa Grahova nahiyesi	Avusturya sınırı üzerinde uzunlamasına bir kazadır. Kaza merkezi İhlivne kasabasıdır. Grahova Hıristiyanı çok bir nahiyedir.

Bihke Sancağı

Mliyuç kazası	
Novosil kazası maa Petrofça	Meşhur Kulenzadeler bu kazanın hanedanındandır. Kaza ve sancak merkezi olan Bihke Una Nehri üzerinde bir büyücek kasabadır.
Sazin kazası	Kaza merkezi Ostroşça kasabasıdır. Buranın halkına serhatlı ve kenar halkı denilir. Cesur ve cengâver adamlardır.
Krupa kazası maa Rujim Kostayniça kazası maa Novin ve Dubiçe kasabası	Una Nehri boyunda geniş bir kazadır. Novin ve Dubiça kasabaları birer küçük müdürlüklerin merkezleri idi. Sonradan Sırbistan Müslüman göçmenleri iskân olunarak imar edilmiş olan Kostayniça kasabası kaza merkezi yapılarak Novin ve Dubiça nahiyeleri de buraya bağlanmıştır.
Priyedor kazası maa Kozarça Maden kazası	

Banyaluka Sancağı

Banyaluka kazası maa Orahova, Prinavor ve Kubaş kasabası	Gayet geniş bir kazadır. Hıristiyanı çoktur. Kaza ve sancak olan Banyaluka kasabası müferrah ve şirin ve büyük bir kasabadır.
Gradişka kazası	Kaza merkezi Sava Nehri kenarında bir küçük kasabadır.
Derbend kazası maa Brod kasabası	Saray Bosna'dan Brod iskelesine kadar araba yolu yapılmış olduğundan pek işlek bir iskele olmuştur.
Teşene kazası maa Zapçe ve Doboy kasabası	

İzvornik Sancağı

Mağlay kazası Gradçaniça kazası	
Gradaçaç diğer adıyla Kale kazası maa Modriç nahiyesi ve Aziziye-i Zîr ve Bâlâ kasabası	Aziziye-i Zîr ve Bâlâ, Sırbistan'dan çıkan Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesiyle yeniden inşa olunmuş iki kasabadır.
Breçka kazası	Kaza merkezi olan Breçka kasabası Sava Nehri üzerinde bir işlek iskeledir.
Belina kazası maa Yanya, Breze ve Apoli kasabası	Bir taraftan Sava ve diğer taraftan Drin nehirleriyle sınırlıdır. Kaza merkezi Belina kasabasıdır. Bağlı köylerin halkının çoğu Hıristiyan'dır.
Memlaha-i Zîr kazası maa Memlaha-i Bâlâ	Memlaha-i Zîr büyücek bir kasaba olup kaza ve sancak merkezidir.

İzvornik kazası maa Kozluk kasabası	İzvornik kasabası kaza merkezidir ve Drin Nehri'nin sol yakasındadır. Fakat karşı yakasında da bir mahallesi vardır ki Küçük İzvornik denilir. Sırplar ötelerin halkına nispetle bir müddetten beri Drin Nehri sınır olması dolayısıyla Küçük İzvornik'in Sırbistan'a ilhakını iddiadan geri durmazlardı.
Birce kazası maa Yeni Kasaba Srebrenica kazası	

Yenipazar Sancağı

Yeni Varoş kazası maa Priboy Siyeniça palankası kazası	Sancağın ortasında bulunduğundan yakın zamanda sancak merkezi yapılmıştır. Aslında sancak merkezi Yenipazar idi.
Yenipazar kazası	
Mitroviça kazası maa Banska Gusinye Palankası kazası maa Plava kasabası ve Vasonik-i Zîr nahiyesi	Gusinye kazası Boşnak memleketlerinden olup ancak Arnavutluk malisyaları içine girmiş olması dolayısıyla bir aralık İşkodra'ya katılmış ise de sonradan Yenipazar Sancağı'na bağlanmıştır.
Tirgovişte kazası	
Bihor kazası maa Akova Kolaşin-i Zîr ve Bâlâ	Kaza merkezi Kolaşin-i Bâlâ palankasıdır. Nikşik gibi Karadağ içine girmiş önemli bir mevkidir. Aslında Hersek'e bağlı iken Gaçka nahiyelerinin isyanı dolayısıyla Taşlıca Kaymakamlığı'na ve sonra Yenipazar Sancağı'na bağlanmıştır. Prepol ve Taşlıca kazaları da Hersek'e bağlı iken bu şekilde Yenipazar Sancağı'na katılmıştır.
Prepol kazası Taşlıca kazası maa Drobniak nahiyesi	

Hersek Hancağı

Foça kazası maa Çerkovitçe Koniça kazası maa Neretva Dumna kazası	
Liyubuşka kazası maa bakıyye-i İmoçka ve maa Gabela Köyü Mostar kazası maa Blagay Köyü ve Poçitel kasabası	Mostar büyük bir kasaba olup kaza ve sancak merkezidir.
İstplça kazası maa Lubin nahiyesi Trebin kazası maa Korianiç nâhiyesi ve maa Şuma, Popova, Zubçe, Kruşovitçe, Sutorina Bileke nahiyeleri kazası maa Korita Gaçka palankası rudinesi denilen nahiye ve Benan nahiyesi	Gaçka kazasından ayrılarak merkezi Bileke Köyü olmak üzere müstakil bir müdürlük yapılmıştır.
Nikşik kazası	Bir taraftan Karadağ ve bir taraftan si nahiyeler ile kuşatılmış önemli bir mevkidir.
Gaçka kazası maa Piva nahiyesi, Nevesin kazası	

Hersek Sancağı öteden beri müstakil mutasarrıflık ve diğer sancaklar kaymakamlık şeklinde idare olunagelmiştir. Fakat yakın zamanda Yenipazar Sancağı kaymakamlığı da mutasarrıflığına çevrilmiş ve Siyeniça sancak merkezi olmuştur. Kısacası, Bosna Eyaleti yedi sancağa ayrılmış olup ikisi mutasarrıflık ve beşi kaymakamlık unvanıyla idare olunmakta bulunmuştur ve tamamı aşağıdaki gibi elli dört kazaya ayrılmıştır.

Özet
Kaza adedi
7 Saray Bosna Sancağı
5 Travnik Sancağı
8 Bihke Sancağı
4 Banyaluka Sancağı
9 İzvornik Sancağı
10 Yenipazar Sancağı
11 Hersek Sancağı
54

Bosna Eyaleti'nin bu yeni taksimine göre bir kıta haritası yapılıp sonradan bastırılmış idiğinden bir nüshası ekte zat-ı âlilerine takdim olunmuştur. Bu haritada Karadağ ve İşkodra nahiyeleri de mücmel bir şekilde görünmekle daha önce İşkodra memuriyetine dair yazmış olduğumuz tezkirenin içeriğinin kolaylıkla anlaşılmasına da yardımcı olur.

Bosna'da ticari hayat

Bosna'nın en başlı ihracatı *işlive* denilen eriktir ki bunu kurutup çok miktarda dışarı satarlar ve bundan pek çok pestil ve rakı da yaparlar. Sırbistan'da da çok erik olur ve oranın erik cinsi daha güzel ise de Bosna'nın erik kurusu daha iyidir. Bosna'ya vardığımızda erik kurusu satılmaz olmuş idiğinden halk fakirlik ve sıkıntı içine düşmüş idi. Bunun üzerine tahkikine girişilmek lâzım geldi. Bosna'nın erik kurularını öteden beri Peşte tüccarı alıp

götürüyormuş. Oradan sorduk, haber aldık ki bu erikler Peşte'den Trieste'ye götürülür iken geçen sene Trieste bu mahsulü çekmemiş olduğundan Bosna erikleri satılamayıp Peşte'de mağazalarda kalmış, onun için bu sene tüccar bu mahsule rağbet etmemiştir. Bunun üzerine Trieste'den araştırılıp anlaşıldı ki Trieste İskelesi bu eriklerin çıkış yeri olup tüketildiği yer Amerika imiş. Bunlardan orada çeşitli tatlılar yapılıp sofralara konulurmuş. Hâlbuki o sırada Amerika büyük bir iç savaş ile meşgul olduğundan Amerikalıların bu gibi işlere bakacak vakitleri olmadığından Bosna erikleri sürülmez olmuştur. Biçare Boşnaklar erikleri para etmez olduğundan elleri böğürlerinde kalmış idi. Lâkin sebebi belli değil idi. Dünyada ticaret işlerinin ne derece genişlik kazandığını anlamalı ki Amerika savaşı Bosna ticaretine büyük sekte vurmuştur. Bu sırada Bosna'nın ihracat ve ithalatı araştırılıp bir adet fihrist cetveli yapılmış idiğinden suretinin aşağıya yazılması uygun görülmüştür.

Bosna Eyaleti'nin ticari işlemleri
Bosna Eyaleti'nin ihracatı

Eşyanın değeri, yaklaşık		Eşyanın gönderildiği yerler
5.500.000	Buğday ve çavdar	Avusturya ve Arnavutluk
2.900.000	Kukuruz	Karadağ
2.750.000	Arpa, yulaf, ot ve saman	Avusturya
1.000.000	Karışık zahire	Avusturya ve diğer Osmanlı beldeleri
5.000.000	Erik	Peşte, Viyana ve Hamburg
100.000	Ceviz ve fındık	Sırbistan
1.400.000	Fıçı tahtası ve diğer kereste	Avusturya
2.000.000	Balmumu	Tirieste ve Viyana
3.000.000	Sığır hayvanı	Avusturya
1.800.000	Koyun	Avusturya
400.000	Canavar	Avusturya
2.900.000	Sığır ve koyun derisi	Avusturya
35.000	Hayvan bağırsağı	Avusturya
800.000	Kürk	İstanbul
1.000.000	Boyalı meşin	Karadağ ve Arnavutluk
2.400.000	Yapağı	Trieste ve Viyana

1.170.000	Keçe, kilim ve lotça	Sırbistan, Karadağ, diğer Osmanlı beldeleri
2.000.000	Şerit, kaytan ve diğer yün ürünleri	Sırbistan, Karadağ, diğer Osmanlı beldeleri
4.000.000	Ham ve işlenmiş demir	Sırbistan, Eflak, diğer Osmanlı beldeleri
200.000	Bakır ürünleri	Karadağ, Arnavutluk ve Rumeli
650.000	Bıçak ve diğer silahlar	Karadağ, Arnavutluk ve Rumeli
41.005.000		

Bosna Eyaleti'nin ithalatı

Eşyanın değeri, yaklaşık	Eşyanın cinsi
1.440.000	Şeker
1.430.000	Kahve
1.600.000	Pirinç
500.000	Zeytinyağı
1.000.000	Alkollü içecekler
10.000	Taze ve kuru meyva
60.000	Diğer yiyecekler
5.5000	Tütün
400.000	Sabun
30.000	Mum
4.000.000	Pamuk ve bez
6.000.000	Basma
3.000.000	Mendil
7.000.000	Çuha
1.500.000	Fes
480.000	Osmanlı işi kilim
2.000	Avrupa işi kilim
1.500.000	Fanilya ve diğer yün ürünleri
5.000.000	İpek
4.000.000	İpekli ürünler
1.300.000	Sırma şerit ve kaytan
600.000	kınnap
5.000.000	Yapılmış (hazır) elbise
400.000	Kehriba, mercan ve diğer mücevherat
400.000	Lepiska kürkü
600.000	Kağıt
1.850.000	Ham bakır, kalay ve kurşun
86.000	Demir, pirinç tel ve teneke
900.000	Silah
55.606.000	Genel toplam
55.606.000	İthalatın toplamı
41.005.000	İhracatın toplamı
14.601.000	

İthalat ve ihracat bu şekilde karşılaştırıldığında ithalatın on dört milyon altı yüz bir bin kuruş fazlası olduğu belli olur. Fakat Bosna ve Hersek'te bir hayli nizamiye askerleri bulunmakla onların maaş ve diğer masrafları için Hazine-i celileden nakden veya havaleten gönderilen meblağ ile bu açık kapatılmış olduğu anlaşılır. Bununla birlikte Bosna eriklerinin sürümü fazlalaşır ise onunla bu açığın bir miktarının kapatılabileceği ümit olunur idi.

Bundan sonra Bosna'dan dönüşümüzü başkaca bir adet tezkire ile anlatırım efendim.

Fi 23 Ramazan sene 98 ve 6 Ağustos sene 97/19 Ağustos 1881

TEZKİRE NO: 26

1281 senesi olaylarının kalanı

Bu bin iki yüz seksen bir senesi Cemaziyelevvelinin yirmi birinci gününe rastlayan Rumi Teşrin-i evvelin onuncu [22 Ekim 1864] Cumartesi günü teftiş heyeti ile birlikte Banyaluka'dan hareket ile Gradişka'ya varıldı ve ertesi Pazar günü orada ikamet ile karşı Gradişka'ya geçilip Avusturya yakası seyredildi. Ertesi Pazartesi günü vapura binerek Sava Nehri ile aşağı doğru akıp bir gün sonra yani Çarşamba günü Zemun'a ulaşıldı.

Belgrad Muhafızı Ferik Ali Paşa Zemun'a geldi, görüştük. Belgrad'ın durumunu lâyıkıyla öğrendik. Hersekli müteveffa Ali Paşazade Mehmed Kamil ve Ali beyler Dersaadet'den Bosna'ya giderken Zemun'da Tuna vapurundan çıkıp Sava vapurunu beklediklerinden burada kendileriyle görüşüldü. Tarafıma bir adet sadrazam emri ile Serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın bir kıta tavsiyenamesini teslim eylediler. İçlerinde, bu kere Bosna'da oluşturulan asakir-i şâhâne mesleğine birer rütbe ile kaydedilip girmelerini istemekle ve eski hanedandan olduklarından güvenleri arzu olunur ise de zabitanın seçimi mahallince bilinecek şey olmakla nizamı mevzuuna uygun olarak gereğinin yapılmasını tarafıma havalesinden ibaret bulunmuştur. İkisinin de emsaline uygun birer zabitlik rütbesiyle kaydolunmaları, koyduğumuz usule uygun bulunmuş ise de taburların

zabitanı tamamen seçilmiş idiğinden ikisi de açıktan mülâzımlığa seçilerek mülâzım elbisesi giydirildi. Fakat şimdilik birer bölüğe çavuş kaydolunarak maaş ve tayinlerinin o veçhile yürütülmesi ve gelecek sene açılacak taburlara yerleştirilmeleri uygun görüldü, o veçhile icabının yapılmasına Bosna Valiliğine bir adet yazı yazılarak kendilerine verilip Bosna'ya gönderildiler. Bosna'nın birinci ve ikinci taburlarından maiyete almış olduğumuz dört çavuş, gece gündüz talim olunagelmekle iyice eğitilmişler idi. Yolda rastlanan Avusturya zabitleri onları görüp,

"Bosna askeri hep böyle midir" diye sorarlar ve,

"Bunların her biri birer onbaşı takımına denk olur" derler idi.

Tuna vapuruyla yolculuk ve Fransa elçisiyle sohbet

Bir gece Zemun'da kalındıktan sonra Tuna vapuruna binerek Irşova'ya ve orada da bir gece kaldıktan sonra Cemaziyelevvelin yirmi yedinci ve Teşrin-i evvelin on altıncı Cuma günü Bazyaş'a ve ertesi Vidin'e ulaştık.

Tuna Nehri'nde vapur ile hareket ne güzel seyahattir. Suyu lezzetli, havası temiz, sık sık iskelelere uğranılır ve her türlü levazımat alınır. Ara-sıra iskelelerden vapura çalgıcılar gelir, çalgılar çalınır. İki tarafın ağaçları ve çimenlikleri zevk ü safa gözüyle seyredilir. Eğlencesi çok, fırtına korkusu yok. Doğrusu pek güzel bir yolculuktur.

Geçici olarak Avrupa'ya gidip de güz mevsimi olması dolayısıyla Dersaadet'e dönen elçilere Tuna vapurunda rastladık. Bunlardan birisi Fransa büyükelçisi idi ki sonradan Fransa Hariciye nazırı olan Mösyö Moustier'dir. Asilzade ve nazik bir zat idi. Onunla pek tatlı ülfet ettik. Kesintisiz sohbet ederdik. Yemekten sonra kahveyi birlikte içip gündüz muhavereye ve gece müsamereye devam eylerdik. Çeşitli siyasi işler ve felsefi meseleler üzerine söz açılır, pek çok konuşulur ve tartışılır idi.

Arada geçen konuşma ve tartışmaları tamamen yazmak sıkıntı verir. Fakat bir iki konuşmamızı yazayım.

O vakit Macaristan'dan Tuna kenarıyla aşağı doğru inşa olunmakta olan şimendifer, Eflâk sınırına yaklaşıp oradan doğru Yergöği'ye ulaştırılması hususuna Eflâk halkı bekler iken Avusturyalı bu hattın güzergâhını değiştirerek Karapak dağlarından dolaştırarak Bükreş'e ve oradan Yergöği'ye ulaştırmak isterlerdi. Memleketeyn beyliği ise,

"Avusturyalının bundan garazı, bir fırsat vaktinde arka taraftan doğru beylik merkezi olan Bükreş'e bir askeri kuvvet getirip de Memleketeyn'i zapt edivermektir" diye buna muvafakat etmeyip demiryolunun Tuna Nehri boyunca doğru Yergöği'ye ulaştırılmasını ve oradan Bükreş'e bir şube çıkarılmasını isterlerdi. Avusturyalı da işleri durdurarak beyliği kendi isteğini kabule mecbur etmek üzere bekletiyordu. Bu da diplomatlar arasında bir mesele olmuş idi. Bu mesele ortaya geldiğinde Mösyö Moustier:

"Ne dersin" deyince,

"Memleketeyn beyliği sabrederse davayı kazanır" dedim ve "Niçin" diye sorunca dedim ki,

"Eflâk sınırına kadar bir ticaret yolu açılıp da orada kesilivermesine ticaret işi razı olmaz. Hâlbuki asrımızda ticaretin peyda ettiği akıntılara karşı bir devlet duramaz. Ticaret behemehal en kestirme yol ile bu mecrayı Yergöği'ye ulaştırmak üzere Avusturya devletini mecbur eder." Mösyö Moustier bu cevabı beğendi ve,

"Benim de yorumum budur" dedi. O sırada Memleketeyn çiftlikleri hakkında beylikçe seçilen yeni usulden dolayı boyarlar şikayetçi olduklarından vapura gelip de bizimle görüşen boyarlar bu şikayetleri açıkça söylediler. Bunun üzerine emlâk tasarrufu hakkında olan şer'i hükümleri ve hikemi mütalaaları söylediğimde de Mösyö Moustier verilen bilgiden dolayı

memnun oldu. Bu sırada bazı felsefi konulara daldı. Napoleon Bonaparte der imiş ki,

"Eğer bir dine inanacak olsam Müslüman olurdum. Zira Müslümanlıkta clerge yani ruhbanlık yoktur". Mösyö Moustier bir aralık bu meseleyi söz konusu ederek,

"Birinci Napoleon Müslümanlıkta clerge yoktur, demiş. Hâlbuki bir müddet İstanbul'da eğlendim. Ulema sınıfını gördüm. Onların clerge tarzında olan mertebelerini öğrendim. İşte siz de bu mesleğin yukarı derecesinde bulunuyorsunuz ve bu resmi ruhani sıfat sayesinde bunca yıllardan beri askerlikten kaçınan Bosna Eyaleti'nde askeri düzenlemeyi başarmışsınız. Napoleon buralara gelmediği cihetle gerçeği öğrenememiştir" dedi. Ona cevaben dedim ki,

Cevdet Efendi'nin İslâmiyet'i anlatması

"Napoleon bu meseleyi pekâlâ araştırmış ve pek güzel söylemiş. Gerçekten İslâm'da clerge yoktur. 'İslâm'da ruhbanlık yoktur' diye bir hadis-i şerif de vardır. Gördüğünüz sarıklılar clerge değillerdir. Zira onlarda resmi ruhani bir sıfat yoktur. Clerge'nin Hıristiyanlar hakkında icra eyledikleri ruhani yönetimleri gibi sıkı muamelelere Müslümanlar bir vakitte tahammül edemez. Bir Hıristiyan çocuğu anasından doğar, vaftiz olmak yani Hıristiyan defterine kaydedilerek gerçekten dünyaya gelmiş sayılmak için papaza muhtaç olur. Ondan sonra Allah'a ibadet edebilmek ve ara sıra günahlarını affettirmek için de papazın aracılığına muhtaç olur. Soyunun devamına hizmet için evlenebilmesi, papazın nikah kıymasına bağlıdır. Ölülerinin ruhlarına bir hediye göndermek için papazın duasına muhtaç olur. Kendisi öldüğünde, yer altına girmesi de papazın gelmesine bağlıdır. Gelişi gecikirse cenaze meydanda kalır. Bu dini işlemlerin icrasında Hıristiyanlar papaza başvurmak zorunda olduklarından

papazların o biçarelere etmedikleri zulüm yoktur. Özellikle ölüm sırasında bulunan Hıristiyanların mallarını mülklerini kiliselere vakıf ve vasiyet ettirerek mirasçıları mahrum ediyorlar. Şimdi Avrupa'nın pek çok yerinde Hıristiyanların dinsizlik yoluna girmelerine bu muameleler büyük sebebiyet veriyor. İslâm'da ise bu türlü tekellüfler yoktur. Bir İslâm çocuğu doğar. Babası kulağına bir ezan okur ve adını kor. İmam efendiye muhtaç olmaz. Çocuk büyür okur ilm-i hâlini öğrenir, kendi kendine Cenab-ı Hakk'a ibadet eder. Öğrenmek için hocaya muhtaç olur ama ibadet için başkasının aracılığına muhtaç olmaz. Cemaat ile namaz kılacak olduklarında içlerinden birisi imam olur. Gerçekte imamlık hizmetini eda için camie bir imam tayin olunmak âdet olmuş ise de bu âdet dini zorunluluktan değildir. İmam efendi bulunmaz ise cemaatten birisi imam olur, namaz kılınır. Müslümanlar indinde günahları ancak Allahu Taâlâ hazretleri affeder. Lazım olan ancak temiz kalb ile yalvarmaktır. Rab ile kul arasına başkası giremez. Bir erkek ile bir kadın evlenmeye kalkıştıklarında kendileri veya vekilleri nikah kıyarlar. Fakat iki şahit huzurunda olması lazımdır. Bunun için hocaya muhtaç olmazlar. Gerçekte nikah kıyma toplantılarında mahalle imamlarının bulunması âdet olmuştur. Ancak bunlar nikahlananların isimlerini ve mihr-i mu'accel ve mü'eccelin miktarını kaydetmek üzere bulunurlar ki bu da bir nevi hizmettir. Bununla beraber imam veya diğer bir hoca efendi teberrüken bir de dua eder, ama imam bulunmasa nikâh yine kıyılmış olur. Müslümanlardan biri ölülerinin ruhlarına hediye göndermek ister ise Kur'an okur veya fukaraya sadaka verir ve sevabını onların ruhlarına bağışlar. Bu sevabı onlara ulaştırmak için imama ve hocaya muhtaç olmaz. Biri öldüğünde onu yıkayarak cenaze namazını kılıp defnetmek diğer Müslümanlara farz-ı kifâyedir, yapmazlar ise günehkâr olurlar. Fakat cenazelerde imamlara birer miktar para verilmek âdet olduğundan bu vazifeyi onlar eda ediverir. İmam olmasa

diğerleri bu dini görevi yerine getirmeye mecbur olur. Kısacası, imam ve müezzin gibi sarıklılar hep bir cihet ve hizmet sahibi adamlardır. Onların diğer insanlardan fazla ruhani bir sıfatları yoktur. Onların üst tarafında bulunan ve halk arasında izzet ikram olunan müderrisler de Avrupa'nın doktorları makamındadır. Şan ve meziyetleri de ancak ilmin şeref ve itibarından dolayıdır. Bununla beraber dini hükümleri onlar diğerinden fazla bildiklerinden milletçe fazla saygı görürler. Kadılar ve mollalar da bu gibi ulemadan yetişir. Müslümanlarda en büyük vazife hakkın yerine getirilmesi maddesi olduğundan bunun yapılmasıyla görevli olanların her cihetle diğer sınıflardan seçkin olmaları lazım gelir. Bu cihetle ulema sınıfı görüntü ve kıyafet olarak da diğerinden seçkin olur. İşte bunlar dahi jüj (juges) yani hakimler sınıfı demektir. Yoksa piskoposlara karşılık değillerdir. Roma'nın kardinallerine denk gördüğünüz kazaskerler de büyük hâkimler demektir. Şeyhülislâm efendi bu hakimlere nezaret eder bir padişah vekili olup o da ruhani bir sıfata sahip değildir. Kısacası Müslümanlarda ruhbanlık yoktur. Fakat Cuma ve bayram namazlarını kıldıracak ve hutbe okuyacak imamlar ki hatip denilir, onların padişah tarafından izinli olmaları şarttır. Bu da bir tür vekaletten ibarettir".

Mösyö Moustier dinledi, anladı, teşekkür eyledi,

"Hayli vakit İstanbul'da oturdum. Buralara layıkıyla bilgi alamamışım" dedi. Dedim ki,

"Siz Beyoğlu'nda oturdunuz. Değil Osmanlı ülkesinin İstanbul'un içinin bile durumunu layıkıyla öğrenemediniz. Beyoğlu Avrupa ile İslam ülkeleri arasında bir geçiştir. Buradan İstanbul'u siz dürbün ile görürsünüz. Lâkin kullandığınız dürbünler hep çarpıktır".

İşte bu gibi konuşmalarla vakitlerimizi hoş geçirip yol yorgunluğunu hissetmeyerek Cemaziyelevvelin son günü Boğazköyü İskelesi'ne çıktık. Cemaziyelahirin biri olan Salı günü

Boğazköyü'nden şimendifer ile Köstence'ye gelip hemen Karadeniz vapuruna bindik. Ertesi yani Cemaziyelahirin ikinci ve Teşrin-i evvelin yirmi birinci günü Dersaadet'e ulaştık.

Karadeniz Boğazı'ndan girerken vapurun kaptanı gelip,

"Beş sancak çekilecek. "Ne tertip üzere çekelim" diye sordu.

"Büyük elçiler herkese takaddüm eder. Ama orta elçilere biz takaddüm ederiz. Bundan dolayı en yukarıya Fransa sancağı ve sonra Devlet-i Aliyye sancağı çekilerek. Diğerleri de memuriyetlerince kıdemlerine göre takdim olunmak lazım gelir" diye cevap verdim. Kaptan da o şekilde beş sancak çekti. Mösyö Moustier bunu görünce kaptana sormuş. O da tarafımızdan bu veçhile tarif olunduğu beyanıyla cevap vermiş. Moustier ise,

"Yok yok öyle değil. Bu Efendi'nin memuriyeti fevkaladedir ve yolu bizim yolumuzun haricindedir. Hem de şimdi Osmanlı memleketindeyiz. Osmanlı sancağını en üst tarafa çekiniz" demekle derhâl Devlet-i Aliyye sancağı en yukarı çekildi. Böyle beş sancak ile Dersaadet limanına demir attığımızda görenler merak etmiş. Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin de dikkat nazarını çekerek sorup gerçeği öğrendiğinde memnun olmuş idi.

O gün, yukarıda geçtiği gibi Bosna taburlarından dört çavuşu yanımıza alıp Babıâli'ye götürdüm. Fuad Paşa'ya gösterdim. Boy ve postlarına bakıp şaşırdı ve övdü. Sathice talimlerine baktı, beğendi ve Cuma günü selâmlık resm-i âlîsinde padişah huzuruna arz olundu. Padişah iradesiyle dördü de maiyet-i hümâyûnda bulunan yirmi dört çavuşa katıldı. Tarafımdan da durum özel bir yazıyla Bosna birinci alayı miralayı Ali Bey'e bildirildi.

Karadağ sınırındaki askeri düzenlemeler

Gelelim Karadağ etrafında kur'a dairelerinden müstesna tutulup da koloni militer tarzında asker yazılan yerlere: Buralarda o şekilde bir tür sınır askeri düzenlenmesi uygun görülüp

Hersek askeri birliği kumandanlığına havale olunmuş ve icrasına Nikşik'den başlanmış ise de buna memur olan zabitler siyasi işlerin inceliklerinden nasipsiz olduklarından bir binbaşının hizmetinde bulunan bir Nikşikli uşağı zabit yapıp da onun maiyetine, daha önce hizmetkarı olduğu bir ağayı nefer yazmak gibi hal ve mahalle uymayan işlemlerden dolayı iş karışarak bu askerin düzenlenmesi başarılamamıştır. Hâlbuki Hersek ve Yenipazar sancaklarında o şekilde bir tür sınır askeri düzenlendikten sonra İşkodra tarafında da İslâm ve Latinlerden oluşan büyük bir askeri birlik düzenlense idi Karadağ çepçevre bir kordon altına alınarak önüne sağlam bir set çekilmiş olurdu. Ne çare ki öyle fevkalade işler sıradan memurlar eliyle icra olunamayıp olağanüstü becerikli zatların istihdam edilmesine bağlıdır.

Bosna'da bir alay gönüllü süvari açılma hususu da Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye havale buyrulmakla orada müzakereye yattı. Diğer meclislerde ve komisyonlarda sürüncemede kalan işler gibi bu da yatmış oldu.

Bosna'daki icraatımız padişah nezdinde övgüye mazhar oldu ve işlerin başındakilerce de beğenildi. Hatta Bosna askerine verilmiş olan şeşhânelerden birisinin çakmağına,

"Bosna şüc'ân-ı halkının hizmet-i askeriyyeye neylleri hakkında sudur-ı izamdan semahatlü Cevdet Efendi hazretlerinin vuku bulan himmetlerine taraf-ı askerîden yâdigâr-ı takdirdir" ibaresi kazılarak iftihar nişanı olmak üzere fakire ihsan buyruldu. İndimde nişanlarımın en değerlisi bu tüfenktir. Hâlbuki bunca senelerden beri Bosna'ca arzu olunan askeri düzenlemenin askeri ümera tarafından icra olunamayıp da ulemadan birinin eliyle meydana gelmesinden dolayı askeri ümeradan bazı zevatın hoşlarına gitmediği sonradan anlaşıldı. Bir de Bosna'da iken Sultan Abdülaziz Han hazretleri fakiri şeyhülislâmlık makamına getirmek istemişse de,

“Şimdi askeri düzenlemeyle meşguldür. Bu önemli işi yarıda bırakmak uygun olmaz” diye savuşturulmuş olduğunu işittim. Fuad Paşa’nın yanına gittim. Bir münasebet düşürerek şeyhülislâmlık arzusunda olmadığımı ve sekiz-on sene geçmedikçe bu makama çıkmayı istemediğimi gerekçeleriyle anlatıp yemin ettim. Fakat Şeyhülislâm Efendi’nin bu haberi işitip de boş yere rekabet duygusuna kapılması bana endişe sebebi oldu. Meğer bu sırada az-çok kazanmış olduğumuz haysiyet ve itibarı bizim Bâbıâlî yadigârlarından bazıları da çekemiyor imiş. Çünkü o vakit İstanbul’da Fransa politikası galip ve Mösyö Moustier’nin her sözü etkili idi. Tuna yolculuğunda bizden fazlaca hoşlanarak bu kere Fuad ve Âlî paşalara memnuniyeti bildirip hayli sitayişimizde bulunmuş ve:

“Ben ulema sınıfında böyle adamlar olduğunu bilmez idim” demiş. Fuad Paşa da,

“Bizim medreselerden çıkan doktorlarımız işte bu sınıftır” karşılık vermiş. Moustier da,

“Aman öyle ise ulemadan diğer bazı zevat ile görüşsem” diyerek İstanbul’da bir sınıf zevatın varlığına şimdiye kadar bilgi alamadığına üzülmüş. Daha sonra ziyaretimize geldi. O vakit kazaskerler elçiliklere değil, bir özel münasebet olmadıkça vezir konaklarına bile gidip gelmez iseler de onun gelişine karşılık biz de Fransa Elçiliğine gitmeye mecbur olduk. Moustier’nin bu şekilde tarafımıza meyil ve sevgisi ise bazı zevat-ı kiramın anlayışlarına sığmıyormuş. Hatta sonradan almış olduğum bilgiye göre bir gece Âlî Paşa’nın Meclis-i hâssül-hâs’da Hariciye Teşrifatçısı Kamil [Bey] hazır olduğu hâlde bize dair söz açıldığında Kamil Bey Âlî Paşa’ya yönelik,

“Siz ulemaya karşı süferâyı [elçileri] ve süferayâ karşı ulemayı göstererek bazı müşkilât-ı politikayı halledersiniz. Cevdet Efendi şeyhülislâm olursa süferanın bir ayağı da Bâb-ı fetva’da olacak. Burasını güzelce düşününüz” demiş ve sanki Âlî Paşa da buna önem vermiş ve balmumu yapıştırmış. Bunlar

sırf duyumlar cinsinden ise de bizi İstanbul'da tutmaktan ise taşra memuriyetlerinde bulundurmak daha iyi görüldüğü, hâlin gidişinden anlaşılmıştır. Fakat o vakit taşralarda kazaskerler için devamlı duracak bir memuriyet yok idi.

Gayrimüslimlerin askere alınması meselesi ve Cevdet Efendi'nin Fırka-i Islâhiye'de görevlendirilmesi

Kırım Savaşı'ndan beri gayrimüslim tebaadan kur'a ile asker almak meselesi ara sıra söz konusu olurdu. Ancak bunlardan müstakil alay veya tabur ve yahut bölük mü yapalım yoksa İslâm askerleri ile karışık mı istihdam edelim ve bunları nasıl kullanalım diye düşünülüp bir karar verilemezdi. Bu sırada kur'a dairelerinde askeri yaşların darlaşmış ve günden güne darlaşmakta olduğundan bahisle yine bu mesele meydana çıktı ve seçkin vekillerden oluşan encümende görüşmeye açıldı. Biz de bu görüşmelerde bulunduk. Müslüman nüfusun azalmakta olduğuna dair söz açılınca dedim ki:

"Fetih zamanından beri Gâvur Dağı yani Cebel-i Bereket bir isyan halindedir. Kozan Dağlarına Devlet-i Aliyye hükumeti hiç girmedi. Hısnı-Mansur tarafı bir serkeşlik hâlinde ve Akçadağ ile Dersim de Gâvur Dağı tavrında bulunuyor. Buraları birer eşkıya yuvası olup etraftaki caniler buralara sığınarak hükumetin pençesinden kurtuluyor ve bu dağların sebebine bir çok aşiretler de isyan ve serkeşlik vadisinde dolaşıyor. Bunlar inzibat altına alınsa nüfusça elimize pek çok sermaye geçer. Kur'a daireleri nefes alır. Yoksa o gibi isyan hâlinde bulunanlar müstesna tutulup da yalnız itaat eden halka yüklenir isek günden güne asıl unsurlarımıza zaaf gelir. Öncelikle buralarının ıslâhına çalışılmalıdır. Bir taraftan da gayrimüslim tebaadan asker alınmak meselesini düşünmelidir" dediğimde,

"Evet diğer bazı taraflardan vuku bulan hatırlatmalar üzerine Anadolu cihetinin ıslâhatı için bir fırka-ı askeriye tanzim

kılınmalıdır” denildi ve bahar mevsiminde bunun icrasına karar verildi. Daha sonra *Fırka-ı Islâhiye* adıyla bir fırka kurulup kumandanlığına Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn Müşiri Derviş Paşa tayin buyuruldu. Fevkalade özel memuriyet ile bizim de birlikte gitmemiz uygun görüldü. Bosna’dan dönerek Kozan’a gitmemiz sırasında havale edilen işleri görmek, kanun ve nizam lâyihaları kaleme almak ile meşgul olduğumuz hâlde vakanüvislik vazifesine ait olan işleri da yoluna koymak hayalinde iken Kozan seferi ortaya çıktı. Vakanüvislik işleri gelecek seneye bırakıldı. Kozan seferini inşallah ayrıca bir tezkire ile beyan eylerim.

Fi 28 Şevval sene 98 ve 10 Eylül sene 97/23 Eylül 1881

TEZKİRE NO: 27

Gâvud Dağı ve Kürt Dağı olayları

Yirmi altıncı tezkiremizde işaret olunduğu üzere Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn Müşiri Derviş Paşa'nın kumandası altında bulunacak Fırka-i Islâhiye ile Kozan'ın zapt ve ıslâhına memur olduğumuz cihetle süfün-i hümâyun ile Mersin İskelesi'ne çıkılarak Tarsus ve Adana yoluyla Kozan üzerine gitmek ve Kozan Dağlarını zabt ile inzibat altına aldıktan sonra kaç seneden beri isyan halinde bulunan Zeytun nahiyesini ıslâh etmek, daha sonra Maraş üzerinden Kürt Dağı ve sonradan Cebel-i Bereket ismi verilen Gâvur Dağı taraflarına dolaşarak buralarını da itaat dairesi içine almak düşüncesinde idik. Bu sırada Gâvur Dağı ile Kürt Dağı'nın karışıklığı çok fazla şiddetlenmişti. Gâvur Dağı ağalarının bazı yabancı memurlarla haberleştikleri ve görüşmeye başladıkları haberleri yayıldığından öncelikle Cebel-i Bereket yani Gâvur Dağı tarafı zapt ile inzibat altına alındıktan sonra Kozan'a gitmemiz irade buyruldu. Bundan dolayı bin iki yüz seksen senesi sonlarında Kozan niyetiyle hareketimize üç dört gün kalmış iken niyet değiştirilerek önce İskenderun'a çıkılıp da Gâvur Dağı zabt edilip Kürt Dağı da ıslâh olunduktan sonra Kozan tarafına gidilmek üzere karar verildi.

İşte buraları inzibat altına alındıktan sonra Akçadağ ve Dersim dağlarını itaat altına almak ve daha sonra Kürt aşiretlerini

ıslâh ederek İran sınırına dek gitmek tasarlanmışsa da öncelikle Gâvur Dağı ve Kürt Dağı asilerini ve gerek bu cihetlerde ve gerek Çukurova'daki aşiretleri ve Kozanoğulları'nı itaat altına almaya memur olduğumuzdan tek hamlede ıslâhına memur olduğumuz yerler Kayseri Sancağı sınırından Kilis kasabasına kadar uzamakta idi. Bu ise pek geniş bir daire olduğundan bir senede ıslâhı imkân dışında gibi görünüyordu.

Bölgenin tarihi ve Kozanoğulları

Memuriyetimizin önem ve nezaket derecesini takdir etmeye ve anlamaya yardımcı olmak üzere öncelikle bu ıslâh çemberinin tarihi ve coğrafi durumuna dair aşağıda kısaca birtakım belgi vermek uygun görülmüştür. Kozan dağlarının halkı Selçuklular zamanından kalma aşiretlerden ve kabilelerden ibarettir ve çoğunluğu Farsah yani Varsak denilen aşirettir. Yavuz Sultan Selim Han hazretleri Adana Vilâyetini ve Zülkadriye ülkesini Osmanlı topraklarına katınca bu dağlar da tabii olarak Osmanlı topraklarına katılmış idi. Fakat halkı vahşî ve yerleri sarp olduğundan gereği gibi inzibat altına alınamamış ve hatta Devlet-i Aliyye usulünce yazılamamıştır. Bundan dolayı Adana ve Misis taraflarının arazisi Defter-i hâkanî'de kayıtlı olduğu hâlde Kozan dağlarının ve belki Sis tarafının bile Defter-i Hâkanî'de kaydı bulunamamıştır. Kozanoğulları'na izafetle Kozan Dağı denilip ama Kozanoğlu tabirinin neden çıktığı belli değildir. Fakat Kozanoğulları'nın atasının Ayıntab kazasında bulunan Kozan Köyü'nden gelmiş olması sanılmaktadır. Mahalli rivayete göre Kozan kıtası on iki aşiret kethüdalığına bölünmüş olarak her biri birer derebeyi hükmünde idi. Fakat hepsi Sis kasabasında tegallüp postunda oturan Divanoğulları'nın hükmü altında imişler. İşte bu on iki kethüdalıklardan biri yaklaşık üç yüz haneden ibaret olan Arıklı Cemaatinin kethüdalığı imiş ve Arıklı Cemaati kethüdaları Kozanoğulları olup bunların mahallince isimleri bilinenlerin en eskisi Hacı Ağa ile

kardeşi Topal Ağa'dır. Topal Ağa Arıklı Cemaati kethüdası iken kardeşinin oğlu yani Hacı Ağa'nın oğlu Osman Ağa onu idam ederek yerine kethüda olmuştur. Osman Ağa'nın ölümünde yerine Topal Ağa'nın büyük oğlu Yusuf Ağa Arıklı Cemaati kethüdası olduktan sonra diğer kethüdalara galip gelmiş, Divanoğulları'nın hükumetini yok etmiş ve büyük bir derebeylik kurmakla yönetimi altına geçen yerler Kozan diye tanınmıştır. Osman Ağa'nın Mehmed Ağa ve Hacı Ağa adında iki oğlu ve Mehmed Ağa'nın da İbrahim Ağa ve Mehmed Ağa adında iki oğlu ve bu ikinci Mehmed Ağa'nın Hamza Bey ve Mustafa Bey adında iki oğlu olmuştur. Kozan'a gittiğimizde bu Hamza Bey ile Mustafa Bey hayatta olup kendilerine *yeğen* denilirdi. Topal Ağa'nın küçük oğlu Hasıl Ağa'nın Ali Bey adında bir oğlu ve onun da Mehmed Bey, Ali Bey, Hacı Bey, Halil Bey ve Osman Bey adında beş oğlu olup bunlar da yeğen denen beylere karışmışlardı. Gerek onlar ve gerek Hamza Bey ile Mustafa Bey, amcazâdeleri tarafından kendilerine tahsis olunan ekmek parası ile geçinmekte idiler. Cebbarzâdeler Anadolu'da fazlaca güçlenip hatta Adana Eyaleti'nde de alâka peyda etmişlerdi. Ara yerde Kozanoğullarını yol üzerinde bir diken gibi görerek onları imha etmek üzere Kozan'a sevk ettikleri kalabalık askerle Kozan'ın Rum nahiyesini zapt etmiş, oradan Kozan belini aşarak Belenköy üzerine inerken Kozanoğulları'nın kuvvetli zamanı olduğundan Cebbarzâde askeri üzerine şiddetli hücum ederek onları dağıtmışlardı. İşte bu olay Kozanoğulları'nın meşhur olmasına sebep olmuştur.

Yusuf Ağa, anlatıldığı üzere Kozan'da oluşturduğu müstakil hükumeti, hayatta ikiye bölerek Kozan-ı Şarkî'yi (Doğu Kozan) ikinci oğlu Samur Ağa'ya vermiş, Kozan'ın büyük parçası olan Kozan-ı Garbî'yi (Batı Kozan) büyük oğlu Ali Bey'e kalmak üzere kendi idaresinde alıkoymuştur. Yusuf Ağa'nın bu ikisinden başka Derviş Bey, Hüseyin Bey ve Hacı Bey adında üç oğlu olup Hacı Bey çocuksuz ölmüştür. Derviş Bey'in Yusuf

Bey, İsmail Bey ve Ahmed Bey adında üç oğlu olup zamanımızda hayatta idiler. Çataloluk Köyü Yusuf Bey'in yemekliği ve Kisenit Köyü Ahmed Bey'in yemekliği olup kardeşleri İsmail Bey de diğerlerinin sayesinde geçiniyordu. Hüseyin Bey'in Mehmed Bey adında bir oğlu hayatta olup o da yeğen beylerden sayılırdı. Yusuf Ağa'nın vefatında vasiyeti üzere büyük oğlu Ali Bey yerine geçip Batı Kozan ağası olmuş ve Samur Ağa da Doğu Kozan ağalığında kalmıştır. Bu Kozan-ı Garbî ağası Ali Ağa'nın Çadırcı Mehmed Bey, Ömer Bey ve Yusuf Bey adında üç oğlu var idi. Çadırcı Mehmed Bey pek yaramaz bir oğlan olup nihayet babası Ali Ağa'yı öldürerek yerine Kozan-ı Garbî ağası olmuştur.

Mısırlı İbrahim Paşa Adana Eyaleti'ne gelerek Sis kasabasını zapt ettikten sonra bütün Kozan Dağlarını istila hevesine kapılıp Kozan-ı Şarkî ağası Samur Ağa kendisine itaat yüzü göstermiş ise de Kozan-ı Garbî Ağası Çadırcı Mehmed Ağa muhalefet etmekle Kozan üzerine askeri bir birlik sevk etmiş idi. Çadırcı ise ansızın bu birliği basıp o derece bozguna uğratmış idi ki Mısır askerlerinden pek azı Sis tarafına kaçarak canlarını kurtarabilmişlerdir. Bu olay ile Kozanoğulları bir kat daha meşhur olmuştur. O vaktin hükmünce Çadırcı'nın bu zaferi Devlet-i Aliyye nezdinde de övgüyle karşılanmıştır. Fakat Mısırlılar oralardan çekilip de o havali doğrudan doğruya devletin idaresine kalınca Çadırcı devlet emirlerine karşı muhalefet ve serkeşçe hareket eylemiştir. Hatta kendisine bazı padişah emirleri tebliğ olunduğunda,

"Emmim oğlu bunca memaliki tasarrufuna geçirmiş. Bir avuç Kozan Dağlarını dahi bana çok görmemelidir" diye küstahça cevap vermiş olduğu rivayet edilir. Kıbrıslı Mehmed Paşa Arabistan Ordusu müşiri iken Kozan üzerine bir nizamiye askeri birliği sevk etmiş idi. Bu birlik Kars-ı Zülkadriye kazası içine girip Kozan sınırına yaklaştığında Kozanlılar ansızın çıkarak bu fırkayı basıp bozmuşlardır. Ondan sonra Kozan

üzerine devletçe bir hareket olunmamıştır. Bunun üzerine Kozanoğulları Kozan'da istedikleri gibi mutasarrıf kalmışlardır. Çadırcı'nın vefatında kardeşi Ömer Bey Kozan-ı Garbî ağası oldu ve hayli müddet Kozan-ı Garbî ağalığında kaldı. Ahmed Bey, Ali Bey, Yusuf Bey, Mehmed Bey ve diğer Mehmed Bey adında beş oğlu var idi. Bu iki Mehmed'in anneleri başka olduğundan ikisi de oğullarına Mehmed ismini vermiştir. Yoksa iki kardeşe bir isim takmak diğer yerlerde âdet değildir. Ömer Ağa ılımlı ve yumuşak bir zat olup oğlu Ahmed Bey ise amcası olan Çadırcı'ya benzer sert mizaçlı bir adam olmakla babası Ömer Ağa sekiz sene Kozan-ı Garbî ağalığı ettikten sonra Ahmed Bey onu ağalık postandan indirip zorla babasının yerine geçmiştir. Büyük Yusuf Ağa'dan sonra Kozanoğlu hanedanından olanlara bey denile gelmiş ise de ağalık makamına geçtiğinde bey unvanını ağa unvanına çevirirlerdi ve Ahmed Ağa'ya kendi adamları Ağa efendimiz derler idi. Babası Ömer Ağa da ağalık etmiş bulunduğundan ona da saygı gösterirler ve Büyük Ağa derler idi.

Kozan-ı Şarkî ağası Samur Ağa'nın Ahmed Ağa, Mehmed Ağa, Yusuf Ağa, Hacı Bey ve Ömer Bey, Halil Bey, Hasan Bey, Murtaza Bey ve Mısdık Bey adında dokuz oğlu olup vefatında ikinci oğlu Mehmed Ağa. Kozan-ı Şarkî ağası olmuş ise de sekiz dokuz ay sonra ölüp Samur Bey ve Ali Bey adında iki oğlu kalmıştır. Mehmed Ağa'nın ölümünde kardeşi Yusuf Ağa Kozan-ı Şarkî ağası olmuştur. Sonra kardeşi Hacı Bey bir aralık zorla Kozan-ı Şarkî ağası olmuş ise de Yusuf Ağa yine ona galip gelerek elinden ağalığı almıştır. Hacı Bey'e de Haçin'in bir mahallesini yemeklik olarak tahsis eylemiştir. Olaylarını yazmak sadedinde olduğumuz bin iki yüz seksen bir senesinde bu Yusuf Ağa Kozan-ı Şarkî müdürü bulunmuştur. Büyük kardeşleri Ahmed Ağa sakin ve miskin bir adam olup Yaylacı Farsahı kendisine yemeklik tahsis olunmuş idiğinden ölmeyecek kadar yemekle bu şekilde yaşayarak başka bir işe karışmaz idi.

Kökülü ve İmamoğlu taraflarına dağılmış olan Selimli Aşireti Ömer Bey'in ve Haçin'in diğer bir mahallesi Halil Bey'in yemekliği idi. Hasan Bey ölünce İsmail Bey ve Ali Bey adında iki oğlu ve Murtaza Bey ölünce Ağça Bey adında bir oğlu kalmış idi. Mısdık Bey de kantar ve ihtisap gibi vergilerle geçiniyor idi.

O vakit elviye-i mülhaka mutasarrıflarına kaymakam ve kaza kaymakamlarına müdür denirdi. Buna kıyasen resmi yazışmalarda Kozan-ı Garbî ağalarına Kozan kaymakamı ve Kozan-ı Şarkî ağalarına Kozan-ı Şarkî müdürü yazılırdı. Kozan Sancağı kâh Adana Eyaleti'ne ve kâh Ankara Eyaleti'ne bağlı olduğu hâlde Kozan-ı Şarkî Maraş Sancağı'na bağlı sayılırdı. Hâlbuki ikisi de müstakil şekilde hüküm sürerler ve devlet emirlerini tanımazlar idi. Kozanoğullarının hükumeti bağımsız zorba bir hükumet olup hiçbir şart ve kayıt ile kayıtlı değildi. Ağalar akıllarına geleni yaparlar ve fazlaca öfkelendikleri adamları idam ediverirler idi. Bir şer'i ve nizami mahkeme yoktu. Gerçi Sis ve Haçin kasabalarında müftü adıyla ve bazı köylerde müderris adıyla ulemadan zatlar var ise de pek çok hususlarda şer'i hükümlere uyulmazdı. Kozan'da ölenlerin terekelerinden erkek çocuklarına ölmeyecek kadar geçinebileceği şey ayrılarak verilir, geri kalanını Kozanoğlu müsadere ederek dilediği kişiye bağışlardı. Allah'ın farz ettiği gibi miras taksim olunmazdı. Kozan halkı dindar ve salih adamlar ise de pek fazla cehalet içinde kalmış idiler. Gerçi Kozan'da ulemadan hayli zatlar var ise de bunlar hep Kozanoğlu'nun yardımıyla Kayseri'de ilim öğrenip gelmiş olmalarıyla zorba güruhundan olan Kozanoğulları hakkında susarlardı. Bir de Kozanoğulları dörtten fazla karı alırdı. Hatta Ömer Ağazade Ahmed Ağa dokuza kadar karı almış idi. Fakat beşinciyi nikahlayacak olduklarında eskilerden birini müseyyeb ederlerdi. Müseyyeb demek sanki boşamak demekti. Hâlbuki müseyyeb olan karılar eskisi gibi Kozanoğlu'nun yanında bulunurdu. Bu müseyyeb

tabiri ulemanın itirazından çekinildiğinden bir tevil ise de çoğu ulema bundan dolayı Kozanoğulları'na buğuz ederlerdi.

Kozan Dağları'nda yerleşik kabile ve aşiretler hep Kozanoğlu'nun piyade askeri olup Cihan Nehri'nin sağ tarafındaki göçebe aşiretler de süvarisi idi. Kendileri umum kumandan olup aşiret kethüdaları da maiyetlerinde olarak aşiretlerinin kumandanları idiler. Çünkü Cihan Nehri'nin sağ yakasındaki göçebe aşiretler Kozan'a mensup olup kışın Çukurova'da kışlarlar ve yazın Kozan Dağları'nı aşıp beri tarafta yüksek, suyu ve otu bol yerlerde yaylalarlar, güz mevsiminde yine Çukurova'ya inerler idi. Bu cihetle Kozanoğulları'na boyun eğerler, yazın Anadolu içinde, kışın Çukurova tarafında gasp ettikleri ve çaldıkları mallardan Kozanoğulları'na münasip hisse ayırırlardı. Ele geçirdikleri at, davar, gaşiye ve diğerlerinin en iyilerini seçip onlara verirlerdi. Bu aşiretler Cihan Nehri'nin sol yakasındaki Cerid ve Tecirli aşiretleriyle çoğu vakitte savaş üzere bulunurlardı. Bunlardan Kozanoğlu'nun hassa askerleri makamında bir kaç yüz tabileri var idi. İşbu tabi güruhu tamamen hükumet sayesinde geçinirler idi. Kozanoğlu haremiyle beraber uykuya yattığında etbadan iki güvenilir adamı sabaha kadar silahlı oldukları hâlde ayakları ucunda bekleyip birisi ağanın ve diğeri hareminin ayaklarını ovuşturmak çirkin garip âdetlerinden imiş.

Kozan halkı kasaba ve köy ehli iseler de onlar da yazın hanelerini terk ederek yaylaya çıkıp ağaç dallarından ve ottan huğlar yaparak yazın bunların içinde yaylarlardı. Hatta Sis kasabası halkı bile yazın yaylaya gidip kasabada bekçilerden başka kimse kalmazdı. Yayladan birisi iş için kasabaya gelecek olsa bekçilerin haberi olmaksızın kendi hanesine girip de bir şey alamazdı. Yukarıda işaret olunduğu üzere Kozanoğulları mal müsaderesini mübah hükmünde tutar, fakat bu yolda aldıkları emlâk vesaireyi şuna buna dağıtırlardı. Kendilerini hükümdar makamında tutarak ve Kozan'ı kendilerine malikâne bilerek

kışın oturdukları haneler ile azıcık bahçelerden başka gelir elde etmeye haris değiller idi. Gerçekte gelir edinmeye ihtiyaçları da yok idi. Zira hanelerini aşiret kethüdaları nöbetleşe idare eder, at, at takımı, keçe ve kilim gibi şeyleri de Kozan'a mensup olan Çukurova aşiretleri takdim ederlerdi. Kozanoğulları'nın diğer ihtiyaçları kendilerinin ve evlâd ü iyallerinin elbisesiyle şuna buna verecekleri fes, yelek ve cübbe gibi giyeceklerden ibaret kalırdı. Bunları bir kaç Ermeni tacir ve sarraflar karşılardı. Şöyle ki bu sarraflar Adana'ya gelip elbise vesaire alarak Kozan'a dönerler ve Kozanoğulları'na ve hanelerine lâzım gelen giyecekleri verirler, kendilerince defter tutarlar ve sene başında bir hülâsa pusulası yapıp Kozanoğlu'na göstererek,

"İşte bu sene masrafımız şu kadara çıktı. Falan nahiyenin öşürlerini havale ederseniz tesviye olunur" derler. Kozanoğlu da etbaından birini çağırıp,

"Falan nahiyenin öşürlerini bu çorbacıya verdim, sen de memurusun" demekle sarraf o memur marifetiyle o nahiyenin öşrünü toplayıp sattıktan sonra Kozanoğlu'na varıp,

"Öşür geliri su kadara çıktı. Masarıf düştükten sonra kalan bende efendimizin bu kadar alacağı kaldı" diye haber verir imiş. Kozanoğulları'nca defter tutmak, hesap görmek sıkıntıları olmadığından sarrafın ifadesine güvenmek ve itibardan başka bir muamele olmayıp ellerinde araştıracak bir vasıta da yok imiş. Zira memurun elinde defter yok ki ne kadar zahire hasıl olduğunu ve tutarı ne miktara ulaştığını araştırabilsin. Bunu kabaca tahmin edebilse bile o da sarrafın ikramiyesiyle geçineceğinden onu doğrulamaya mecbur olurmuş. Hele Adana'dan alınan eşyanın kıymetini Kozan'dan araştırmak hiç mümkün değildi. Zira Kozan'dan Kayseri'ye gelip gidenler ancak Kozanoğlu'nun yardımıyla geçinen talebeler olduğu gibi Adana'ya gidip gelenler de ancak bu Ermeni sarraflar olup onlar da Kozanoğlu'nun güvendiği az kişilerden ibaret idi ve sırf Kozanoğlu'nun izniyle gidip gelirlerdi. Diğer halktan kimsenin Kozan

dışına çıkmasına izin verilmez ve çıkan olur ise bir daha Kozan'a sokulmazdı. Adana valisi tarafından bir memur Kozanoğlu'nu görmek üzere bir iş ile Kozan'a gidecek olduğunda Sis'e varıp kenarında durur ve Kozanoğlu etbaından tayin olunan mübaşir ile Kozan Dağı'na giderdi. Mübaşir onu gayet dolaşık ve çapraşık yollardan götürerek doğru yolları ona göstermezdi. Kısaca Kozan ağaları dışarıdan kimseyi Kozan'm durumuna vakıf etmezler ve Kozan halkının dışarının durumunu öğrenmesine meydan vermezlerdi. Biçare Farsaklar yüksek dağların üzerine çıkarak kuzey tarafa bakarak Rum tarafı ve güney tarafa bakarak Çukurova diyarı deyip başka âlem bilmezlerdi. Fakat hacca gidip gelenlerin sözlerini masal gibi dinlerlerdi.

Kozan Sancağı kuzeyden Sivas ve güneyde Adana eyaletleri ile ve doğudan Maraş Sancağı ve batıdan Kayseri ve Niğde sancakları ile çevrilidir. Zamantı Nehri, Kayseri ve Niğde sancakları ile Kozan Sancağı'nı ayırarak Sis'in alt tarafında Kozan içinden akan Göksu ile birleşip Seyhan ismini alır. Kozan-ı Garbî ağalarının makamı olan Belenköy'den bu iki nehrin yani Aksu ile Zamantı'nın birleştikleri yere kadar on dört saatlik mesafe olup hep Kozan-ı Garbî arazisidir. Sonra Ceyhan Nehri Karaisalı kazasından akan derelerin ve daha sonra Çakıd Nehri'nin katılmasıyla büyüklük kazanır ve Adana kasabasının yanından aktığından Adana Irmağı denilir, daha sonra Çukurova'dan akarak denize karışır.

Kozan, yukarıda yazıldığı gibi bir müstesna hâlde bulunduğundan etrafındaki nahiyeler de inzibatsız bir hâlde olarak buralardaki eşkıya ve caniler Kozan'a kaçıp kurtulurlar idi. Karaisalı kazasında Menemencioğulları, eski derebeyleri tavrında bulunmakla burada Adana valisinin emirleri lâyıkıyla icra olunamazdı. Menemenci Dağları'nın altında ve Seyhan Nehri'nin sağ yakasında bulunan Karsantı nahiyesinde de Karsantıoğulları yarı isyan hâlinde bulunurlar idi. Zamantı Nehri'nin sağ geçesinde ve Aladağ'ın aşağısında Çakır ve Barazan

adlı iki köy halkı Karsantı aşiretinden oldukları hâlde bütün bütün isyan hâlinde olarak Adana hükumetini asla saymazlardı. Kozan'ın Zamantı Nehri boyunda bitek ve verimli bir nahiyesi olup ona Rum Nahiyesi denilir ki Eşepınarı, Çataloluk, Kiske, Kale Köyü, Şıhlı, Yeniköy, Afşar Köyü ve Karaköy adlı köyleri, diğer küçük köyleri ve üç yüz küsur hanesi vardır. Eşepınarı, Kozan'ın sınırı olan Zamantı Nehri kenarında ve Kayseri'den Belenköy'e giden yol üzerinde ve Kayseri Sancağı'na bağlı Develi kazasının merkezi olan Develi kasabasına beş saatlik mesafededir. Bu cadde üzerinde ve Develi kazası dahilinde Fırakdın adlı bir köy olup Develi kasabasına dört ve Eşepınarı Köyü'ne bir saatlik mesafesi vardır.

Rum Nahiyesi

Rum Nahiyesi halkı, çoğu ihtiyaçlarını Develi kasabasından satın alırlar ve Kayseri ve Niğde sancakları halkıyla karışmaları olmakla oldukça insan görmüş adamlardır. Dağ halkına nispetle uysaldırlar. Bu Rum Nahiyesiyle Belenköy arasında yüksek dağlar olup buralara kışın çok kar düşerek yollar kapanır ve Belenköy tarafına geçilemez olur. Bu dağlar içinde ve Eşepınarı'ndan Belenköy'e giden yol üzerinde Bağçecik adlı köy olup buradan Belenköy'e gidilirken bir saat kala dağın belinden Belenköy'e inilir. Bundan dolayı bu köye Belenköy adı verilmiştir. Eşepınarı'ndan Kale Köyü'ne üç, oradan Bağçecik Köyü'ne dört ve oradan Belenköy'e yine dört saatte varılır. Bundan dolayı Belenköy ile Eşepınarı arasında on bir saatlik mesafe vardır. Belenköy yüz bu kadar haneli bir köy olup kışın Kozan-ı Garbi ağası, akraba ve adamları burada ikamet ederler. Bağçecik, Müslüman ve gayrimüslim yaklaşık otuz haneden ibaret bir köydür. Her tarafında demir madenleri vardır. Rum Nahiyesine komşu olduğundan asıl dağ halkına göre uysaldırlar ve oldukça söz anlar adamları vardır. Bağçecik Köyü'nün batı tarafında Oruçlu aşireti sakin olup yüz elli hane kadar vardır.

Fakat bunların bir haylisi kışın Sis tarafına gelirler. Yine dağ içinde ve Bağçecik Köyü'nün güney ve iki saat mesafe yakınında otuz hanelik Gürümze adlı bir Hıristiyan köyü vardır, bu köyün çevresinde ve Belenköy'e dört saat mesafede altmış hanelik Kisenit adlı İslâm köyü vardır.

Belenköy'den Develi'ye kestirme bir yol olup yazın işler, Gürümze ve Çataloluk üzerinden geçer. Bu yol ile Belenköy'den Gürümze'ye giderken Gürümze'ye bir saat kala bir han harabesi olup Köroğlu Hanı denilir ki daha önce Köroğlu adında bir kimsenin yapısı imiş. Yoksa masallarda söylenen meşhur Köroğlu değildir. Zira meşhur Köroğlu'nun makam Tokat'a altı saatlik mesafede bulunan Çamlıbel olduğu meşhurdur. Belenköy'ün batı tarafında altmış kadar Müslüman ve gayrimüslim haneli Yerebakan adlı bir köy vardır.

Yine Belenköy'ün batı tarafında ve Sis yolu üzerinde Akkaya adlı bir Farsak köyü vardır. Bunlardan başka dağlarda ve Göksu boyunda bir çok ufak tefek Farsak köyleri vardır. Farsaklılar pek vahşî, fakir ve fakat dindar adamlardır. Göksu'nun aşağı tarafında ve iki geçesinde Karacalar aşireti olup dört yüz yetmiş kadar hanesi olan on sekiz adet köyleri vardır. Pek fazla yoksulluk içinde yaşarlar. Belenköy'den Sis'e kadar on sekiz saatlik mesafedir.

Sis kasabası

Sis, Kozan Dağı'nın eteklerinde ve Çukurova'da bir dağın yamacında altı yüz kadar Müslüman ve Ermeni hâneli bir güzel kasabadır. Bir büyük manastır ve kilisesi olup Sis katoğikosunun makamdır. Kozan-ı Garbî'de bundan başka bir kasaba yoktur. Kozanoğlu tarafından bir zabit burada hüküm sürer. Civarında hayli köyler ve aşiretler vardır. Karnitili, Lek ve Hacılar adlı aşiretler de Sis'e bağlıdır. Fakat kışın Çukurova'nın Sis'e yakın mahallerinde kışlayıp yazın Harmancık adlı

yaylaya giderler ve daima hırsızlık ederler. Bu üç aşiret Kürt olup diğer Kozan aşireti ve halkı hep Türk'tür. Sis ile Adana arasında kışlayan Sırkıntılı ve yine Kozan yoluyla Çukurova'ya inip kışlayan Afşar birer büyük Türkmen aşiretidir. Bunlarda da hırsızlık âdeti var ise de Kürtlere oranla pek hafif ve namuslu adamlardır. Sis'ten Adana'ya kadar on sekiz saatlik mesafedir. Çukurova'nın bir bölgesidir. Bu mesafenin yarısı Adana'ya tabi ise de buraları aşiretlerin dolaşma yeri olmakla Adana'dan bir buçuk saat ilerisinde emniyet yoktur. Cihan Nehri'nin sağ geçesinde kışlayan aşiretler Kozan'a mensup olmakla Kozanoğlu Adana tarafına gücense bir aşireti musallat ederek Adana'nın hayvanlarını gasp ve ekinlerini telef ettirir. Bundan dolayı Adana Eyaleti meclis-i kebirinde üyelerden birisi Kozanoğlu aleyhine söz söylemekten çekinirdi. Hatta bir gün Adana meclisinde Vali paşa da hazır olduğu hâlde aşiret kethüdalarından birisi,

"Ömer Ağa'nın posta oturması senesi şöyle olmuş idi" diye bir fıkra anlatmış, cülus tabiri ise padişahların saltanat tahtına geçmeleri yerinde örf ve ıstılah olduğundan Vali paşanın buna pek fazla canı sıkılmış olduğu hâlde alenen kethüdayı azarlamaya cesaret edememiştir. Sis tarafında Kozan ile Maraş Sancağı'na tabi Kars-ı Zülkadriye kazası arazisi arasında Sunbas Nehri sınır itibar olunmuştur. Fakat nehrin üst tarafında bulunan Bucak Köyü de Sunbas nahiyesi dahilindedir. Sunbas Nehri Anavarza Kalesi civarında Savrun Nehri'ne katılır. Anavarza Kars'a üç, Sis'e dört ve Cihan Nehri'ne bir saat mesafede nadir eski eserlerden büyük bir şehir harabesidir. Kars-ı Zülkadriye kazasının merkezi olan Kars-ı Zülkadriye kasabası, vaktiyle Zülkadriye devletinin kışlağı olduğundan bir mamur kasaba iken harap ve tamamen yok olarak Pazaryeri denilir boş araziden ibaret kalmış idi ki Çukurova'da ve Sis kasabasına altı saatlik mesafede bulunan iç açıcı bir mahaldir. İçinden Savrun Nehri geçer. Bu Pazaryeri ile Cihan

Nehri arasındaki ovalar Bozdoğan aşiretinin kışlasıdır. Kars-ı Zülkadriye kazasının Kozan'a bitişik olan Sunbas nahiyesinde Kökülüoğulları başlı basma hükumet ederler. Kozanoğulları'na vergi vermezler ve Kozan'a istinaden Kars kazası müdürüne de boyun eğmezler. Sunbas nahiyesinin üst tarafında Yağbasan kabilesi olup bunun kethüdası olan Gençoğlanoğlu Ahmed Ağa, cesur bir adam olmakla o da başlı başına bir derebeyi idi. Hatta Kıbrıslı Mehmed Paşa Arabistan Ordusu müşiri iken yukarıda yazıldığı üzere Kozan üzerine sevk olunan nizamiye askeri zabitlerine Ahmed Ağa güzel muamele etmekle Kozan-ı Şarkî ağası Yusuf Ağa ona gücenmişti. Osmanlı askeri bozularak oradan çekildikten sonra Ahmed Ağa'nın aleyhinde bulunmuş ise de Ahmed Ağa kendi aşiretiyle bir seneden fazla Yusuf Ağa'ya mukavemet etmiş ve nihayet Yusuf Ağa Çukurova aşireti ile onu aşağı taraftan da sıkıştırmakla barışmaya mecbur eylemiş ve ondan sonra Ahmed Ağa da Yusuf Ağa ile iyi geçinmeye ve müdara etmeye mecbur olmuştur.

Yağbasan Yaylaları

Yağbasan Yaylaları, Göksün nahiyesiyle Kozan-ı Şarkî arasında yukarıya doğru uzayıp gider. Kısacası Kozan-ı Şarkî'yi doğudan Sunbas nahiyesi sınırlandırır. Dağlar ve dereler ile mahallince bilinen sınırları iki taraf da tüfenkleriyle muhafaza eyler. Göksun nahiyesi aslında Kars-ı Zülkadriye kazasına bağlı iken sonradan Andırın kazasına katılmıştır. Üst tarafta Mayara nahiyesi de Kars-ı Zülkadriye kazasından sayılırken sonradan Sivas Vilâyeti dahilinde yeniden kurulan ve doğudan Kozan-ı Şarkî'yi sınırlayan Aziziye Sancağı'na bağlanmıştır.

Bu Mayara nahiyesi Kozan-ı Şarkî'nin kuzeydoğu yönünde vaki olarak Kozan-ı Şarkî içine girmiştir. Kozan-ı Şarkî ile Kozan-ı Garbî arasında tabii sınır yoktur. Köy ve nahiyeleri birbiri içine girmiştir. Kozan-ı Şarkî'nin kuzeyde Aziziye kaymakamlığına ve batıda Kozan-ı Garbî'nin Rum nahiyesine bitişik

bir nahiyesi olup elli haneli Şamlı, altmış haneli İmamkullu ve kırk haneli Rumlu köylerini ve diğer bazı küçük köyleri içine alır. Yine bu nahiye dahilinde ve Rumlu köyünün kuzey tarafında ve Aziziye sınırı üzerinde altmış haneden ibaret Yaylacı Farsahı olup bunlar üçer beşer hane dağınık olarak yerleşirler. Aziziye'nin doğu tarafında Haçin'e giden yol Mayara nahiyesi içinden geçer ve Aziziye'nin batı bölgesinden Haçin'e giden cadde de Yaylacı Farsahları içinden ve Rumlu köyünden geçer.

Haçin kasabası

Haçin iki binden fazla haneli bir kasabadır. Kozan-ı Şarkî müftüsü de burada ikamet eder ve etrafındaki köylerde Müslüman çoğunluktadır. Ancak kasaba içinde Müslüman pek azdır. Diğer halkı hep Hıristiyan'dır. Kozan-ı Şarkî'de bundan başka kasaba yoktur. Haçin'in güney tarafında ve üç saat mesafesinde bulunan ve elli altmış kadar haneli Gürleşen Köyü'nde Kozan-ı Şarkî ağası, akraba ve adamları ikamet ederler. Gürleşen'e üç ve Belenköy'e de üç saat mesafesi olan Feke Köyü de Kozan-ı Şarkî'ye bağlıdır. Altmış kadar İslâm ve Hıristiyan haneleri vardır. Bir küçük kalesi vardır. İki Kozan'a da hâkim bir noktadır. Kozanlıların mühim bir işleri olsa iki taraf burada toplanarak görüşürler. Feke'nin üst tarafında ve Belenköy'e üç ve Haçin'e altı saat mesafede bulunan Göbelli Köyü, yine bu cihette Belenköy'e iki buçuk ve Haçin'e yedi saat mesafesi olan Sülemişli Köyü, Belenköy'e üç ve Haçin'e alta saat mesafesi olan Köleli, Belenköy'e dört ve Haçin'e yedi saat mesafesi olan Tenkerli Köyü hep Kozan-ı Şarkî'ye bağlılar idi. Gürleşek Köyü'nün alt tarafında ve Göksu boyunda Selindi Farsahları oturur büyük bir aşirettir, hayli köyleri vardır. Tapan ve Şerifli meşhur köylerindendir. Tapan'da Yusuf Kethüda Kazan-ı Şarkî ağası Yusuf Ağa'nın kayın pederi ve o havalide seçkin ve söz anlar bir adamdır. Sis kasabasına dört ve Haçin kasabasına on altı saat mesafede bulunan ve kırk haneli

Menteş, Sis'e iki ve Haçin'e on beş saat mesafede bulunan ve yirmi beş haneli Gedikli köyleriyle Sis'e bir iki saat yakın ve Haçin'den on iki ve on sekiz saat uzak bir takım küçük köyler de hep Kozan-ı Şarkî köylerinden idi. Kısacası iki Kozan aşiretlere göre bölünerek birbirinden ayrılır, yoksa mevkileri gözetilerek yapılmış bir bölünme değildi.

Yapılan açıklamalardan anlaşıldığı üzere o vakit Maraş Sancağı'nın Kozan'a komşu olan nahiyeleri inzibat altında değildi. Bundan başka Maraş kazası dâhilinde bulunan Zeytun nahiyesi de birkaç seneden beri bütün bütün isyan hâlinde idi. Çünkü Zeytun Ermenilerinin meydana gelen bazı serkeşçe hareketleri üzerine Maraş mutasarrıfı bulunan İzzet Paşazade Aziz Paşa onları cezalandırmak için yerlilerden ve Tecirli aşiretinden ve Çerkez göçmenlerinden bir miktar halk askeri toplayıp Zeytun üzerinc sevk etmiş idi. Hâlbuki yerlilerden bir çoğu ve Tecirli aşireti cezalandırma sırası sonra kendilerine de geleceği düşüncesiyle Aziz Paşa'nın başarılı olmasını istemediklerinden bu aşiretler Zeytun'a yaklaştıklarında Ermenilcr bunların üzerine saldırdıkları gibi Tecirli atlısı geri dönmüş, yerliler de bozulmakla ve göçmenler de buraların acemisi bulunmakla hayli telefat verilerek bozguna uğranılarak dönülmüş idi. Bunun üzerine Zeytun eşkıyası şımarıp bütün bütün isyan yüzünü göstermiş olmalarıyla ondan sonra ne Maraş'tan oraya kimse gidebilirdi ve ne de Zeytunlulardan birisi Maraş'a gelebilirdi. İstanbul'daki Ermeni çelebilerinden bir takım bozguncular ise Zeytun'daki dört kocabaşının resimlerini aldırıp onları bir vasıta ile Fransız İmparatoru Üçüncü Napoleon'a takdim etmişler. Bir gün Paris Büyükelçisi Cemil Paşa, Fransa Hariciye Nezareti dairesine gittiğinde bu resimler kendisine sanki Ermeni prenslerinin resimleri imiş diye göstermiştir. O da,

"Bunlar bir takım çobanlardır" demiş ise de bu resimler Fransa devleti nezdinde bütün bütün etkisiz ve hükümsüz kalmayıp Zeytunluları gayrı resmi himaye fikirleri doğmuş idi. O

çelebilerin garazı ise Zeytun'da bir Ermeni beyliği kurmak idi. Hâlbuki orada bir beylik kuracak yeterli unsur olmadığı aşağıdaki ayrıntılardan belli olur.

Zeytun nahiyesi ve Ermeniler

Zeytun nahiyesi Andırın, Maraş ve Elbistan kazaları arasında bir kasaba ile Alabaşlı, Mıhal, Kızıldağ, Dönükler ve Fenk adlı beş köyden ibarettir. Zeytun kasabası Maraş'ın kuzeybatı tarafında ve on iki saat uzaklıkta ve yüksek dağlar arasında bulunan dar bir vadi içinde olarak bin üç yüz hanesi vardır. Yaklaşık yirmi otuz hanesi İbrahim Uşağı denilen Müslümanlar olup gerisi Ermeni'dir. Bu kasaba dört mahalleye ayrılmış olup her birini birer Ermeni kocabaşısı kendi başına idare eder. Bir diğerinin işlerine karışmazlar. Bunlar Yenidünyaoğlu Asfatur, Yakuboğlu Mıgırdıç, Surenoğlu Nazaret ve Şurbaoğlu Gazur'dur. Zikri geçen Müslüman haneleri bu Şurbaoğlu Gazur'un mahallesinde ve onun idaresi altında idi. Kasabanın güney tarafında bir saat mesafesinde bulunan ve Müslümanlarla karışık ve on iki haneden ibaret bulunan Fenk Köyü de yine Gazur'un idaresine tabi idi. Kasabanın batı tarafında on haneden ibaret olan Kızıldağ adlı Ermeni köyüyle kasabanın civarında bulunan ve halkı hep Müslüman olan Dönükler Köyü Surenoğlu Nazaret'in idaresinde bulunan mahalleye bağlı idi. Kasabaya üç saat mesafede ve güneybatı tarafında yüz otuz haneli ve beş oymağa bölünmüş olan Mıhal Köyü Yakoboğlu mahallesine ve Maraş cihetinde bulunan ve yüz seksen haneli ve yine beş oymağa ayrılmış olan Alabaşlı Köyü de Yenidünyaoğlu mahallesine bağlı idi. Bu köylerin yerleri dağlık ve çoğu taşlık olup yer yer çam ağaçları bulunur. Halkı üçer beşer hane bir yerde olarak dağınık olarak iskân ederler. Bu cihetle Alabaşlı Köyü oymaklarının bir ucu Maraş'a dört saatlik mahallere kadar uzar.

Kısacası Zeytun kasabası ile bağlı köylerin toplamı bin altı yüz kırk yedi haneden ibaret olup bunun tahminen kırk bu kadar hanesi Müslüman olduğu cihetle Ermenileri bin altı yüz haneden ibaret kalır. Başlıca geçim kaynakları demir ticaretidir ki kasabanın üç saatlik mesafesinde bulunan dağdaki demir madeninden pek fazla zorlukla demir çıkarıp satarlar. Şu hâle göre burada nasıl Ermeni beyliği kurulabilirdi. Fırka-i Islâhiye Kozan, Gâvur Dağı ve Kürt Dağı havalisini ıslâha memur olup bu arada Zeytun gibi bir küçük nahiyenin de ıslâhata katılması doğal idi. Fakat Zeytun işi politik bir mesele rengini almış olduğu cihetle bu konuda Hariciye Nezareti'nin oluru lazım geldiğinden Fuad ve Âlî paşalar ile bu ıslâhata dair fikir alış-verişi yapılırken bu Zeytun meselesini ortaya getirdim ve,

"Bunca geniş bir memleketin ıslâhıyla meşgul olduğumuz hâlde Zeytun nahiyesini hâli üzere bırakmak caiz olamaz ve şayet ki buna politika mani olur ise esasen bu ıslâhattan feragat evlâ olur" dedim. Âlî Paşa düşünmeye daldı. Ben de üzerine varmayıp sustum. Bir kaç gün sonra çağırdı. Yanına vardım,

"Kozan hakkında ne muamele ederseniz aynısıyla Zeytun hakkında da o veçhile muamele etmeye izinlisiniz. Ona göre hazırlanınız" dedi. Bundan, işin politik tarafını lâzım gelenler ile söyleşip kesin karar vermiş olduğunu anladım. Zira Âlî Paşa politik konularda dikkatli davranır, ileri görüşlü bir zat idi.

Zülkadriyeli ve Bayezidli

Haleb ve Ayıntab taraflarında halk emir ve yeniçeri diye iki kısma ayrılmış olup yeniçeriler Osmanlı takımı olarak devlet taraftarlığını fazlasıyla güderlerdi. Emirler de eski fikirler gayretini güderlerdi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar bu durum devam edip ara sıra iki taraf arasında çekişmeler ve çatışmalar meydana gelirdi. Aynıyla bunun gibi Maraş Sancağı'nda da Zülkadriyeli ve Bayezidli diye halk ikiye bölünerek

ara sıra aralarında kanlı çakışmalar meydana gelirdi. Çünkü Zülkadriye ülkesi zapt olunduğunda Osmanlı tarafından Bayezid Bey adında biri Maraş beyi tayin olunmuş idiğinden ona taraftar olanlara Bayezidli ve eski beylere ve ağalara Zülkadriyeli denilmiş idi. Maraş kasabasında iki takımın kahvehaneleri bile başka başka olup bir taraf diğer tarafın kahvehanesine gitmezdi. Bağlı nahiyelerde de durum böyle idi. Mesela Bulanık kazası iki nahiyeye ayrılarak biri Bayezidli ve diğeri Zülkadriyeli idi. Maraş'a bağlı olan Ekbez, Tiyek ve Hacılar nahiyesi beyleri hep Çobanoğullarından oldukları hâlde Ekbez ile Tiyek nahiyeleri Zülkadriyeli ve Hacılar nahiyesi Bayezidli olmuş idi. İşte bu veçhile Zeytun çorbacıları da Bayezidli ve Zülkadriyeli diye iki kısma ayrılıp ara sıra bunlar da muharebelere katılırlardı. Maraş içinde hangi tarafın nüfuzu galip olursa nahiyelerde de o taraf galip sayılırdı. Kısacası Maraş Sancağı'nda ara sıra kavga ve savaş olması âdet hükmüne girmiş idi. Lâkin bu savaşlar doğrudan doğruya devlete karşı isyan kabilinden sayılmazdı. Diğer nahiyeler gibi Zeytun nahiyesinin karışıklığı de Zülkadriyeli veya Bayezidli beylerin kışkırtmalarından doğardı. Bu cihetle,

"Zeytun'da zuhura gelmiş olan yolsuzlukların mahallince uygun olan bazı tedbirlerle düzeltilmesi mümkün iken Aziz Paşa onu göndererek Zeytun üzerine nefîr-i âm [halkı] kaldırıp sonucunda bozguna uğrayarak dönmesiyle bir Zeytun meselesi meydana çıktı" diye bazı vukuf erbabı tarafından hatırlatılmış idi. Şu durumlara göre Zeytun meselesinin tüfenk patlamaksızın düzeltilmesi umulursa da daima işin ağır tarafını da düşünmek lâzım geldiğinden gerektiğinde Zeytun'un vurulması için Hariciye Nezareti'nin olurunu almaya lüzum görülmüş idi. Maraş Beyi Süleyman Bey ki sonradan mirimiran olan meşhur Süleyman Paşa'dır, bu da Maraş'ın Bayezidli kolundan olduğu hâlde Zülkadriyelilerden kız alıp iki tarafı birleştirip Maraş'ta büyük kuvvet kazanmış idi. Yazın genellikle

Maraş civarında Başkonuş adlı dağın üzerinde ikamet eyler ve zevk u safa ile meşgul olur idi. Hâlbuki Cebbarzâde Celâl Paşa kalabalık askerle Maraş üzerine hareket etmekle savaş sonunda Süleyman Paşa bozguna uyrayarak Sis'e gidip Kozanoğulları'na dahil düşmüş idi. İşte o vakit Başkonuş Yaylası'nın zevk ü safasını hatırlayıp hasret çekerek söylemiş olduğu şarkının bir bendi budur:

Çık bakalım görünür mü,
Başkonuş'un dağı şimdi.
Maraş'ın bağçesi bağı,
Hubların oymağı şimdi.

Süleyman Paşa bir müddetcik Sis'te kalarak Kozanoğulları'ndan umduğu yardımı görmediğinden Gâvur Dağı'na geçip Karayiğitoğulları'na sığınmış ve Gâvur Dağı'ndan ve civarındaki aşiretlerden topladığı asker ile hareket ederek tekrar Maraş'ı alarak öncekinden fazla kuvvet bulmuş idi. Hatta Mısırlı İbrahim Paşa'nın Ayıntab'da tabiye eylemiş olduğu nizamiye taburları üzerine ansızın saldırarak bunları perişan etmiş ve bu cihetle Devlet nezdinde de itibar kazanmış idi. Vefatında oğlu Kenan Bey'e paşalık unvanıyla Maraş Sancağı tevcih olunmuş ise de pek küçük yaşta olduğu cihetle bir aralık çağrılıp rütbesi kalemiye rütbesine çevrilmiş, Sadaret Mektubî Odası'na memur kılınmış ve ondan sonra Maraş'a Devlet tarafından mutasarrıf tayin olunmaya başlanmıştır. İşte asrımızda meşhur münşî olan Kenan Bey budur.

Ceyhan Nehri ve Nogay göçmenleri

Cihan yani Ceyhan Nehri, Elbistan kazasından çıkıp ve Zeytun nahiyesinin doğu tarafından ve Maraş kasabasının iki saat aşağısından geçerek Düldül Dağı'nı yarıp Çukurova'ya iner ve Hemite ve Şahmaran kaleleri civarından ve Misis Köyü'nden

geçip Yumurtalık Limanı'nın batı tarafından denize karışır. Misis, Arapların Masisa dedikleri şehirdir ki zamanın geçmesiyle harap olarak Cihan Nehri'nin sağ tarafında ve Adana'nın altı saat uzağında bir köyden ibaret kalmıştır. Bunun karşı tarafında iki büyük han olup ancak surre-i hümâyûn deniz yoluyla Beyrut'a gönderilmeye başladıktan sonra bu hanlar metruk hükmünde kalmıştır. Buradan Payas'a giderken Kurtkulağı'ndaki han da bu hâldedir. Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'dan göçen Nogay göçmenlerinden iki bin bu kadar hanesi daha önce Hemite Kalesi'nden Misis civarına kadar iki geçeli iskân edilmiş ve bir hayli köyler kurulmuş idi. Çukurova, uzunlamasına İçel Sancağı sınırından Gâvur Dağı'na kadar ve genişlemesine Sis'ten ve Kars'dan Seyhan Nehri'nin kaynağına ve Karataş İskelesi'ne kadar uzayan geniş bir ovadır. İçinde bölük bölük tepeler ve dağlar vardır. Berdan Nehri Tarsus'tan, Seyhan Nehri Adana'dan ve Cihan da yukarıda geçtiği gibi MiSis'ten akar ve birçok küçük nehirler de bu nehirlere karışır. Mastar çekilmiş sayfa gibi güzel geniş bir ovadır ve gayet bitek ve mahsuldardır. Mersin kazasından Adana'ya kadar olan bölümü mamur ise de ondan ötesi aşiretlerin dolaşma yeri olduğundan mamurluk eserleri yoktu. Adana'dan Kozan'a doğru bir saat mesafe ilerisinde emniyet de yoktu. Misis ve Kurtkulağı köyleri halkı da aşiretlerin şerrinden kurtulmuş değillerdi. İşte Çukurova bu hâlde iken Nogay göçmenleri Cihan Nehri'nin iki geçesinde köyler yapıp Çukurova'nın bir kısmını imara çalışmakta ve kendilerini silâhlarıyla aşiretlerin şerrinden muhafaza etmekte idiler.

Gâvur Dağı ve Kürt Dağı halkı

Düldül Dağı, uzaktan sivri ve yüksek bir dağ gibi görünür. Hâlbuki ikiye bölünüp arasından Cihan Nehri geçer. Bu dağda bir takım Farsaklar vardır ki aşiretler oralara çıkamayıp onlar da aşiretlerin düşmanlıklarından korkarak ovaya inemezler.

Kazmalar ile yerleri kazıp kukuruz ekerler ve keçi beslerler. Geçimleri buna münhasırdır ve gayet vahşi adamlardır. Cihan Nehri'nden Belen Boğazı'na kadar olan sıradağlara Gâvur Dağı denilir ki sonradan Cebel-i Bereket diye isimlendirilmiştir. Bu dağın doğu tarafında ve ona paralel olarak uzayan dağlara da Kürt Dağı denilir ki Kilis kazasına bağlıdır ve Kilis kasabası bu dağın doğu tarafında bulunmaktadır. Kürt Dağı, Hacı Ömeroğlu Deli Halil'in zorba elinde idi. Kendisinin Kilis'de bir konağı olup bazen orada ikamet eyler, hükumetin işlerine müdahale eder ve istediği mahpusları salıverir idi. Kilis kaymakamının, Haleb cihetindeki ova köylerine hükmü geçerdi. Ancak Kürt Dağı ciheti Deli Halil'in elinde idi. Kilis kasabası sanki Haleb hükumeti ile Kürt Dağı hükumetinin arasında ortak bir sınır gibi olmuştu. Kürt Dağı'nın her tarafında Deli Halil'in hükmü yürürdü. Şu kadar ki Maraş cihetinde bulunan Keferdiz nahiyesi ağaları ona karşı serbest ve müstakil iseler de Deli Halil Keferdiz ağalarına da galebe etmiş idi. Kürt Dağı halkı tamamen Kürt olup Kürtçe konuşurlar.

Gâvur Dağı halkı, eskiden kalma Türklerden olup Kozanlılar gibi bunlar da kendilerini Osmanlı saymazlar. Fakat Keferdiz nahiyesi karşısında ve Gâvur Dağı'nın doğu tarafındaki Eğintili ve İlhamanlı nahiyeleri ki, bunlara Kenar nahiyeleri denilir ve İlhamanlı nahiyesinde bulunan Hanağzı Köyü'nün yanında Gâvur Dağı'nın içine doğru girmiş Çerçili nahiyesi, onun sırasında ve güney tarafında Kerkütlü nahiyesi halkı Kürttü. Gerçi Gâvur Dağı'nda bulunmalarından dolayı Türkçe konuşurlar ise de kavmiyet dolayısıyla bu dört nahiyede de Deli Halil'in nüfuzu yürüyüp hükumetin emri geçmez idi. Gerçi Kerkütlü nahiyesinde bulunan ve seksen doksan hanesi olan İdinlü (Aydınlı) ve Kökülü mahalleleri halkı aslen Türk iseler de Kürtler içinde kalıp onların tavır ve mizacını almışlardır. Bu Kürt nahiyeleriyle Keferdiz nahiyesi arasında geniş ve verimli ovalar vardır ki Dumdum Ovası denilir. Buraları Delikanlı ve Çelikanlı

aşiretlerinin dolaşım yeri olduğundan mamurluktan bir eser yoktur. Çerçili nahiyesi, haydut ve eşkıya yatağı, gasp edilen ve çalınan malların pazar yeri olup Adana tarafından gasp edilen, yağmalanan ve çalınan hayvanlar ve diğer şeyler burada satılır. Kilis ve Ayıntab taraflarına götürülür ve o taraflardan alınan mallar yine Çerçili'de satılarak Adana cihetine aşırtılır idi. Kerkütlü nahiyesinin içerisinde Kayabaşı denilir ve oradan Gâvur Dağı'nın sarp yerlerine çıkılır sarp bir mevki olup Hacı Ömeroğlu Deli Halil'in başı pek sıkışır ise buraya sığınır idi.

Kerkütlü nahiyesinin güneyinde ve yine Gâvur Dağı'nın doğu tarafında Ekbez, Tiyek ve Hacılar nahiyeleri olup bunlar Maraş'a bağlıdır ve halkı hep Türk'tür. Fakat araya adı geçen Kürt nahiyeleri girmekle bunların Maraş'a bağları kesik hükmünde olduğundan bu üç nahiyede de o vakit yerli beyleri bağımsız şekilde hükumet ederlerdi. Sanki Sultan IV. Murad, Bağdad seferinde buradan geçip de Tiyek önünde ordusunu kurduğunda bir çoban bir elmas bulup huzur-ı hümâyûna takdim edince kendisine bu üç nahiye malikâne şeklinde ihsan buyrulmuş. Saray-ı hümâyûnda mahfuz olup Çoban taşı diye bilinen elmas bu taş imiş. Bu üç nahiyenin beyleri o çobanın neslinden imiş diye mahallince anlatılır. Yakın zamanda Tiyekli Mehmed Bey, Ekbez ve Tiyek nahiyelerinde tegallüp edip Paşo Bey de Hacılar nahiyesinde nüfuz kazanınca kavgadan çatışmadan geri durmazlardı. Amik Ovası'nda kışlayan ve iki bin beş yüz haneyi muhtevi olan Reyhaniye aşireti boybeyi Ahmed Paşazade Mustafa Bey, Paşo Bey'e taraftardı. Ancak Reyhaniye ağalarından bazıları da Mehmed Bey'i tutarlardı. Gâvur Dağı'ndaki kabile ve aşiretlerin reislerine hep ağa denilir. Fakat bu üç nahiyedeki reisler ile Payas tarafında hüküm süren Küçük Alioğulları'na bey unvanı verilirdi. Bu üç nahiye ile Kerkütlü ve Çerçili nahiyelerinin üst tarafı Ulaşlı aşiretlerinin yurtları olan sarp ve geçişi zor dağlardır ve Kenar nahiyelerinin üst tarafı Bulanık kazasıdır. Gâvur Dağı ile Kürt Dağı'nın

arası gayet güzel bir vadidir ve Maraş'tan Amik ovasına giden yol bu vadiden geçer. Reyhaniye aşireti bu yol ile Maraş'a ve oradan Uzunyayla'daki yaylalarına gider. Delikanlı ve Çelikanlı aşiretlerinin yayla yolu da budur.

Cihan Nehri'nin sol yakasında kışlayan Tecirli ve Cerid aşiretleri ise Bulanık kazasından geçerek Gâvur Dağı'nı aşıp yine bu yol üzerine inerek yine Maraş'a ve oradan Uzunyayla'ya giderlerdi. Kısacası bu iki dağ arasındaki vadiden Amik Ovası'na kadar bir düz yol olup ancak aşiret ve eşkıyanın dolaşım yeri olduğundan yolcular buradan gidip gelemez idi. Hele Çerçili eşkıyası bu yolu kestikten başka Haleb'den Kilis ve Maraş'a giden yollara bile saldırarak bazı yolculara zarar verirlerdi. O vakit Belen'den Amik Ovası'na inip de Murad Paşa Köprüsü'nden ve Reyhaniye içinden geçerek doğru Haleb'e giden yolda da güvenlik yok idi. Reyhaniye aşireti boybeyi Mustafa Bey'e bu caddenin muhafazası için elli nefer muvazzaf asker harcı verilip o da kendi adamlarıyla postayı götürüp getirirdi. Önceden kendisine haber verilirse bazı memurları da Belen'den Haleb tarafına ve o taraftan Belen'e geçirirdi. Reyhaniye atlıları olmadıkça kimse bu caddeden emniyet üzere geçemezdi. Bundan dolayı İskenderun İskelesi'ne çıkan yolcular Belen ve Antakya üzerinden dolaşarak Haleb'e ve oradan da Ayıntab yoluyla dolaşarak Maraş'a giderlerdi.

Uzunyayla'ya göçen aşiretler

Yukarıda geçtiği gibi göçebe aşiretler Uzunyayla'ya gidip gelirken Maraş civarında bir iki gün konaklayarak kışın Adana ve Haleb taraflarından ve yazın Anadolu içinden gasp ettikleri ve çaldıkları malları ucuz fiyatlarla Maraş'ta satarlar, Maraş'tan sırmalı eğer takımları ve diğer mamuller alırlar idi. Bu cihetle Maraş halkı ucuz fiyatla bir çok eşya alırlar ve esnafı, özellikle saraçları hayli alış veriş ederlerdi. Ancak Maraş civarındaki verimli arazilerini ekip biçemezler ve imar

edemezlerdi. Zira göçebe aşiretler çok kalabalık hayvanlarıyla hareket ede-geldiklerinden yollarına çıkan ekinleri telef ederlerdi. Bulanık kazası, Gâvur Dağı'nın Cihan Nehri'nden Ulaşlı Dağları'na kadar olan bölgesidir. İçinde epeyce mamur köyler vardır ve Maraş Sancağı'na tabidir. Fakat batıdan Çukurova'ya ve güneyden Ulaşlı Dağları'na bitişik olduğundan ve doğu tarafının bir ucunda da Kürt nahiyeleri bulunduğundan tamamıyla güvenli ve itaat altında değil idi.

Ulaşlı aşireti

Ulaşlı aşireti Bulanık kazası sınırından başlayarak Gâvur Dağı'nın zirvesinde ve ele geçirilmesi zor olan yerlerinde sakin olup hep Üzeyir yani Payas Sancağı'na bağlıdırlar. Fakat Ulaşlılardan Kapulu aşireti denilir küçük bir oymak vardır ki Kapulu derbendinin üstünde sakin olup Tiyek nahiyesine tabidir. Yazın Tiyekliler yaylamak üzere buraya çıkarlar. Ulaşlılar beş oymağa ayrılmış olarak her biri bir nahiye itibar olunur ve her birini derebeyi tarzında bir ağa idare eder. Bu ağalıklar birer hanedana mahsus olup miras olarak intikal eyler. Bunlara ocak tabir olunur ve aralarında *ocağı batan* tabiri gücenme ve beddua yerinde kullanılır. Bunlar beş hanedandır ki Kelemenoğulları, Karayiğitoğulları, Kaypakoğulları, Çenedoğulları ve Ali Bekiroğulları'dır. Kelemenoğulları'nın makamı Yarpuz Köyü idi ki Çerçili nahiyesinin üst tarafındaki dağın zirvesinde bir köydür.

Bu köy ile Bulanık kazası arasında Karayiğitoğlu nahiyesi olup bunun yanında ve yine Bulanık kazası bitişiğinde de Kaypakoğlu nahiyesi vardır. Kaypakoğlu nahiyesi bitişiğinde Çukurova'ya bakan Ulaşlı Dağları Çendoğlu nahiyesidir. Kaypakoğlu ve Çendoğlu nahiyelerinin güney tarafı Ali Bekiroğlu'nun yurdu olup ondan güneye doğru olan Ulaşlılar hep Ali Bekiroğlu'na tabidirler. Bu cihetle Ulaşlı ağalarının en kuvvetlisi Ali Bekiroğulları'dır ve bu dağın en sarp yerleri Ali Bekiroğlu

nahiyesidir. Özellikle Büyük Göllü ve Küçük Göllü köyleri fevkalade sarp mahallerdir. Mısır Valisi Mehmed Ak Paşazade İbrahim Paşa bu bölgeyi istila ettiğinde otuz bini aşkın askeriyle Çerçili'den Yarpuz'a çıkıp orada ordusunu kurduktan sonra Ali Bekiroğlu üzerine hareket etmişti. Ancak Gâvur Dağlılar onun dönüş yolunu kesip Mısır ordusu tehlikeli bir hâle düşmüş idiğinden İbrahim Paşa bir miktar akçe ve cebehane gibi atiye ve hediye vererek Ali Bekiroğlu ile ateşkes yolunda barışıp geri çekilmiş idi. Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı Şam ve Haleb tarafına gönderecek olduğunda,

"Oğlum İbrahim. Dağlar ile ovaların ahvalini fark ve temyiz et. Dağlıları nazar-ı ehemmiyette tut" diye nasihat eylemiş imiş. İbrahim Paşa ise kolay ele geçirilir yerlerdeki halkın silahlarını toplayıp onları zorbalıkla kullanmış, dağlar hakkında da bu şekilde davranmak istemiş idi. Hâlbuki her taraftan gem almaz bir takım atak ve fedai adamlar ondan kaçarak dağlara sığınmışlar idi. Bu cihetle dağlarda ona karşı epeyce kuvvet toplanmış idi. Hâlbuki böyle sarp dağlarda muntazam ordu manevra çeviremez ve ağır ordular ile hareket olunamaz. Özellikle Mısır askeriyle bir iş becerilemez. İbrahim Paşa, Dürzi muharebelerinde boş yere bir çok asker kırdırmış olduğu gibi bu taraflara gelişinde de gerek Gâvur Dağı'nda ve gerek Kozan'da dağlılara karşı zafer elde edememiş ve edemeyeceğini anlayıp babasının öğüdüne göre hareket etmeye mecbur olmuştur.

Daha sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa Arabistan Ordusu müşiri iken Çatalbaş Mustafa Paşa kumandasıyla Gâvur Dağı üzerine sevk eylemiş olduğu askeri fırkası, İbrahim Paşa ordusunun çıktığı yoldan ileriye hareket eylemiş ise de henüz Yarpuz'a varmadan bozulup bir çok zabitler Ulaşlı eşkıyası eline esir olduğundan Payas tarafından Küçük Alioğlu Mısdık Paşa çıkıp bu zabitleri kurtarıp Mustafa Paşa'ya teslim eylemiştir. Bunun üzerine Gâvur Dağlılar bir derece daha şımarıp artık devlet emirlerine asla kulak asmaz oldular. Bu olaydan Fırka-i Islâhiye'nin

o bölgeye varışına kadar on beş-on altı sene geçip bu müddet içinde artık Maraş'tan doğru Amik Ovası'na giden cadde bütün bütün kapanarak aşiretlerden başka kimse geçmemiştir.

Payas Sancağı

Kısacası Ulaşlı nahiyelerinde beş hanedan yurdluk ocaklık veçhile kendi başlarına hükumet ederlerdi. Sonradan Kelemenoğulları haddi aşmakla dört sene önce diğer ağalar birleşerek bu ocağı batırmışlar, Yarpuz Köyü'nü yakarak yerini Karayiğitoğullarına vermişler ve Yarpuz halkının birazı Karayiğitoğulları'na tabi olarak Yarpuz'da kalıp gerisi Çendoğulları ile Ali Bekiroğulları yanına varmışlardı. Bu cihetle Ulaşlı Dağları diğer dört ağanın elinde kalmış idi. Çendoğlu nahiyesinin alt tarafında ve Gâvur Dağı'nın batı tarafındaki eteklerinde bir nahiye olup buna Kıyı köyleri denilir. Merkezi Hacı Osmanlı Köyü'dür. Bu nahiye de Payas Sancağı'na tabidir. Bu cihette Payas ile Kozan ve Adana sancaklarını Cihan Nehri sınırlamakla Çukurova'nın büyük bir bölgesi bu cihetle Kurtkulağı, Yumurtalık Limanı ve Ayaş Köyü hep Payas Sancağı'na bağlıdırlar. Kıyı nahiyesinden İskenderun sınırına kadar olan sahil köyleri ile Gâvur Dağı'nın batısında bulunan ve İskenderun Limanı'na bakan ve Dağ köyleri denilen köyler de hep Payas Sancağı'na bağlı olmakla epeyce büyük ve mühim bir sancak idi. Bu sancakta, öteden beri Küçük Alioğulları zorbalıkla ele geçirerek istedikleri gibi tasarruf ederlerdi. Fakat Kıyı köyleri Ulaşlı Dağları'na dayalı olmakla burasını biraz daha seçkin ve saygın tutarlardı. Ulaşlı ağaları ise Küçük Alioğulları'na tabilik ve bağlılık sureti gösterirler ve harp için emrettikleri yerlere giderler ise de kendi nahiyelerinde bağımsız şekilde hüküm sürüp Küçük Alioğulları'ndan sancak beyi bulunan zat onlara tamamıyla emirlerini dinletemezdi. Gerçi ağalardan birine fazla gücenirse diğerlerini onun üzerine musallat ederek intikam alabilir ise de gerektiğinde kendisinin

sığınak yeri de Ulaşlı Dağları olduğundan bu ağalara daima saygıya mecbur olurdu.

Kısacası Küçük Alioğulları da Kozanoğulları gibi zorbalardan iseler de Kozanoğuları gibi sancağın her tarafında istedikleri gibi tasarruf edemezlerdi. Zira Gâvur Dağı baskı ve zulümle hüküm süren küçük küçük ağalıklara ayrılmış olduğundan cumhuriyete benzer bir hâlde idi. Kozan halkı da bedevilik halinde iseler de dindar ve namuslu adamlar olup içlerinde ulema ve suleha çok, gasp ve hırsızlık âdeti yok idi. Cihan Nehri'nin sağ yakasında kışlayıp Kozan'a mensup olan aşiretler de diğer göçebelere nispetle ehven idiler. Ama Gâvur Dağı halkı cehaletin karanlığı içinde kalıp mektepleri ve hocaları yok idi. Devamlı gasp ve hırsızlıkla meşgul idiler. Burada Müslümanlığın ancak ismi var idi. Cihan Nehri'nin sol yakasında kışlayıp Payas Sancağı'na bağlı olan aşiretler ve özellikle Tecirli aşireti de bu hâlde olarak kışın Çukurova'da kışlayıp yazın Uzunyayla'ya kadar giderler ve Anadolu içine yayılıp hırsızlık ederler idi.

Eskiden Payas Caddesi surre-i hümâyûnun me'meni olup Küçük Alioğlu meşhur Halil Paşa ise bac resmi için hacı kafilesini sıkıştırdığından başka eşkıyaca davranışları halk dilinde söylenir olduğundan cezalandırılmasına gerek Sultan Hamid [I. Abdülhamid] devrinde Donanma-yı hümâyûn ile üzerine asker sevk olunmuş, civardan halk toplanmış, hatta Üzeyir Sancağı hanedanından İmam Ağa da çağrılıp üzerine musallat edilerek Payas Kalesi'nde kuşatılıp sıkıştırıldığında Halil Paşa karşı koymanın mümkün olamayacağını anlayıp bir yoluyla kaleden kaçıp Gâvur Dağı'na savuşarak kurtulmuş idi. Bundan sonra Halil Paşa gerektiğinde kolaylıkla Gâvur Dağı'na kaçıp sığınabilmek üzere Gâvur Dağı'na daha yakın köylerde ikamet ederek Payas'ı terk ettiğinden Payas kasabası metruk ve boş kalmıştır. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa Halil Paşa'ya fazlaca kızgındı. Ordu-yı hümâyûn ile Mısır'dan dönüşünde tabii olarak hac

yolu olan Payas caddesinden geçmesi gerekeceğine göre Halil Paşa'yı cezalandırması beklenirken yol sırasında bir dağ muharebesine tutulmamak için bu caddeyi terk edip öte taraftan dolaşarak Üsküdar'a gelmiş idi. Buralarını *Tarih-i Cevdet'de* anlatmış olduğumuzdan oraya başvurula.

Halil Paşa'nın vefatında büyük oğlu Dede Bey de babasının yolundan gitmekle Adana valisi bulunan Belenli Mustafa Paşa onun üzerine varıp Maraş tarafından da sıkıştırılmakla Dede Bey ele geçirilmiş, Mustafa Paşa onu Adana'da idam edip ateşte yakmıştır. Halil Paşa'nın küçük oğlu Mısdık Bey ki sonradan mirimiran olan meşhur Mısdık Paşa'dır, o vakit on beş yaşında bulunarak kadınlar içinde kalıp bu çatışma arasında oradan kaçmış idi. Dört-beş sene sonra Adana tarafına gelerek Adana valileri hizmetinde bulunduğu sırada Payas Sancağı Adanalı Hasan Paşazadelerden Karaca Bey elinde olup Mısdık Bey de bu havalice bazı işlerde kullanılarak geçindirilir idi. Mısırlı İbrahim Paşa'nın bu havaliye gelişinde Mısdık Bey önce onunla anlaşmış ise de sonra devlet ordusuna gidip oradan Payas'a gelerek Mısır askeriyle savaşa kalkışmıştır. Lakin karşı koyamayacağını anlayınca İbrahim Paşa Maraş'ta iken varıp ona sığınarak onun emriyle gelip yine Payas'da ikamet eylemiş ve daha sonra Mısır askerleri bu havaliden çekilince Payas'da istikrar bulmuş ve paşa olmuştur.

İmam Bey ile Mısdık Paşa arasındaki düşmanlık

Gariptir ki Halil Paşa ile adı geçen İmam Ağa arasındaki düşmanlık oğullarına ve torunlarına miras kalıp Halil Paşa'nın torunu bu Mısdık Paşa, Payas Sancağı'nda zorbalık ve baskıyla hükumet ederdi. İmam Ağa'nın torunu olan İmam Bey de ona muhalif ve karşı olarak Gâvur Dağı eşkıyasından bir hayli kişiyi başına toplayıp Payas Sancağı dahilinde bir köyde oturup serkeşlik ve eşkıyalık yolunda en kötüsü olup hırsızlık ve haydutluk ederek başındaki eşkıyayı geçindirip kendisi de

mütehakkimane bir tavırda yaşardı. Ulaş eşkıyası ise haydutluğu kendilerine geçim kaynağı bilip Payas Caddesi'ne inerek yolculara saldırmaktan geri durmazlardı. Mısdık Paşa'yı büyük tanırlar ve onun emriyle harbe giderler ise de haydutluğu kendilerine bir tür sanat seçmiş olduklarından bundan vaz geçemezlerdi. Hatta yakın zamanda Payas'ın beri tarafında Burnaz Köprüsü adlı mahalde surre-i hümâyûnu vurup gasp etmişler idi. Mısdık Paşa'nın mütegallibeden olduğu açık ise de eşkıyanın bu mertebeye kadar çirkin işler yapmalarına da razı olması umulur değildi. Lâkin sancağın mutasarrıfı bulunduğu cihetle o da bundan dolayı devlet nazarında itham edilmişti. Bu cihetle o havalinin inzibat altına alınması şart görülmüş ise de bunun yapılması uygun vaktine bırakılmıştır. Adana'dan Belen'e kadar surre-i hümâyûn beş yüz, bin atlı ile geçirile gelmiş ise de yine tehlike açık olduğundan Fuad Paşa kara yolunu terk ederek surre-i hümâyûnu Beyrut'a ve oradan Şam-ı şerif'e göndermek hususunu kaide seçmiştir.

Kabulî Paşa bir-iki sene evvel araştırma memuriyetiyle Haleb'e gidip geldiğinde almış olduğu eksik bilgiye göre,

"Arabistan Caddesi olan Payas yolunun emniyetsizliği sırf Mısdık Paşa'nın yol kesiciliğindendir. Yoksa o Payas'dan kaldırılır ise hem yolca emniyet sağlanır ve hem de Payas Sancağı ele geçmiş olur" diye Fuad Paşa'ya hatırlattı. Fuad Paşa,

"Şimdi bir Payas meselesi çıkarmanın zamanı değildir." diye geçiştirdi. Kabulî Paşa ise hatırlatmalarında ısrar ederdi. Bu cihetle söz çoğaldı ve sonunda Adana'dan Belen tarafına gidecek yollu bir miktar nizamiye askeri gönderilip Payas'a vardığında Mısdık Paşa asâkir-i şahaneye ikram kaydına düşüp askeri zabitleri de kendi konağına misafir etmiş. Kumandan ise elindeki gizli talimat gereğince hemen Mısdık Paşa'yı ve çoluk çocuğunu tutup Dersaadet'e gönderdi. Mısdık Paşa'nın büyük oğlu Dede Bey ele geçmeyip Gâvur Dağı'na kaçtı, Ali Bekiroğlu'na sığınarak isyan ve eşkıyalığa kalkıştı ve ara sıra

bir takım eşkıya ile aşağı inerek etrafa sarkıntılık etmeye başladı. Ulaşlı eşkıyası da bu karışıklık halini fırsat bilerek sahillere ve Çukurova'ya inerek haydutluğa koyuldular. Bu cihetle Payas caddesi bütün bütün kapandı ve o taraftan kuş uçmaz oldu. İmam Bey'e bir miktar muvazzafa harcı verilip Payas Caddesi'nin muhafazası ona ısmarlandı. İmam Bey'in başındaki dağlılar ise hep haydut cinsinden olduklarından hem harç alırlar ve hem de hırsızlıktan geri durmazlar idi. Bu cihetle Payas'daki tabur da mahsur hükmünde kalıp Payas caddesinin emniyetini sağlamaya muvaffak olamıyordu. Gâvur Dağı eşkıyası İskenderun'dan Belen'e giden yola da saldırdıklarından yolcular on –on beş kişi olmadıkça İskenderun'dan gidemez oldular. Meğer Mısdık Paşa Gâvur Dağı eşkıyasının önünde bir perde olup Kabulî Paşa'nın araştırması yanlış imiş. Bu hayal perdesi kaldırıldığı gibi Ulaş eşkıyası ortaya çıkarak her tarafa bela ve şerlerini bulaştırır oldular. Ne çare iş bu kerteye geldikten sonra bu havalinin hâlinin düzeltilmesi şart olmuş idi. Bu sırada Gâvur Dağı ağalarının, bazı yabancılarla haberleşmeye başladığı haberleri de işitilmiş idi.

Mısdık Paşa yukarıda yazıldığı gibi yakalanıp Dersaadet'e gönderildiğinden Gâvur Dağı'nın batı tarafında güvenlik tamamen yok olduğu gibi o sırada Haleb Valisi Süreyya Paşa bir hile ile Hacı Ömeroğlu Deli Halil'i tutturup göndermiş idiğinden o da Edirne'ye sürülmüştü. Deli Halil bir yolunu bulup bu sırada Edirne'den savuşup Kürt Dağı'na varmış ve evvelki serkeşliğini artırmış olduğundan Kürt Dağı'nın karışıklığı daha fazlalaşmıştı. Bu yüzden Gâvur Dağı'nın doğu tarafındaki isyanı iki katına çıktığından Haleb Vilâyeti tarafından feryat olunarak Kürt Dağı üzerine yeteri kadar asker sevk olunması istenmiş idi. Bunun üzerine, öncelikle yukarıda geçtiği gibi Gâvur Dağı ile Kürt Dağı üzerine hareket olunmak üzere karar verilmiş idi. Kısacası Niğde ve Kayseri sancakları sınırından Maraş ve Elbistan kazaları sınırına ve Sivas vilâyeti sınırından

İskenderun İskelesiyle Belen ve Antakya kazaları sınırına kadar olan kocaman bölge hep isyan ve karışıklık karanlığı içinde idi. Bundan dolayı Fırka-i Islâhiye ile birinci hamlede buraları ıslâh ile zapt ve bağlılık altına alındıktan sonra Anadolu içerisine gidilmek istenmekte idi. Islâhat dairesinin genişliği, büyüklüğü ve memuriyetimizin önem derecesi yıukarıda verilen ayrıntılardan anlaşıldı. Şimdi Fırka-i Islâhiye'nin düzenlenme ve sevk şeklini anlatalım:

Fırka-i Islâhiye

Derviş Paşa Ostrok Boğazı'ndan geçerek Karadağ'ı yarıp zaferle İşkodra cihetine geçmiş olan asâkir-i şahanenin en güzidelerinden yedi tabur nizamiye seçti ki neferlerinin çoğunluğu zeybek yiğitleri ve geri kalanı Arnavutluk'un seçkin erleri idi. Dağlarda ve taşlarda keklik gibi seğirtirlerdi ve tüfenkleri hep yeni icat şeşhane idi. Arnavutların nasıl çevik, çabuk, cesur ve korkusuz oldukları malumdur. Zeybekler ise korkmaz, tehlikeden sakınmaz, yorulmaz ve usanmaz şuh ve şen, sanki askerlik için yaratılmış bir kavimdir. Doğrusu insanın güzel bir soyudur. Tabur binbaşılarından biri Mekteb-i Harbiye'den çıkma Ahmed Efendi olup gayet yetenekli ve cesur bir zat idi ki sonradan Yemen'e memur olan Ahmed Paşa'dır. Diğer biri de sarıklı zuhaf taburu binbaşısı Tatlıoğlu Mehmed Ağa olup ümmi bir adam olduğu hâlde fevkalade cesur ve yaratılıştan yeteneği var idi. Sonradan Rusya son savaşında [93 Harbi] ferik olduğu hâlde fevkalade yiğitlik ve ehliyet göstererek şehit olan Tatlıoğlu Mehmed Paşa'dır. Askeri sarıklı olduğundan Derviş Paşa bizi bu tabura misafir verdi. Bu yedi taburdan birinin binbaşısı da Redif Efendi idi ki sonradan serasker olan meşhur Redif Paşa'dır. Kumanda üzerinde bulunan piyade miralaylarından biri cesurluk ve yiğitlikle tanınan İbrahim Bey idi ki sonradan mirliva olarak Girit'te şehit olmuştur. Hassa İkinci Süvari Alayı da maiyete memur olup o vakit kaymakamı

bulunan Gedik Ali Bey ise süvari zabitlerinin en seçkinlerinden gayet cesur, yiğit ve süvarilikte usta bir zat idi. Çok geçmeyip miralay olmuştur ki sonradan Rusya Savaşı'nda güzel hizmeti görülen ferik meşhur Gedik Ali Paşa'dır.

Erkân-ı harbiyemiz de hep erkân-ı harbiye zabitlerinin seçkinleri olup reisleri erkân-ı harbiye kaymakamlarından Rüşdü Paşa damadı Hüseyin Bey idi ki hem zeki hem de cesur ve çevik bir zat idi. Maiyetindeki erkân-ı harbiye zabitleri içinde pek değerli iki zat vardı. Biri Binbaşı Ahmed Muhtar Bey'dir ki Rusya son savaşında Anadolu Ordusu umum kumandanı olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dır. Diğeri Bursalı Hüseyin Hüsnü Bey'dir ki Bosna'da bir buçuk sene kadar maiyetimizde bulunarak siyasi işlerde de bilgi ve beceri kazanmış ender bulunan bir zat olup bu kere Fırka-i Islâhiye maiyetine memur olan erkân-ı harbiye sınıfından sayıldığı hâlde yaverlik ile maiyetime verilmiş idi. Mirliva Kurt İsmail Paşa da Fırka-i Islâhiye'nin bir müfrezesi olmak üzere Dördüncü Ordu-yı hümâyûndan bir alay süvari ve dört tabur piyade ile Sivas tarafından Kozan-ı Şarkî'ye doğru hareket etmek üzere idi. Kurt İsmail Paşa cesaret ve yiğitlikle bilinip Kırım Savaşı'nda miralay bulunarak Anadolu sınırında şöhret kazanmış olan üç beyden biridir. Diğer ikisi de Gürcü beylerinden Arslan Bey ile Eleşkirtli Mehmed Bey'dir. Arslan Bey sonradan mirimiran olan Arslan Paşa'dır. Mehmed Bey de sonradan mirimiran olarak Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşunda üye olan meşhur Eleşkirtli Mehmed Paşa'dır. Arslan Paşa iki yüz kadar Gürcü ve Çerkez süvarisi, Mehmed Bey iki-üç yüz kadar Kürt süvarisi ile Fırka-i Islâhiye'ye katılmak üzere harekete memur olarak telgraf ile emirler gönderildi. Girit'ten bir tabur nizamiye de Fırka-i Islâhiye'ye katılmak üzere İskenderun'a sevk olunması için emir verildi. Adana tarafından Payas'a gelen bir tabur nizamiye ile Mirliva Hasan Paşa bizi Payas'da bekleyecek, Maraş tarafından bir tabur da Bulanık kazasına gelmek ve Haleb fırka-i askeriyesi

kumandanı Seyyid Paşa ile Mirliva Hüsnü Paşa da bir tabur nizamiye ile o taraftan hareket ederek bizi karşılayacaklar idi. Maiyete memur olan ümeradan biri de Mirliva Yaver Paşa idi ki sonradan serasker olan Yaver Paşa'dır. Kısacası Fırka-i Islâhiye'nin toplamı on beş tabur piyade, iki alay süvari nizamiye ve beş-altı yüz kadar seçkin Gürcü, Çerkez ve Kürt atlılarından oluşup askerin adedi az ve fakat ümera, zabitan ve neferlerinin çoğunluğu seçkin idi. Beş adet şeşhaneli dağ topu hazırlanmış idi ki sarp dağlarda Mısırlı İbrahim Paşa ordusundaki büyük ve bir çok bataryalardan daha fazla işe yarardı. Fırkanın fevkalade masrafları için Hazine'den müstakil muhasebeci, maiyetine muhasebe ketebesi ve maiyetime bir kaç yazı işleri kâtibi tayin ve hepsinin maaşları fevkalade masraflardan tertip edildi. Derviş Paşa'nın müşirlik maaş ve tayinatından fazla olarak kendisine fevkalade masraflardan aylık on bin ve fakire de İstanbul'da aldığımız maaş ve arpalığımızdan başka olarak aylık otuz bin kuruş maaş tahsis buyruldu. Bin iki yüz seksen bir senesi Zilhiccesinin yirmi dördünde [10 Mayıs 1865] yol hazırlığımız ikmal olunup bir alay süvari, yedi tabur piyade, mürettep olan top ve mühimmatı ve maiyet memurları ile beş adet beylik vapurlara binerek Dersaadet'ten hareket eyledik.

Derviş Paşa ile ortak fevkalade bir mezuniyete sahip idik. Mülkiye işleri bana ve askerin tabiyesi ona ait olup ne tarafa hareket olunmak ve nereye asker gönderilmek hususu da aramızda ortak bir görev idi. Biz ise Derviş Paşa ile yek-dil ve yek-cihet olup ayrımız gayrımız yok. Bu iş senin vazifendir, bu benim vazifeme aittir gibi sözler olmazdı. Bundan dolayı her yerde Allah'ın yardımı bize yaver olurdu. Seraskerlik makamından verilen sözlü talimat üzere erkân-ı harbiyeye manevi bir nazırlığım olmak hasebiyle erkân-ı harbiye zabitleri çoğu durumda tarafıma başvururlardı. Harekat ve icraat durumumuzun ayrıntıları inşallah başkaca bir tezkire ile beyan olunur.

Fi 28 Şevval 98 ve 10 Eylül 97/23 Eylül 1881

TEZKİRE NO: 28

Fırka-i Islâhiye heyetinin İstanbul'dan hareketi

Yirmi yedinci tezkirede beyan olunduğu üzere Fırka-i Islâhiye'ye memur olan süvari ve piyade asâkir-i şâhâneyi ve maiyet memurlarını alarak Derviş Paşa ile birlikte beş adet vapur-ı hümâyûna binerek bin iki yüz seksen bir senesi sonlarında Dersaadet'ten hareket olunmuş idi.

Yol sırasında erkân-ı harbiye zabitanıyla peyderpey toplantı yaparak ne yolda hareket edeceğimizi ve hangi yolda gideceğimizi görüştük. Vakanüvislik münasebetiyle ve hayli vakitten beri Babıâli'ce kesintisiz mülki işlerle meşgul olduğumdan Osmanlı ülkesinin tarih ve coğrafi durumuna dair epeyce bilgim olduğundan Payas, Maraş, Kozan ve Adana havalisine dair olan bilgilerimin özeti söz konusu edilerek yapılan müzakereler sonucunda her ne kadar kurgu kabilinden ise de kendimizce bazı hususlara karar verdik. Şöyle ki: Doğru Payas sahiline çıkıp da oradan Gâvur Dağı'nın zirvesine çıkarak Ulaşlı eşkıyasını cezalandırmak şekli düşünüldüyse de dağın bu yüzü pek sarp olup bu yüzden hareket uygun olmayacağına, Mısırlıların da buradan dağa çıkmamış olmaları bir delil sayıldı. Bir de Mısırlılar zamanında olduğu gibi bütün Gâvur Dağı ve Kürt Dağı asileri ve Çukurova aşiretlerinin eşkıyaları toplanarak uğurumuzda kalabalık düşman bulunacağından bu yöntem uygun görülmedi. İskenderun ve Belen yoluyla Amik Ovası tarafına

geçip Gâvur Dağı'nı sol tarafımıza alıp da Kürt Dağı ile Gâvur Dağı arasındaki vadi ile kuzeye doğru gitmek ve Ulaşlı aşiretleri mühimmat ve diğer ihtiyaçlarını Payas ve İskenderun sahillerinden tedarik ede-geldiklerinden bu taraftan onları çevirip zorlamak, duruma göre daha uygun görüldü. Gerçi Gâvur Dağı ile Kürt Dağı'nın arasından ileri hareket etmek, iki ateş arasına girmek demek ise de askeri birliğimiz mazbut ve muntazam olduğu cihetle başı-bozuk eşkıyasının hücumundan korkumuz yoktu. Hâlbuki bu yolla Kürt Dağı ele alınarak isyan dairesi daraltılmış olacağı açıktı. Biz Kürt Dağı ve Gâvur Dağı ıslâhatıyla meşgul iken Kozan tarafındaki efkarı hazırlamak ve lâzım gelenleri birer yolla ele geçirip anlaşmak üzere erkân-ı harbiye binbaşılarından yaverlik ile hizmetimde bulunan Hüseyin Hüsnü Bey'i de İskenderun'a çıktığımız gibi Kozan tarafına göndermek niyetinde bulunduğumdan bir taraftan da ona talimat vermekte idim. Kısacası İskenderun Limanına dâhil oluncaya dek yapacağımız harekata dair görüşmelerle meşgul olduk. Yeni senenin girmesiyle beraber biz de memuriyetimiz içinde bulunan Çukurova sahillerine ulaştık.

O havali halkından itaate meyilli pek çok adamlar bulunacağı belli ise de eski kötülüklerden sorumlu olmak endişesinde olacaklarından bunlar hakkında genel bir af ilânı uygun olacağı düşünülüp Dersaadet'de iken buna dair bir beyanname kaleme alınarak bastırılmış, vapurda basılmış nüshaları Derviş Paşa ile tarafımızdan müştereken mühürlenmiş ve *gurre-i Muharrem sene 1282* [27 Mayıs 1865] diye tarih konulmuş idi. Kozanoğullarıyla nahiyeler ve aşiret beylerine hitaben özel yazılar yazılarak bu beyannamelerden de birer nüshası iliştirilip Hüseyin Hüsnü Bey'e teslim edilmiş ve Sunbas nahiyesine tabi Yağbasan kethüdası Gençoğlanoğlu Ahmed Ağa, Sunbas Beyi Kökülüoğlu Ahmed Bey'e tabi ise de o havalice meşhur bir adam olmakla ve Hüseyin Bey Kozan-ı Şarkî'ye gidip gelir

iken onun yardımına muhtaç olacağı cihetle ona da ayrıca yazı yazılmış idi. Bu beyannâmelerin bir sureti burada kaydolunur.

Beyannâme

Herkesin malumu olduğu üzere veli-nimet-i bî-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin daima seçkin fikirleri ve merhametli gönüllerinin arzusu tebaa ve ahali sınıflarının hâl saadetlerinin sağlanması ve istirahatlerinin temini bütün memalik-i şahanelerinin [Osmanlı topraklarının] mamurluk ve refah seviyelerinin artması olup bunun semeresi her türlü ve her tarafta görülmekte ve bu konuda Saltanat-ı Seniyye tarafından gösterilmekte olan himmetler üst sınıflardan veya halktan, zengin veya yoksul herkesin haklarını korumada gösterilen güzel eserlere karşılık bütün halk ve maiyeti taraflarından da asıl tabiiyet ve itaat vazifesinin yerine getirilmesi yani herkes vatanın hâlinin saadetinin asıl sermayesi olan asayişinin [huzur ve güvenliğinin] devamına çalışarak tebaa sınıflarının ve halktan fertlerin bir diğerine ait olan haklarına riayet ve herkesin menfaatlerine raci bulunan devlet hizmetleri edaya çalışması ile bağlılığın şartlarının icrası aranılmaktadır. Sizler, servet ve mamuriyetçe memâlik-i şahanenin en kabiliyetli olan yerlerinin halkı olup sizin de her türlü saadet-i hâle mazhar ve nail ve buralarca da asayiş ve istirahatin arzu edilen olgunluk mertebesine ulaşması istenirken nasılsa ahvalinize bakılmadığından ve içinize uygunsuzluk girdiğinden bir müddetten beridir bu dağlarda rıza harici bir takım harekat meydana gelmekte ve bu ise halkın reisleri zorlama yolunda ve eski derebeyliği hâl ve sıfatında bulundukları ve halktan da bazı cahil ve akılsızların İslâmiyet ve insanlık hilâfına olarak serkeşlik ve eşkıyalık yoluna gittikleri cihetle bütün halkı suçlama altında ve vatanınızı fitne ocağı ve hırsız yatağı şeklinde göstermekte olmasıyla artık bu hâle bir son verilip hepinizi şu suçlamadan kurtarmak

ve herkesin yararlanacağı ıslâhatı kurmak ve hem hukuk ve devlet menfaatini ve hem de hüsn-i hâl ve halkın ve reayanın istirahatini temin eylemek için padişah efendimizin yayınlanan emir ve fermanları gereğince eşliğimizde olan asâkir-i şâhâne yiğitleriyle buraya gelindi. Eski durumların eseri olmak üzere bir çok uygunsuzluklar olmuş ise de Saltanat-ı Seniyye'nin muradı geleceği ıslâh etmek ve kahredici kuvveti ne kadar büyük ise inayet ve merhameti de o mertebe büyük olduğunu göstermek olduğundan devletçe olan eski suçlar affedilmiş olarak meşru sorumluluklar/tekalif ve kişisel sabit haklardan başka hiçbir şey aranılmayıp herkesin mal, can ve namusu için padişahımız efendimizin hilâfet-ittisamları namına olarak aman verilir ve bundan başka bütün halkın refah ve rahatları yollarının korunmasına bakılacağı gibi halkın reislerinden de devlet bende ve hizmetkârı olduklarını gösteren ve rıza ve teslimiyet ile devlete sadakat ve itaat şartlarını yerine getirenler de her nerede olursa olsun gerek şimdi ve gerek sonra Devlet-i Aliyye sayesinde geçinecek ve hizmetleriyle mükafata nail olacak bir hâlde bulunacakları da herkese temin olunur. Gelecek için yapılacak ıslâhat da memalik-i şahanenin diğer tarafları halkının yerine getirdikleri vazifeleri sizler de onlar gibi eda edip bundan dolayı hiç kimsenin kimseye gadr ve zulüm edememesi ve memleketin idaresini mütegallibelik ve derebeylik yolundan çıkarıp genel idareye uydurarak hükûmet-i seniyye'nin tesisinden ibarettir. İşte burası herkesin malumu olduktan sonra her kim itaat ve rıza yolunda bulunur ise merhamet ve adalete olacağında şüphe olmayıp hilafı hâl vukuunda yani bir şahıs veya bir topluluk tarafından serkeşane ve eşkıyaca hareket zuhurunda da şiddetle cezalandırılacağı herkesin malumu olmak lâzım gelir. Bir elde berât-ı eman ü merhamet ve diğerinde şeriatın adalet kılıcı olarak gelindi. Hemşerilerimizden bir ferdin bir damla kanının dökülmesi istenilmez. Lâkin serkeşlik ve eşkıyalık edenin cezalandırılması da şeriat

ve kanunun hükümleri gereklerindendir. Refakatimizde bulunmalarıyla iftihar ettiğimiz asâkir-i şahanenin üzerlerine gölge salan sancak, herkes için emniyet gölgeliği olduğundan onun altına sığınanlar her suretle masun olacakları gibi ellerinde olan süngülere karşı gelenlerin de kahredilip cezalandırılacakları şüphesizdir. Burasını herkes anlayıp fevz ü necat yolu olan itaat yoluna hemen girip herkesin hayır ve faydası için yapılacak ıslâhat hakkında vuku bulacak teşebbüsler ve uyarılara uymakla aykırı hareketten kaçınmak üzere Ordu-yı hümâyûn Müşirliği Divanı'ndan ve özel memuriyetten işbu ilanname yazılıp yayınlandı.

Fi gurre-i muharrem sene 1282/27 Mayıs 1865

Fırka-i Islâhiye heyetini İskenderun'a ulaşması

Bu bin iki yüz seksen iki senesi Muharreminin ikinci Cumartesi günü İskenderun kasabasına varılıp kasabaya yarım saat mesafede ve Belen cihetinde bulunan tepeler ve dağlar üzerine çadırlar dikilip ordu kuruldu. Süvari ve piyade asâkir-i şâhâne, savaş aletleri ve mühimmatı çadırlara çıkarılıp yerleştirildi. Bu sırada Derviş Paşa ile birlikte bir vapura binilip Payas'a varıldı. Payas mevkii görüldü. Küçük fakat metin bir kalesi, üstü örtülü kârgir çarşısı, güzel ve kârgir cami ve medresesi var. Lâkin harap ve insanlardan hali duruyordu. Küçük Alioğlu Halil Paşa burasını terk ettikten sonra hâli ve harap olduğu ihtiyar adamlar tarafından haber verildi. Hemen o gün burasının imarını düşündük. Bu havalinin muhafazası ve dağlıların sahillerle bağları kesilerek bu yönden çevrilip sıkıştırılmaları için bir tabur ile burada bulunan Mirliva Hasan Paşa'ya gerekli talimatlar verilip taburuyla birlikte bu mevkide bırakılarak hemen o gün vapur ile İskenderun'a dönüp ordugâhımıza gittik. Yine o gün yaverimiz olan erkân-ı harbiye zabitanından Bursalı Hüseyin Hüsnü Bey'i Kozan cihetinde yaymak üzere

yanında olan yazı ve beyannameler ile o tarafa gönderdik. Gâvur Dağı ve Kürt Dağı taraflarındaki kabile ve aşiretlere dağıtılmak üzere bir hayli beyanname de çeşitli vasıtalarla etrafa gönderdik. Ertesi Girit'ten bir beylik vapur ile bir tabur geldi. Bu tabur da karaya çıkarıldı ve çadırlara yerleştirildi. Mecidiye adlı firkateyn vapur-ı hümâyûnu İskenderun Limanı'nda tutulup diğer beş adet vapur geri gönderildi. Ardından Haleb Valisi Süreyya Paşa gelip gitti. Kürt Dağı ve Gâvur Dağı hakkında olan bilgi ve düşüncelerini anlattı. Daha sonra Adana Valisi Ali Rıza Paşa geldi. O da Gâvur Dağı ve Kozan Dağları hakkında bilgi verdi. Sonra Reyhaniye aşireti boybeyisi Mürselzade merhum Ahmed Paşa'nın oğlu Mustafa Şevki Bey gelip Hacılar nahiyesi beyi Paşo Bey'i birlikte getirdi. Paşo Bey her veçhile devlet emirlere itaat edip güzel hizmet edeceğine söz verdi. Fakat hasmı olan Tiyekli Kara Beyzade Mehmed Bey'e ondan fazla iltifat olunmamasını şart etti ve Mehmed Bey ile beraber sürülürler ise ona da müteşekkir olacağını beyan etti. Kısacası kadir ve meziyetçe ondan aşağı düşürülmemesini rica eyledi. İkisi yan yana ve eşit derecede birer bey olduklarından isteği duruma uygun görüldü ve bu konuda kendisine söz verildi. İsyan ve karışıklık dairesine girişimizde birinci durağımız olan Hacılar bu suretle ele alınmış oldu. Mehmed Bey İskenderun'a gelmek için Hacılar nahiyesi kenarından geçmeye mecbur olup Paşo Bey'in adamları ise onu buldukları yerde öldüreceklerinden gelişi ertelenmiş ise de sonra o da Reyhaniye aşireti kethüdalarından Ömer Ağa'nın himayesi altında olarak yanımıza gelip görüştü. Böylece Tiyek ve Ekbez nahiyeleri de itaat dairesine girmiş oldu. Paşo Bey ile Mehmed Bey asâkir-i şahaneye zahire ve diğer ihtiyaçları tedarik etmek üzere yerlerine gönderildi. Mustafa Bey, cadde muhafızlığı adıyla Haleb vilâyetinden elli süvari harcı almakta olduğundan fırka maiyetinde alıkonulmuştur. Küçük Alioğlu Dede Bey'e genel aftan hissedar olmak üzere Fırka-i Islâhiye'ye sığınmasına dair özel yazı yazılmış ise de itaatten kaçınarak son dereceye kadar

savunma kaydında bulunacağı cevabını vermiş ve Ali Bekiroğlu Ali Ağa'nın yanına gitmiştir.

Fırka-i Islâhiye ön hazırlıkları

Birkaç gün kendimize çeki düzen yermek üzere İskenderun dışında kaldıktan sonra buradan hareket ile Belen kasabasına çıkılıp oradan Kırıkhan yoluyla Amik Ovasına inildi, Muharrem ortalarında Gâvur Dağı eteğinde Soğuksu adlı mevkide çadır kuruldu. Gâvur Dağı pek sarp olduğundan askerin çantaları ve kunduraları Belen kasabasında bırakıldı, çantaya karşılık Rumeli usulünde birer dağarcık yaptırıldı ve çarık giydirildi. Fırka-i Islâhiye'nin ağırlıklarını taşımak için daha önce Antakya tarafından hazırlanmış olan iki yüz beş baş hayvanın yüz başı halkın ileri gelenleri tarafından hizmet-i müftehire olmak üzere terk edili bağışlandığı gibi bu kere Belen kasabası halkı tarafından otuz, Reyhaniye aşireti tarafından elli ve Hacılar nahiyesi halkı tarafından yirmi beş baş hayvan yine hizmet-i müftehire olmak üzere takdim olundu.

Birkaç gün Soğuksu mevkiinde kalındığı sırada Gâvur Dağı'na paralel olarak hareket olunacak olursa sağımızda Kürt Dağı ve solumuzda Gâvur Dağı bulunarak Fırka-i Islâhiye iki ateş arasında kalacağından buradan Kilis'e gidilip de oradan Kürt Dağı itaat altına alındıktan sonra Gâvur Dağı tarafına geçilmek sureti bazıları tarafından hatırlatıldı. Ancak bu suretle pek çok vakit kaybedilmiş olacağından önceki düşüncemize göre doğruca ileriye hareket olunmak şekli tercih edildi. Çekiliş yolumuzun korunması için Reyhaniye aşireti boybeyisi Mustafa Bey'e Haleb'den almakta olduğu muvazzafa harçlarından fazla olarak elli süvari harcı verildi, hemen ileri hareket olunarak Hacılar nahiyesi sınırına varıldı ve Lece ile Hacılar nahiyesi arasında bulunan Kargılı adlı mevkide ordu kuruldu. Reyhaniye aşireti yarı itaat hâlinde bulunduğu cihetle isyan çemberine şimdi girilmiş oldu. Gerçi Paşo Bey ile Mehmed

Bey, yukarıda geçtiği gibi gelip itaatlerini arz etmişler ise de onlara henüz tamamıyla güvenilememişti. Burası Maraş'tan İskenderun'a gelen caddenin geçiş yeri, Arnik Ovasına çıkacak yeri ve Maraş Sancağı'nın sınırı olan bir derbent ve boğaz olmakla bu mevkide Ordukövü adıyla bir köy kurulmasına başlandı ve Hacılar nahiyesinden buraya otuz hane indirilip iskân edilmesi için Paşo Bey'e emir verildi. Ertesi gün oradan da hareket ile üç saat ilerisinde bulunan Tiyek önlerine varılıp ordu kuruldu. Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyeleri beyleri ve ağaları buraya gelip itaatlerini arz eylediler.

Hassa kasabası

Burada bir kışla inşasına başlandı. Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyeleri birleştirilerek kurulan kazaya merkez olmak üzere kışla yanında bir kaç yüz hanelik bir kasaba inşasına başlandı ve buraya ilk defa hassa taburları ayak basmış olduklarından Hassa kasabası adı verildi. Üç nahiyeye vergi salınır gibi nüfusları nispetiyle haneler dağıtılarak her biri hissesine ait olan miktar haneleri ayrılarak kasabaya indirilip iskan ederek birer mahalle oluşturmaları uygun görüldü. Hacılar nahiyesinin diğer ikisine oranla büyüklüğüne göre Ordu nahiyesine indirip iskân edeceği hanelerden başka Paşo Bey'in akrabasından ve Hacılar nahiyesi reislerinden bulunan Mehmed Bey'in kasabada bir hane inşasıyla bizzat kasabada oturması uygun görülüp gereğinin yapılması için lâzım gelenlere emir verildi. Hassa kasabasının mevkii Maraş'a on beş ve Belen kasabasına on iki saattir. Belen ile İskenderun arası da üç saatlik mesafe olduğundan Hassa kasabası İskenderun iskelesinden Maraş'a giden caddenin üzerinde ve tam yarı yerinde bulunmaktadır.

Yukarıda geçtiği üzere iki dağ arasında bulunan Lece kenarındaki taşlıklar içinde iki köy kurup ikamet ederek daima hırsızlık etmekte bulunan ve tamamı yetmiş haneden ibaret bulunan Adumanlı Kürtleri, kavmiyet hasebiyle Kürt Dağı'na bağlı

bulunmuşlar ise de Lece'nin Gâvur Dağı cihetinde ve Hassa kasabasının civarında bulunduklarından bu iki köy de Hassa kazasına katılmıştır. Üç nahiyenin ileri gelenlerinden birer ve Ermeni taifesinden de bir üye seçilerek dört üyeden oluşan bir kaza meclisi kurulup dışarıdan bir müdür tayin edilmiş, Hassa kasabasında bir sıbyan mektebi yapılmak üzere aylık yüz kuruş hocalık maaşı tahsis ve zabitleriyle elli altı nefer zaptiye akseri tertip kılınmıştır. Köylerde yeniden muhtarlar seçtirilerek köylerin esami defterleri Babıâli'ye takdim edilerek her birine mühürler kazdırılıp gönderilmesi ve bir de naip atanıp gönderilmesi arz edilmiştir.

Bölgede nüfus yazımı ve kur'a

Mısırlı İbrahim Paşa'dan devrolmuş defterlerde Gâvur Dağı nahiyelerinin belirli miktarda vergileri kayıtlı olup ancak tahsil olunamadığı cihetle bakaya kalmış ve şimdi bunların ödenmesine halkın gücünün yetmeyeceği açık olduğundan vergileri yeniden düzenlenmek üzere bakayası affedildi. Ancak buna karşılık yapılmakta olan Hassa kışlasına kereste getirmeleri tembih edildi. Her sene Payas ve Kilis taraflarına gelen kur'a memurları vazifeyi geçiştirmek türünden olarak yaşı gelmişleri davet ederler ve işittirmek mümkün olmadığından hepsini asker kaydederek savuşturup giderler imiş. Şu hâle göre şimdi hemen bütün halkın askere alınması lâzım gelip bu da mümkün olamayacağından yeniden nüfus yazımı ile kur'a çekilmek üzere kur'a bakayası da affedilerek halka ilan edildi ve hemen nüfus yazımına başlandı. Nüfus yazma işi çok hızlı bir şekilde tamamlanarak yaş grubu baba ve diğer akrabalarıyla birlikte haziranın on üçünde ordugâha gelip gece kaldılar. O gün ise cülûs-ı hümâyûn gününe rastlamakla gece şehirlerde yapılan şenliklere karşılık Tiyek önlerinde bulunan İncesu çadır kentinde ve karakol mevkileri olan açık tepeler üzerinde Derviş Paşa'nın tertibi üzere resimli ateşler yakılarak ve toplar

atılarak hâl ve mevkie yakışacak surette şenlikler yapıldı ve ertesi kur'a çekildi. Fakat Hacılar nahiyesine tabi olup dağın zirvesinde bulunan Karafakılı aşireti mevkilerinin engelliliğine güvenerek kur'a davetine uymadılar. Paşo Bey de acizlik göstermekle Derviş Paşa'nın, Miralay İbrahim Bey'in kumandası ile tertip ve geceleyin sevk eylediği bir kaç tabur piyade asâkir-i şahane keklik gibi sekerek Karafakılı aşiretinin bulunduğu dağın zirvesine çıktı. Burası ordugâha sekiz saatlik mesafe olduğu hâlde sabahleyin ansızın adı geçen aşireti basarak çoğunluğunu yakalayıp orduya getirdiklerinde henüz akşam olmamış idi. Hemen elde edilen askerlik yaşındakiler ayrılarak kur'aya katıldılar. Biz iki ateş arasında iken bu olay Kürt Dağı'nın ele geçmesine ve Kilis ve Haleb yolunun açılmasına sebep olmuştur. Çünkü bu olay diğer nahiyeler halkına dehşet vermiş olduğundan Hacı Ömeroğlu Deli Halil artık Kürt Dağı'nda duramayıp Gâvur Dağı'nda ve Kerkütlü nahiyesinde bulunan ve fevkalade engellerle bilinen Kayabaşı Köyü'ne geçmiştir. Bunun üzerine zaten Deli Halil'in tavırlarından hoşnut olmayan Kürt Dağı ağaları ordugâha gelip gitmeye başladılar. Bu suretle Kürt Dağı ele alınıp Kilis üzerinden Haleb'e giden yol açıldı. Reyhaniye aşireti boybeyisi Mürselzade Mustafa Bey bizzat maiyetimizde bulunup adamları vasıtasıyla dönüş yolumuzu korumakta olduğundan İskenderun İskelesi'nden her çeşit gereçlerimiz emniyet ile gelmekte olduğu hâlde bu yol ile Haleb'den ihtiyaçlarımızı sağlar olduk. Kürt Dağı halkı da vergi bakaylarına karşılık fırkaya zahire ve hayvan getirmeye başladılar. Özellikle Şıhlar aşireti ağası Reş Ağazâde Mehmed Ağa ile Okçu İzzeddinli aşireti ağası Hacı İsmailoğlu Osman Ağa Fırka-i Islâhiye'ye pek güzel hizmet ve yardım eylediler.

Kürt Dağı'ndaki aşiretler

Kürt Dağı'nda yerleşik olan Kürtler Okçu İzzeddinli, Şıhlar ve Amikî adıyla üç aşirete ayrılmıştır. Okçu İzzeddinli aşireti nüfus sayısınca diğerlerinden daha kalabalıktır ve Deli Halil'in

aşiretidir. Kürt Dağı'nın Maraş cihetinde bulunan Keferdiz adlı nahiyesi halkı da Okçu İzzeddinli aşiretinden olup bu nahiye Maraş'a bağlı olup ağaları da Deli Halil'e muhalif bulunmuşlar ise de Deli Halil onlara galip gelerek bu nahiyede de hükmü yürürdü. Diğer nahiyeler ise bütün bütün onun elinde idi. Fakat Reş Ağa'nın oğlu Mehmed Ağa Şıhlar aşireti ağası olup Amikî aşireti de ondan ayrılmazdı vc Kürt Dağı'nda en muteber bir adam idi. Kürt Dağı'nda bulunan Okçu İzzeddinli aşiretinin ağası olan zikri geçen Osman Ağa, Deli Halil'in baskıcı emirlerine uymaya mecburdu. Ancak zaten kendisi zararsız bir adam olmakla bu kere Deli Halil Kürt Dağı'nı terk ederek Kayabaşı'na sığındığında Osman Ağa dahi Reş Ağazâde'ye uyarak Fırka-i Islâhiye'ye gelip bağlılığını arz eylemiştir. Şıhlar aşiretinden sayılan Meydanlı nahiyesi ağası Sino öteden beri Deli Halil'in gayretkeşi ise de yalnız kalmakla o da Mehmed Ağa ile birlikte harekete mecbur olmuştur.

Kısacası Kürt Dağı ele geçti ve sağ tarafımız açıldı. Meşguliyetimiz Gâvur Dağı'na münhasır kaldı ve Keferdiz hariç Kürt Dağı müstakil bir kaza yapılarak Şehzade İzzeddin Efendi'nin adına nispetle İzziye denildi. Burada asıl mütegallibe olan Deli Halil olup o çıktıktan sonra diğer ağaların düzgün istihdamı mümkün olmakla gerek Mehmed Ağa ve gerek Osman Ağa ve diğerlerine itibar edilip meclis üyeliği gibi memuriyetlerde istihdam olunarak Kürt Dağı'nın ıslâhatı onların vasıtasıyla meydana getirildi. Kürt Dağı'nda asla Hıristiyan ve Yahudi olmadığından hep üyeleri Kürt ağalarından olmak üzere bir kaza meclisi kuruldu.

Hassa kazası beyleri

Hassa kazası beylerine gelince, bunlar öteden beri kendi nahiyelerinde bağımsız hükümdar gibi kendi başlarına hüküm sürmeye ve mahalli gelirleri istedikleri gibi toplayıp harcamaya alışmışlardı. Şöyle ki nahiyelerinin vergilerini tahsil

edip ancak Maraş mutasarrıflığına isyanını ilan etmiş olmamak için onda birini Maraş mal sandığına gönderip kalanını kişisel işlerine harcarlardı. Üç nahiyeden senelik iki yüz elli kuruş kadar öşür bedeli alınırdı. Geçen sene Tiyekli Mehmed Bey Maraş mutasarrıflığı tarafından müdür atanarak Tiyek ve Ekbez hissesi olmak üzere beş yüz kuruş aded-i ağnam vergisi toplanmış ise de Paşo Bey ona itaat etmediğinden Hacılar nahiyesinin hissesi tahsil olunamamıştır. Hâlbuki bu üç nahiyenin öşürleri ve vergileri büyük bir meblağ olacağı, araştırılınca belli olmuştur. Hacılar nahiyesi büyüklükçe Tiyek ve Ekbez nahiyelerine denk olduğu hâlde Paşo Bey ile kardeşinin oğlu Mehmed Bey elinde idi. Mehmed Bey zaten derviş bir adam olduğu hâlde, yukarıda geçtiği gibi Hassa kasabasına hanesi naklettirilerek Paşo Bey nahiyesinde yalnız kaldı. Hâlbuki Hassa kazası düzen altına alınmış olduğundan onun Hacılar nahiyesinde bırakılması mümkün değildi. Zira hükumetin emirleri nizam gereği yerine getirilmesi lazım gelip bu ise kendisine ağır gelirdi ve kendisi hazmetse bile halkın rahat bırakmayacakları açıktı. Burası kendisine halisane ifade ve Mürselzade Mustafa Bey vasıtasıyla anlatıldı. O da hak verdi ve Tiyekli Kara Beyzâde Mehmed hakkında da icra olunmak şartıyla her ne suret uygun görülürse teşekkürle birlikte kabul edeceğini bildirdi. Tiyek nahiyesi, bu Kara Beyzâde Mehmed Bey elinde olup Ekbez nahiyesinde de nüfuzu yürürdü ve bu kuvvet ile Paşo Bey'i tehdide muktedir oluyordu. Ekbez nahiyesi beylerinin en büyüğü Ahmed Bey idi. Lâkin kendisi sakin bir adam olmakla iş kendisinin kardeşinin oğlu Ali Bey'in elinde idi. Şu anlatılanlara dayanarak bunların da diğer yerlere hanelerinin naklettirilmesi hâlin gereklerinden idi. Bundan dolayı Kara Beyzâde Mehmed Bey ile Paşo Bey'e kayd-ı hayat şartıyla aylık ikişer bin kuruş tahsis ve Mehmed Bey Rumkale kazası müdürlüğüne ve Paşo Bey Elbistan kazası müdürlüğüne tayin edilip ikisine de kapıcıbaşılık rütbesi arz olundu. Ekbezli Ahmed Bey'e kayd-ı hayat şartıyla aylık yedi

yüz elli, kardeşi Hacı Bey'e iki yüz ve Paşo Bey'in kardeşinin oğlu Mehmed Bey'e üç yüz kuruş zati maaş tahsis edildi. Ahmed Bey'in kardeşinin oğlu ve yönetimde ortağı olan Ali Bey'e yine kayd-ı hayat şartıyla aylık beş yüz kuruş zati maaş tahsis ile geçici olarak maiyette alıkonuldu. Ahmed Bey'in diğer kardeşi Ali Bey de uygun bir hizmette istihdam olunmak üzere tavsiye mektubuyla Adana'ya gönderildi. Bu şekilde tahsis olunan zati maaşlar için geçici senet olmak üzere Derviş Paşa ile tarafımızdan ortaklaşa mühürlenen birer adet buyruldu verilir ve daha sonra bunların beratları da gelip sahiplerine teslim ettirilir idi. Fakat Tiyekli Mehmed Bey şüpheci ve dönek bir adam olduğundan geceleyin kardeşini ve çoluk çocuğunu alıp Kapulu derbendine çıkıp Ulaşlılar ile haberleşmeye başlamış ve Tiyek halkına da birlikte hareket etmek üzere teklif eylemiş ise de kendi tabileriyle biraz eşkıyalardan başka kimse kendisine uymamıştır. Ardından pişmanlık göstererek Fırka-i Islâhiye'ye sığındığında, kabul edildi. Lâkin artık kendisine rütbe ve memuriyet verilemeyeceği cevabı verildi. O da Antakya'da ikamete izin istemekle aylık bin kuruş maaş tahsisiyle Antakya'ya gönderildi. Paşo Bey ise bu veçhile hasmına galip olduğundan dolayı fevkalade memnun olarak debdebesiyle Elbistan'a varıp hükumet icraatına başlamış. Daha sonra rütbesinin irâde-i seniyyesi geldi. Kendisi da bağlılık ve doğruluk merkezinde sebat eylemiştir.

Fırka-i Islâhiye'ye gelen yardımlar

Fırka-i Islâhiye'nin yükleri ve ağırlıklarını taşımak için bu sırada Adana'dan yüz elli ve Tarsus'tan yüz ki toplam iki yüz elli beygir yeni semerleri ile birlikte hizmet-i müftehire [bedava] olmak üzere gönderilmiştir. Fırka-i Islâhiye maiyetinde istihdam olunmak üzere Haleb valisi tarafından bir zaptiye yüzbaşısı eşliğinde bir miktar süvari zaptiye gönderilmiş idi. Bu Yüzbaşı Mehmed Çavuş diye bilinen zattır ki gerek bu havaliye

ve gerek Haleb'in çöl taraflarına vukuf ve tam bilgisi olmakla bize epeyce bilgi vermiştir ve Kürt Dağı ağalarının çağrılıp anlaşılması hususunda güzel hizmet etmiştir. Haleb ileri gelenlerinden ve mahalli malumat sahiplerinden bir zatın maiyette bulunmasını uygun görülüp Haleb valiliğine yazılmakla Haleb Eyaleti Meclis-i Kebiri üyelerinden ve sâlise rütbesi sahiplerinden Veys Efendi gönderilmiş idi. Bu zatın da nahiyelerden zahire ve insan getirilmesinde hayli yardımı görülmüş ve ödül olarak rütbesi yükseltilmiştir. Anlatıldığı üzere Hassa ve İzziye kazaları inzibat altına alındıktan sonra Gâvur Dağı'nın doğu tarafında bulunan Kürt nahiyelerinin durumlarının ıslâhına başlanmıştır. Şöyle ki: Ekbez nahiyesine bitişik olan Kerkütlü nahiyesi Kürtleri Şıhlar aşiretinden olduklarından Reş Ağazâde Mehmed Ağa'ya tabi olarak itaat eder görünürlerdi. Ancak bu nahiyenin içerisinde Kayabaşı adlı köy halkı Okçu İzzeddinli aşiretinden oldukları hâlde bu kere Deli Halil oraya iltica etmekle bunlar açıktan isyan hâlinde idiler. Bu nahiyenin kuzey tarafındaki Çerçili, Hanağzı, Kürtbağçesi ve Eğintili nahiyeleri halkı hep Okçu İzzeddinli aşiretinden olarak hâlâ Deli Halil'in gayretkeşi idiler.

Çerçili nahiyesi

Çerçili nahiyesi eşkıya ocağı olup etraftan buraya toplanan eşkıyanın miktarı yerlilerinden fazla idi. Bundan dolayı bunların terbiyesiyle diğerlere ibret gösterilmek lâzım gelmiş idi. Çerçili eşkıyası işe ekinlerini toplayıp ve zahirelerini çuvallarına doldurup da Ulaşlı dağlarına çıkmak düşüncesinde oldukları sezilmiş idi. Hâlbuki bu sene aşiretlerin yaylaya çıkışları yasaklanmakla Çerçili civarında çadır kurmuş olan ve Çerçili önlerinde bulunan Nikoli Kalesi civarında iskânları tasarlanan Delikânlı aşireti zahirece sıkıntıya düşmüşlerdi. Çerçili ekinlerini onlara kaldırtmak duruma uygun görülmüş idi. Bundan dolayı Çerçili üzerine üç bölük süvari ve üç tabur piyade

nizamiye askeri sevk olunup Mürselzâde Mustafa Bey de asker öncüsü olmak üzere bir miktar Reyhaniye atlısıyla onlara katıldı. Mustafa Bey, Nikoli Kalesine vardığında Çerçili eşkıyası çıkıp onu kuşatmışlarsa da asâkir-i şahane yetişip eşkıyayı dağıtıp içlerinden bazılarını esir ederek Hassa kasabasına dönmüşler idi. Bu sırada Delikânlı aşireti de Çerçili ekinlerini toplayıp çadırlarına dönmüşlerdir. Asâkir-i şahanenin dönmesinden sonra Çerçili eşkıyası ovaya inerek intikam için Delikânlılara saldırmış, hatta birini yaralayıp ve birinin atını öldürmüşler ise de Delikânlı aşireti sekiz oymağa ayrılmış ve altı yüz bu kadar hanesi olan bir büyük aşiret olduğu hâlde uyanık bulunarak derhâl savunmaya geçip eşkıyadan dördünü öldürmüş, beşini yaralamış ve on dördünü yakalamışlardır. Çerçili eşkıyasından ve devamlı eşkıyalık yapanlardan ele geçmiş olan dört neferden ikisi telef edilip diğer ikisi de Fırka-i Islâhiye Komisyonundan tanzim olunan mazbata gereğince on beşer sene müddetle prangaya konulmuştur.

Fırka-i Islâhiye'nin bir müfrezesi kumandanı olan Mirliva Kurt İsmail Paşa daha önce Kozan-ı Şarkî civarında bulunan Mayara nahiyesine gelmiş idiğinden İskenderun'dan gönderilmiş olan Hüseyin Hüsnü Bey, İsmail Paşa yanına gidip gelirken Kozan-ı Şarkî Müdürü Yusuf Ağa'ya misafir olarak yanında hayli vakit oturarak o havali halkının durumuna iyice vâkıf olmuş ve dönüşünde Yusuf Ağa tarafından Hacı Halil Efendi ona katılarak Fırka-i Islâhiye'ye gönderilmiş idi. Hüseyin Hüsnü Efendi'den o havali durumuyla ilgili epeyce bilgi alındı. Halil Efendi'ye ikram olunarak geri gönderildi. Bu sırada Kozan-ı Garbî Kaymakamı Ahmed Ağa tarafından da Hafız Ali Efendi adında biri gelip gitti.

***

Araştırmalarımızın özeti şundan ibaret oldu ki Kozan halkı dindar ve namuslu adamlar olup oraya vardığımızda yapılması düşünülen savaşımız halk ile olmayıp ancak Kozanoğulları

hükumetiyle olacak idi. Bu ise temelsiz zorba bir hükumet olduğuna göre yıkılması ve ortadan kaldırılması bizce zor değildi. Ancak Gâvur Dağı'nda yakında olan savaşlarımız hep haydut, yo kesici ve dini gayretleri hiç olmayan halktan eşkıya ile olacak idi. Halk ile savaş daima zordur. Bundan dolayı Allah'ın yardımı yoldaşımız olup da Gâvur Dağı eşkıyası cezalandırıldığında Kozan'ın ıslâhı bizce daha kolay olacağı anlaşıldı ve o vakte kadar Kozan halkının kulakları doldurulmak ve ıslâha hazırlanmak uygun olacağından buna dair olan yollara başvuruldu.

Nikoli Kalesi

Hassa kazasının önemli işleri bu sırada bitmekle yapılmakta olan kışlanın tamamlanmasıyla korunması için bir tabur piyade ve bir bölük süvari nizamiye askeri bırakılarak Saferin on beşinci Cumartesi günü Fırka-i Islâhiye ile Tiyek önlerinden hareket ve üç saat ilerisinde bulunan Kerkütlü nahiyesi önlerinde Alagöz Gediği adlı mahalde bir gece kalındı ve ertesi Çerçili nahiyesi önlerine ulaşıp Nikoli Kalesi civarında çadır kurarak yerleşildi. Çerçili'ye giderken Reyhaniye atlısı bir tarlaya vurup ekinleri çiğnemekle derhâl sahibi çağrılıp ekinleri keşfettirilerek değeri Mustafa Bey'e tazmin ettirildi. O yöre halkı böyle bir adalet eseri görmemiş olduklarından askerden korkarak dağlara kaçmış olan Kürtler bunu işittikleri gibi hemen yerli yerlerine inerek peyderpey ordugâha gelip gitmeye ve serbestçe yiyecek getirip alış veriş etmeye başladılar. Zorbalardan olan ağalarından nefretle tarafımıza meyil ve muhabbet gösterdiler. Nikoli Kalesi, Maraş'dan Amik ovası yoluyla Antakya'ya ve Belen yoluyla İskenderun İskelesine ve Haleb, Ayıntab, Kilis ve İzziye taraflarından Çukurova'ya ve bu cihetten oralara giden yolların kesişme noktasında bulunarak bu bölgenin kilidi yerinde önemli bir mevki olmakla hemen bir kışla olmak üzere onun tamirine ve Kerkütlü yönünde bulunan ve

kaleye bakan tepeye Cevdet Efendi Kulesi ve Çerçili boğazında Derviş Paşa Kulesi adıyla birer kule inşasına ve bir taraftan da Kerkütlü nahiyesinin nüfus yazımına başlandı.

Nikoli Kalesi tamir olunurken iki tür taş bulundu. Biri asıl binanın taşlarıdır ki pek eski olduğundan aşınıp sünger gibi delik deşik olmuştur. Diğeri sonra yapılan tamirinde ilâve olunan taşlardır ki bunlar evvelki taşlara nispetle yeni olduğu kontrolde belli oldu. İşte bu yeni taşlardan birisinin üzerinde eski Yunan diliyle kazılmış iki satır yazı bulundu. Bir satırının bazı yerleri bozuk olduğundan okunamadı. Diğer yerleri okundu, Türkçe tercümesi,

"İskender burada ceza kanununu vaz etti" demektir. Bundan bu kale pek eski bir şey olup harap olmakla İskender'in onu tamir ettirmiş olduğu anlaşıldı. Çünkü İskender önce Ayas ile Payas arasında Dârâ ile savaşıp onu bozduğunda İran ordusu Payas üzerinden İskenderun'a ve oradan Belen'e dönüp Belen boğazını tutmuş ise de İskender saldırarak burada da onları bozmakla İranlılar artık burada dayanamayıp Bâbil'e doğru dönmüşler. İskender de Amik Ovasına inip Bâbil'e gitmiştir ve Bâbil'e giderken bu kaleyi tamir ettirmiş olması gerektir. Daha sonra harap olmuştur.

Islâhiye kasabası

Bu kere biz de onu ikinci kere tamir ederek kışla yaptık ve o taşı orada sakladık. Sonra Kerkütlü, Çerçili, Hanağzı, Kürtbahçesi ve Eğintili nahiyeleri ve Kürt Dağı'ndan Keferdiz nahiyesi ve arada Dumdum Ovası denilen güzel ve bitek ovalar birleştirilerek geniş bir kaza kuruldu ve Islâhiye adı verildi. Haleb'e bağlı olan "Delikânlı aşireti ve Maraş'a bağlı olan Çelikânlı aşireti bu Dumdum Ovasında iskân edilerek çeşitli köyler kuruldu. Bu kazaya merkez olmak üzere Nikoli Kalesi civarında bir kasaba inşasına ve bir hükumet konağı yapımına

başlandı. Delikânlı ve Çelikânlı ağalarından bazıları birer miktar haneler ile birlikte bu Islâhiye kasabasında iskân kılındı. Burada bir meclis kurularak öncelikle Delikânlu aşireti boybeyisi Hüseyin Ağa ve Keferdiz hanedanından Ali Ağa üyeliğine seçildi ve Islâhiye sancak merkezi olmak üzere İzziye, Hassa ve Bulanık kazaları da buraya katılarak Maraş mutasarrıflığına bağlı olmak üzere bir kaymakamlık kuruldu ve Çelikânlu aşireti ağalarından da birinin üyeliğe seçilip burada bir de müftü bulunması duruma uygun görüldüğü hâlde Maraş tarafına gelmiş olan göçmenler içinde Kabartay ulemasından Cafer Efendi adında biri bulundu ve imtihanla müftülüğe yeterliliği belli olmakla aylık beş yüz kuruş maaş ile Islâhiye müftülüğüne tayin olundu. Payas Sancağı kaymakamı bulunan Şevki Efendi Islâhiye kaymakamlığına tayin olunarak bu tarafa geçirildi. Onun yerine de Payas kaymakamlığına Haleb Eyaleti Meclis-i Kebiri üyelerinden Fırka-ı Islâhiye maiyetinde bulunan Veys Efendi memur edildi. Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyeleri gibi Gâvur Dağı'nın doğu tarafında bulunan Kürt nahiyeleri arazisi Maraş Sancağı'ndan sayıldığından öşürleri Maraş mal sandığına ait olduğu hâlde halkı Kürt olduğundan vergileri Kilis defterlerinde kayıtlı idi. Bu ise pek karışık bir iş olduğundan Kürt Dağı'yla beraber bunların da öşürleri ve vergileri Islâhiye'ye bağlanarak Kilis ile olan ilgileri kesildi.

Hassa'da iken Ekbez beyleri yanımıza gelip görüşürlerdi ve bazıları birlikte buraya da getirildi. Yalnız en ihtiyarları olan Ahmed Bey gelip görüşmemiş idi. Kendisi zararsız bir zat olduğu cihetle tarafımızdan da bir şey denilmemiş idi. Bu kere o da Islâhiye'ye gelip görüştü. Gecikmesinin sebebi sorulduğunda dedi ki,

"Bu havaliden çok ordular geçti. Bu ordu da gelip geçer. Ben kendi hâlimde bir adamım. Şahsımca sorumluluğu gerektirecek bir işde bulunmadım. Orduda ne işim var dedim. Sonra gördüm Nikoli Kalesi'ni tamire başladınız. Anladım ki bu iş

esaslıdır. Zira bu havalinin kilidi burasıdır. Biz bu havalinin büyüklerinden bulunmuşuz. Kendi kendimize hükumete alışmışız. Seçilen idari usule göre bizlerin buralarda ikametimiz uygun olmayacak. Ben de çoluk çocuğumla Haleb'e gidip de ömrümü orada geçirmek isterim. Fakat orası büyük bir şehirdir. Hesap ettim orada geçinmek için aylık dokuz yüz kuruşa muhtaç olacağım. Bunu tahsis ediniz. Beni de Haleb'e gönderiniz." Derhâl maaş buyruldusu yazdırıldı. Kendisine teslim edilerek istediği gün Haleb'e gitmek üzere dönüşüne izin verildi. Bunun üzerine Ahmed Bey:

"Ben artık Ekbez'e dönemem. Beni buradan Haleb'e gönderiniz" demekle hemen lüzumu kadar beygir hazırlandı, ailesi getirildi. Hepsi ikram ve izzetle ile Haleb'e gönderildi.

Çerçili nahiyesi, haydutların toplantı yeri olup hiçbir tarafta barınamayan ve eşkıyalığa alışmış olanlar buraya toplanmakta ve burada pek çok yabancı bulunmakta olduğu hâlde bu kere Fırka-i Islâhiye'nin satvetinden korkarak çil yavrusu gibi dağılmışlardır. Bunun üzerine asıl yerlileri kalıp sığınmış iseler de şimdiye kadar ettikleri pek çok olduğundan "*hain korkak olur*" fehvasınca çoğu köyünden kaçarak Ulaşlı Dağlarına çıkıp ancak bir kaç miskin köyler halkı yerlerinde kaldı. Kalanlara iltifat olunup kaçakların köyleri yakılarak bundan sonra yurtlarında hane yapılması yasak edildi. Bu şekilde Çerçili topluluğu etrafa dağıldı. İçlerinden bazılarının Mısır'a kadar kaçmış olduğu sonradan tahkik edilmiştir.

Kerkütlü nahiyesinin nüfus yazımı

Kerkütlü nahiyesinin nüfus yazımı bitmekle İslâhiye kasabasında kur'aları çekildi. Kenar nahiyelerin Kürtleri bağlılıklarını bildirmekle onların da nüfusları yazılmaya başlandı. Nüfus yazımının bitiminde onların da kur'aları çekildi. Fakat Kerkütlü nahiyesinde bulunan Kayabaşı adlı köy halkı isyan

hâlinde bulunup Deli Halil de orada saklandığından tekrar çıkıp da bu havaliyi karıştırmak için Fırka-i Islâhiye'nin bu taraftan gitmesini beklemekteydi. Onu bu hâlde bırakmak ise doğru değildi. Hâlbuki Mürselzâde Mustafa Bey'in kız kardeşi Deli Halil'in nikahı altında ve Deli Halil'in kız kardeşi de Ekbezli Ali Bey'in nikahı altında olup bu ikisi de Fırka-i Islâhiye maiyetinde müstahdem olarak ikisi de Deli Halil'in aleyhinde kullanılması lâzım geliyordu. Mustafa Bey'e emniyetimiz var ise de Ali Bey'in tavır ve davranışlarına göre ona pek o kadar güvenilemiyordu. Kayabaşı'nın giriş çıkışlarını en iyi bilen ise Ali Bey idi. Deli Halil'in hangi köşe ve bucakta saklandığını da bilebilecek o idi. Bunun üzerine geceden üç tabur hazırlandı ve şafakla birlikte Kayabaşı'na gönderildi. Ali Bey'in de mutat üzere kolları bağlatılarak kılavuzluk işinde istihdam olunarak Kayabaşı'nda sabahleyin ansızın Deli Halil basıldı. İlk başta maiyetindeki eşkıya tüfenk atarak karşı koymaya kalkışmışlar ise de asâkir-i şahanenin hücum ve yiğitçe karşı koymalarından dayanacak halleri kalmayıp sarp yollardan Ulaşlı Dağları'na doğru çıkıp kaçmışlardır. Bu sırada Deli Halil yalın ayak kaçarak Ulaşlı Dağları'na çıkıp o da Dede Bey gibi Ali Bekiroğlu Ali Ağa'ya sığınmıştır. Lâkin hayvanları ve ağırlığına, çizmelerine varıncaya kadar asker tarafından el konulmuştur. Annesi ve bu havalinin bir büyük belalısı olan Hanım da elinden ve kalçasından birer şeşhane kurşunu ile yaralanmıştır. Mustafa Bey'in kız kardeşi olan Deli Halil'in zevcesi, kocasının en iyi atına binerek dağa sarıp biraz yol almış ise de hayvan geçemeyecek sarp yerlere varınca biçare at düşüp yuvarlanacağı vakit hanım ayaklarını üzengiden çıkarıp taşlara tutunarak ve keklik gibi sıçrayarak Ulaşlı Dağları'na çıkıp kocasına yetişmiştir. Mustafa Bey'e göre hemşiresinin bu felâketini görmek güç ise de söz verdiği bağlılık ve doğruluktan ayrılmamıştır. Ali Bey'den de hainlik görülmemiş ise de onun artık buralarda durması duruma uygun görülmediğinden kayd-ı hayat

ile tahsis edilen beş yüz kuruş maaşını almak ve Edirne'de ikamet ettirilmek üzere Dersaadet'e gönderilmiştir.

Tuhaflık: Askerlerden biri yalnızca Deli Halil'in odasına girip içki takımını meydanda bulmuş ve fazlaca rakı içip sarhoş olmakla orada sızıp kalmış. Askerin dönüşünde Deli Halil'in adamlarından bazıları gelip de onu odada sarhoş bulunca alıp şeşhane tüfeğiyle beraber Ulaşlı Dağı'na çıkarıp Deli Halil'in yanına götürmüşlerdir.

Bu sırada padişah tarafından Fırka-i Islâhiye'yi taltif için Padişahın yâveri Miralay Rauf Bey Islâhiye'ye geldi. Fırkanın zaferlerinin eserlerine vâkıf oldu. Mürselzade Mustafa Bey'in kardeşi Mehmed Bey ile Payas hanedanından meşhur İmam Bey'in oğlu Ahmed Bey, silâhşorluk hizmetine seçilerek Rauf Bey'e koşulup Dersaadet'e gönderildiler.

Ulaşlı ağalarından Karayiğitoğulları, Kaypakoğlu ve Çenedoğulları Fırka-i Islâhiye'ye gelip itaatlerini arz eylediler. Karayiğitoğlu Kadir Ağa'nın köyü buraya yakın olduğundan Islâhiye'de kendisine bir hane yapmak ve haftada bir iki gün gelip gitmek üzere Rebibülevvel başlarında İslâhiye üyeliğine atandı. Harekat hedefimiz dört Ulaşlı ağalıkları iken üçü bu veçhile bağlılıklarını arz edip meydanda yalnız Ali Bekiroğulları ile onlara sığınan Dede Bey ve Deli Halil kaldı. Ali Bekiroğlu Ali Ağa, diğer ağalara nispetle ehven ve oldukça söz anlar bir adam olduğu haber veriliyor ise de bu iki sığınanını feda edip de bize itaat etmesi kabile ve aşiretlerin kaidelerine aykırı olduğundan onu silâh kuvvetiyle itaat altına almak zorunlu görülmüştür. Şu hâle göre hemen İslâhiye'den Yarpuz üzerine çıkıp da oradan Ali Bekiroğulları üzerine varılmak, hâlin gereklerinden görülmüş ise de bu yolu Mısırlı İbrahim Paşa tecrübe etmiş, Yarpuz'dan ileriye hareketinde ordusu tehlikeye düşmüş, sonradan Kıbrıslı Mehmed Paşa zamanında Çatalbaş Mustafa Paşa da buradan asker sevk eylemiş olduğu hâlde Yarpuz'a varmadan bozulmuş olduğu bilinirdi. Bu kere Beşinci Ordu'dan

gelip Fırka-i Islâhiye'ye katılan bir taburun binbaşısı o vakit Çatalbaş Mustafa Paşa fırkasında bulunmakla bu yolun sarplığı ondan da öğrenildi. Kısacası bu yolu terk ile Bulanık kazasına çıkıp da oradan bir uygun yol aranmak münasip görüldü. Kaldı ki Karayiğit, Kaypak ve Çenedoğulları mü'ellefetü'l-kulûb [kalpleri kazanılan] hükmünde olarak haklarında Fırka-i Islâhiye'ce henüz tam bir güven hasıl olmamış idi.

Rebiülevvel başlarında Islâhiye mevkiinin muhafazası için bir tabur piyade nizamiye askeri bırakılarak oradan Fırka-i Islâhiye ile hareket edildi. Hanağzı Köyü yoluyla İslâhiye'ye beş saat mesafede, Kaypakoğlu nahiyesi bitişiğinde bulunan ve Bulanık kazasına tabi olan Kişnez Köyü'ne çıkılıp çadır kurularak ikamet olundu. Hemen Karayiğitoğlu, Kaypakoğlu ve Çendoğlu nahiyelerinde de kur'a çekilmek üzere nüfus yazımına başlandı. Bir ay önce Bulanık kazası içine girmiş olan bir tabur piyade nizamiye askeri burada Fırka-i Islâhiye'ye katıldı.

Orduya saman ve yiyecek satılması

Kişnez halkı Fırka-i Islâhiye'nin hareketini duydukları gibi köyü terk ederek çevrelerindeki dağlara çıkmışlar ve harmanlarını yüzü üstüne bırakmışlardı. Harmanların muhafazası için etrafına karakollar konuldu. Bulanık kazasının hem hatibi ve hem de müftüsü olan Kanber Efendi ile bazı muhtarlar yanımıza gelmekle bir aydan beri Bulanık'taki tabura vermiş oldukları zahire ve erzak parasının hesaplarını görmeleri kendilerine tembih edildi. Kişnez Köyü halkı gelip da harmanlarını döğmeleri ve zahirelerini alıp samanlarını da bize satmaları için bunların aracılığıyla haber gönderildi. Bunlar ise ordu içinde kalan harmanlardan eser kalmayacağı inancında bulunarak zahirelerinden ümit kesmişlerdi. Köyün civarındaki tepelere gelip uzaktan seyrederek harmanların bıraktıkları hâl üzere durduğunu görünce şaşkınlıkla yavaş yavaş yanaşıp harmanlarım döğdüler ve samanlarını bize sattılar. Lâkin şimdiye

kadar burada para ile saman satılmamış olduğundan diğer eşyanın parasını alıp da samanı parasız vermek istediler. Bunun doğru olamayacağı kendilerine söylendiğinde fiyatı olmadığından ne diyeceklerini şaşırdılar. Çaresiz Hassa ve Islâhiye taraflarına orduca belli ve bilinen fiyatlara oranla saman vesaireye fiyat konuldu. Halk ise şimdiye kadar saman parası almamış olduklarından her ne denilse teşekkür ediyorlardı.

Beri tarafta Kanber Efendi'nin muhasebesinde daha acayip zorluk ortaya çıktı. Çünkü Bulanık'taki tabur bu kere Fırka-i Islâhiye'ye karışmış olduğundan bu vakte kadar hesabını kesmesi emredilmekle Bulanık'ta bulunduğu müddetçe erzak vesaire muhtarlar marifetiyle köylerden toplanıp verilmiş idi. Halk bu gibi şeyleri beylere ve ağalara bedava veregelmiş olduklarından bu şeylerin ücretini almak ümidinde değillerdi. Fakat muhasebe görülerek alacaklarının ödenmesi emredilmekle Kanber Efendi ve bazı muhtarlar gelip tabur binbaşısı ve kâtibi ile muhasebeye görmeye giriştiklerinde kıyye ve fiyat belli olmadığından hayrette kalmışlar. Bunlar bir çadır içinde hesap ile meşgul olduklarında fakir de böyle duyulmamış bir muhasebeyi görmek üzere bizzat çadır önüne vardım ve bir sandalye üzerinde oturdum. Binbaşı,

"Yağın kıyyesi burada kaç kuruşadır" diye sorunca Kanber Efendi ile arkadaşları birbirinin yüzüne bakıp,

"Kıyye nedir" diye sordular. Meğer bunlar kıyye ve dirhem kullanmayıp yalnız batman kullanırlarmış. Hâlbuki Haleb ve Maraş cihetlerinin batmanları muhteliftir. Bulanık batmanının hangisine uygun olduğu belli değildi. Araştırılınca Maraş batmanına uygun olduğu anlaşıldı ve hesabı bu batman üzerine görmek lâzım geldi. Bunun üzerine tabur kâtibi,

"Pek iyi yağın batmanı burada kaç kuruşadır" diye sordu.

"Burada para ile yağ alıp satan yoktur" dediler.

"Ya birinize yağ lâzım olursa ne yaparsınız" denildi.

"Komşudan alırız. Ona lâzım olursa o da bizden alır" dediler. Binbaşı: "Ya nasıl edelim efendi" dedi. Kanber Efendi biraz düşünceye vardı ve kalkıp Bulanıklılardan bir ihtiyar adam çağırdı,

"Sen bir kaç sene evvel Maraş'a gitmiş idin. Orada yağın batmanını kaç kuruşa veriyorlardı, biliyor musun" diye sordu.

"Evet o vakit şu kadar paraya olduğunu işitmiş idim" diye cevap verdi. Onun rivayeti üzerine fiyat belirlendi. Daha sonra tabur kâtibi,

"Soğanın batmanı kaç paraya" diye o ihtiyar adamdan sordu. İhtiyar tebessüm ederek,

"Soğanın para ile alınıp satıldığını baba ve dedelerimizden işitmedim" diye cevap verdi. Çare yok, artık askerin diğer yerlerdeki satışlarına oranla bir fiyat konuldu. Bulanıklılar da buna razı oldular. Ben de,

"Bu hesapların neticesi helâlleşmeye bağlıdır" dedim ve herifler ile helâlleştim. Gâvur Dağlılar burada da Fırka-i Islâhiye'den gördükleri adalete şaşkınlıkla bakarak devlet tarafına meyil ettiler. Yerli ağaların halk üzerindeki nüfuzlarına büyük zaaf geldi.

Ordunun Kozanoğulları üzerine hareketi

Buradan Ali Bekiroğlu üzerine hareket düşünülürken Bulanık üzerinden Ali Bekiroğlu nahiyesine giden yol yine Yarpuz'a çıkıp Yarpuz üzerinden ileriye hareket ise gayet zahmetli olduğu anlaşıldı. Bir de Ulaşlı Dağları doğu ve batı taraflarından mahsur hükmünde ise de Kıyı köyleri vasıtasıyla Çukurova tarafından kendilerine lâzım olan şeyleri almakta oldukları ve Kıyı nahiyesinden Ali Bekiroğlu yurduna geçilmek kolay olduğu öğrenildi. Bundan dolayı Çukurova'ya inip de oradan Kıyı nahiyesi üzerine çıkmak ve asileri buradan da kuşatıp ümitsizliğe düşürdükten sonra üzerlerine varıp ortadan kaldırılmaları

çaresine bakmak şekline karar verildi. Çukurova tarafına geçilince artık bütün işlemlerimiz Adana Eyaleti'yle olacağından şimdiye kadar Haleb ve Maraş cihetlerindeki kaza ve nahiyeler ile olan hesaplarımızın burada kesilmesi uygun görülmekle her tarafa durum ilan edilmiş idi. Alacaklıların Kişnez Köyü'ne gelip hesaplarını gördükçe alacakları nakden veya havale ile ödenmiş ve Haleb ve Maraş taraflarıyla olan ilişkilerimiz tamamen kesilmiştir. İskenderun caddesinin korunmasına memur olan Mürselzade Mustafa Bey ve Haleb zaptiyeleri daha önce geri gönderildiği gibi bu kere Haleb mevkii feriki Seyyid Paşa da Kişnez'den Haleb'e gönderilmiş ve yanımızda yalnız Mirliva Yaver ve Hüsnü Paşa'lar kalmıştı. Fakat bu sırada Mirimiran Arslan Paşa ve Eleşkirtli Mehmed Bey beş-altı yüz kadar seçkin Çerkez, Gürcü ve Kürt atlılarıyla gelip Fırka-i Islâhiye'ye katılmışlardı. Pek seçkin ve gayet mazbut süvari idiler. Özellikle Kürt atlılarının pek çoğu aşiret beyleri ve ağaları idi. Hep fahri olarak aşiretlerinden birer miktar atlı alarak Mehmed Bey'in askerine karışmışlardı. Hatta Dersim Dağı ağalarından meşhur Mahmud Ağa da beraber gelmiş idi. Bunun maksadı ise eğer Fırka-i Islâhiye o tarafa da giderse evvelce Fırka'nın icraatına vukuf kazanmak maksadına dayalı imiş. Erkân-ı harbiyeden yaverimiz Hüseyin Hüsnü Bey, kâh Kozanoğulları'yla ve kâh Mayara nahiyesine gelmiş olan müfreze kumandanı Kurt İsmail Paşa ile Kozan'a gidip geldiği ve genel af ilanlarını yayınladığı sırada ulema güruhuyla, aşiret ve kabile kethüdalarıyla görüşerek kamuoyunu epeyce kazanmış idiğinden Kozan'da kamuoyu ikiye bölündü. Bir kısmı Kozanoğulları'nın emirlerine itaatte devam etmek ve diğer kısmı Fırka-i Islâhiye'ye bağlılık arz eylemektir. Bundan dolayı Kozan'ın ileri gelen zevatından bazıları Fırka-i Islâhiye'ye gelip gitmeye başlamışlardır. Hatta Kozan-ı Şarkî Müdürü Yusuf Ağa'nın kardeşi Hacı Bey ile Haçin Müftüsü Mehmed Efendi ve Kozan-ı Şarkînin ileri gelenlerinden bazıları Fırka-i Islâhiye'ye itaat etmek kurtuluş ve saadet sebebi olduğunu Yusuf

Ağa'ya hatırlatıp nasihat etmişler ise de faydalı olmadığından Kurt İsmail Paşa yanına varıp oradan da Fırka-i Islâhiye'ye geldiler. Bunun üzerine Yusuf Ağa azledilip yerine Hacı Bey Kozan-ı Şarkî müdürü tayin edildi, yüz nefer zaptiye yazımı için eline buyruldu verildi ve arkadaşlarıyla birlikte Kozan-ı Şarkî'ye gönderildi. Yerlerine döndüklerinde İsmail Paşa tarafından yanlarına bir miktar süvari katılarak Haçin'e gönderilip kasaba ve civar köylerin halkı toplanıp Hacı Bey'in memuriyet buyruldusu okunmuş ve Hacı Bey memuriyetini yürütmeye başlamıştır. Bunun üzerine İsmail Paşa da maiyetindeki müfreze ile Kozan-ı Şarkî'ye girerek Haçin kasabasına bir saat mesafesi olan Rumgöz Ovasında çadırlarını kurmuştur.

Afşar aşiretinin iskânı ve Çerkez göçmenler

Çukurova'da kışlayan Türkmen aşiretlerinden Afşar aşiretinin o sırada Sivas Eyaleti'ne bağlı olan Aziziye Sancağı'nda bulunan Sarız arazisinde iskânına teşebbüs olunduğu hâlde mahallince buna bazı kolaylık gösterilecek yerde zorluk gösterilmiş olduğundan Afşar beyi müteveffa Çerkez Beyzâde Hacı Bey, adı geçen Kozanoğlu Hacı Bey ile birlikte Fırka-i Islâhiye'ye gelerek durumu arz edip mahalli hükumetin davranışlarından şikayet etmiştir. İsteği ise Fırka-i Islâhiye'ce seçilmiş olan usule uygun görülmüştür. Çünkü Afşar aşireti yazın Uzunyayla'da ve kışın Çukurova'da bulunup bu sırada ise Uzunyayla'da birçok Çerkez göçmenleri iskân olunmakta idi. Biz de bu havalideki aşiretleri göçebelikten men ederek isterler ise kışlalarında ve isterler ise yaylalarında iskân etmek üzere serbest bırakmış idik. Afşar aşireti yaylada iskân arzusunda olup yaylaları ise Çerkez göçmenlerine verilmiş olduğundan ona karşılık kendilerine iskân için bir yayla gösterilmek lâzım idi. Sarız arazisi ise onların Uzunyayla'daki yaylaklarına civar olmak hasebiyle bu arazinin kendilerine tahsisi adalet ve hakkaniyet gereklerinden idi. Bundan dolayı bu konuda gerekli kolaylıklar

gösterilerek kendilerinin arzuları veçhile iskânları için lâzım gelenlere emirler yazıldı. Bu konuda gerekli yardımların yapılması da Kurt İsmail Paşa'ya bildirildi. Bu havalideki aşiretler hep gasp ve hırsızlığa olup fakat bir diğerine oranla bazıları ehvence idi. Meselâ altı yüz haneden fazla olan Delikânlı aşiretine oranla dört yüz haneden ibaret olan Çelikânlı aşiretinin hırsızı daha fazla ve çevreye zararları daha çok idi. Bu havalideki aşiretlerin en ziyankârı Tecirli aşireti idi. Özellikle Tecirli kethüdalarından Kara Kethüda, bir vakitten beri aşiret içinde sivrilerek aşiretin en fazla eşkıyaları onun başına toplanıp çevreyi yağmalamaktan geri durmazlardı. Tecirli süvarisi, her tarafta cüret ve cesaret ile bilinip daha büyük aşiretler onlardan korkup çekinirlerdi. Tecirli süvarisi ise her tarafta serkeşlik ederek diğer aşiretlerden korkmaz, yalnız Reyhaniye aşireti pek kalabalık olduğundan onlardan korkup çekinirlerdi. Tecirli aşiretinin çoğu Bulanık kazasına bağlı ve Çukurova'da bulunan Haruniye adlı ormanlıklar içinde kışlarlar idi. Burası ise kendilerince ele geçmesi zor bir mevki idi.

Tecirli ve Cerid aşiretleri

Bu sene hep aşiretler yaylaya gitmekten men olundu. Hatta Reyhaniye aşireti bile Amik Ovası'nda bulundukları yerlerde kalmışlar idi. Bu sırada Fırka-i Islâhiye'nin Çukurova tarafına geçip de Kıyı nahiyesinde çadır kurup dinleneceği vakitti. n namus ve edepleri ile yerlerinde durmaları gerekirken Fırka-i Islâhiye henüz Bulanık kazasına varmadan Kara Kethüda başındaki bir çok Tecirli haneleriyle birlikte Haruniye'den kalkıp Bulanık kazası içinden Gâvur Dağı'nı aşıp da eskisi gibi yaylaya gidivermek üzere hareket eylediği haber alınınca vurulması için Bulanık'taki tabura emir verilmiş idiğinden Kara Kethüda oymağı vurulup geriye döndürülmüş ve bir hayli hayvanları alınmış idi.

Rebiülevvel ortalarında Mirliva Yaver Paşa, Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Hüseyin Bey ile birlikte bir bölük süvari ve bir iki tabur piyade nizamiye ile keşif için Kıyı nahiyesine gönderilmiş ve Tecirlilerin kışla mahallerinde durup Gâvur Dağı eteklerinde dolaşmamaları için tekrar kendilerine tembih olunması için de Yaver Paşa'ya emir verilmiş idi. Yolda Kara Kethüda takımına rastlayınca Tecirli eşkıyası uyarılara uygun hareket edeceklerine, karşılık vermeye kalkışmış olduklarından üzerlerine hücum olunarak yirmi iki neferleri tutulmuş ve bir hayli hayvanları alınıp Kıyı nahiyesine götürülmüştür. Mirlivâ Hasan Paşa Payas'tan oraya gelip Kıyı nahiyesinin merkezi olan Hacı Osmanlı Köyü'nün üst tarafı ordugâh olmak üzere uygun görülmüş olduğundan Hüseyin Bey bir takım süvari ile dönüp gelirken yine Kara Kethüda takımına rastlayıp üzerlerine hücum ettiğinde eşkıya etraftan üşüntü ederek her tarafını kuşatıp onu tutmak üzere iken yakın yerde bulunan bölükler tüfenk sesini işitip ve o tarafa seğirterek yetişip kendisini kurtarmışlardır. Bu çatışmada bir süvari mülâzımı, bir çavuş ve iki nefer yaralanmış ise de Tecirlilerden de on beş kadar ölüm ve yaralanma olmuş ve bir kaçı canlı ele geçirilmiş ve bir hayli hayvanlarına el konmuştur. Ancak erkân-ı harbiye reisi böyle hoyrat bahadırlık edip de az bir miktar askerle bir aşiret üzerine hücum etmesi usule aykırı olmakla Fırka-i Islâhiye'ye geldiğinde bu hareketi kınanmıştır. Bunun üzerine Rebiülevvelin yirmi beşinci Cuma günü Fırka-i Islâhiye ile Kişnez Köyü'nden hareket edilerek Çukurova cihetine inilip gece Kişnez'e dört saat mesafesi olan Bacburunu adlı mevkide gecelendi. Ertesi günü oradan hareket ile Hacı Osmanlı Köyü'nün üst tarafında tayin olunan ordu yerinde çadır kurarak maiyetimizin mevcudu olan dokuz tabur piyade nizamiye askeri tabya edildi. Süvari alayı ile Gürcü, Çerkez ve Kürt atlıları köyün alt tarafında ve Çukurova'dan sayılan düzlükte yerleştirildi ve harekat hedefimiz olan Ali Bekiroğlu her taraftan abluka edilmiş oldu.

Hacı Osmanlı Köyü, Osmaniye kazası

Hacı Osmanlı Köyü, Gâvur Dağı'nın bir vadisinde, bir ucu Çukurova'nın kenarında ve bir ucu yukarıya doğru uzanmış uzunlamasına bir köy idi. Bunun üst tarafında ve güneybatı tarafında, sırt üzerinde çadırlar kuruldu, etrafındaki tepeler tutuldu ve burada bir kule inşasına başlandı. Hacı Osmanlı Köyü'nün önünde Pazaryeri denilir bir mahalde görülen eserlere göre vaktiyle burası bir büyük kasaba olup zamanla harap olarak halkı dağılıp dağlara çekilmiş olduğu anlaşılmış, arazisi ise Gâvur Dağı eteklerinde Çukurova'nın en verimli yerlerinden olduğu görülmekle burada yine bir kasaba inşası düşünülmüştür. O vakit Kars-ı Zülkadriye şehrinin yeri de aynıyla bu hâlde olup ona da Pazaryeri denilirdi. Vaktiyle orası Zülkadriye devletinin hükumet merkezi olmuş iken sonradan harap olup halkı Kars Dağlarına çekilmiş ve yer yüzünde ancak eski zamanlarda putperest mabedi iken sonradan cami olan bir kârgir bina kalmış idi. Burası Kars Dağları'nın eteklerinde ve Çukurova'nın bir ucunda geniş, verimli ve ferah bir mevki idi. Kars-ı Zülkadriye kazası eşrafından bazı zatlar Fırka-i Islâhiye'ye gelerek bu şehrin imarını istemeleriyle hemen Kars dağlarından ve Çukurova aşiretlerinden istek edenlerin burada bina yaparak yerleşmeleri için ellerine buyruldu verilerek gönderilmişlerdir. Kıyı köyleri, öteden beri Küçük Alioğulları'nın idareleri altında bulunup Ali Bekiroğulları'nın dahi buralarda bir mertebeye kadar nüfuzları yürüdüğünden bu köylerin halkı tabii olarak Ali Bekiroğlu Ali Ağa ile ona sığınmış olan Dede Bey'in gayretkeşi iseler de ordu ile üzerlerine konmuş olduğumuzdan görünürde itaate mecbur olmakla ileri gelenleri daima yanımıza gelip giderlerdi. Bulanık kazasına nispetle burası denize daha yakın ise de bir tarafla karışmaları görüşmeleri ve alış-verişleri olmadığından halkı vahşet ve bedevilik halinde idiler. Geçim kaynakları arazi ve hayvan mahsulatına münhasır gibi idi. Bunun yanında içlerinde Sarı Kelle

ve Arslan Kurt gibi oldukça söz onlar kethüdaları var idi. Hepsinin büyüğü, yani kethüdalar kethüdası Ali Kâhya adlı genç bir adam idi. Babası bu bölgede pek saygın olduğundan vefatında yerine oğlu geçmiş. Fakat genç olmak hasebiyle söz annesinde idi.

Köy içinde her sabah taze tereyağı çıkarıldığından günlük birer miktar şey almak istedik. Buraca dirhem, kıyye ve fiyat belli olmadığından fiyatının tayininde zahmet çekildi. Nihayet bir su tası gösterildi. Onun üzerine pazarlık edildi. Pek ucuz bir fiyat kesildi. Her gün sabahleyin bir tas dolusu âlâ ve taze tereyağı alınırdı. Bilindiği üzere av etlerinin en iyisi turaç dedikleri kuştur. Bu kuşların Çukurova sanki yatanıdır, pek bol bulunur. Hacı Osmanlı Köyü avcıları her gün turaç vururlar. Avcılar ile de pazarlık etmek istedik. Akçe ile pazarlığa girişmediler. Her turaç başına şu kadar barut kurşun saçma istediler. Biz de istediklerini vermek ve üstüne birer miktar akçe de ilâve etmek üzere pazarlık ettik.

Her gün beşten ona kadar turaç vurup getirirler, bedeli olan barut, kurşun ve saçmayı alıp giderler ve üst tarafındaki akçeye hiç önem vermezlerdi. Ancak Adana'dan Fırka-i Islâhiye'ye pek çok esnaf gelip gitmeye ve her türlü eşya getirip satmaya başladıkları gibi köylüler de derhâl paranın kıymetini takdir eder oldular. Bir Cuma günü maiyet memurları Ali Kâhya'nın hanesinde kuzu yemek üzere izin alıp gittiler. Aşçı ve bazı levazımat alıp götürdüler. Resmen Ali Kâhya'nın annesine misafir olup Ali Kâhya'nın on üç yaşında bir çocuğu da ayak üzerinde misafirlere hizmet ederken Başkâtibimiz Mazhar Bey çocuğa hitaben,

"Para ister misin" diye sormuş, o da,

"İsterim" diye cevap vermiş.

"Parayı ne yapacaksın" demiş.

"Para ile ne yaparlar bilmem" deyince,

"Ya bilmediğin şeyi nasıl istiyorsun" dediğinde,

“Bir kaç gündür bizim köyde bir para lakırdısı çıktı. Onun için görmek isterim” demiş. Bunun üzerine Mazhar Bey cebinden biraz çil akçe çıkarıp çocuğa vermiş. Bakıp “Tuhaf şey” diyerek geri vermek isteyince,

“Al senin olsun” demiş ve “Ya bunu ne yapmalı” diye sormuş. Mazhar Bey de,

“Adana’dan gelen esnaf ve tüccara bunları verirsen fes ve benzeri her ne istersen alırsın” demiş olduğunu çadıra dönüşte tuhaflıklardan olarak anlatmıştır. Ancak gariptir ki para işlemlerini bilmeyen çocuklar bir kaç gün içinde paranın değerini öğrendiler. Muhtarların çocuklarına bahşiş vererek şuraya buraya önemli yazılar gönderirdik. Kemâl-i emniyet ile götürürler ve para ile habercilik ederlerdi.

Hacı Osmanlı Köyü merkez olmak üzere Kıyı nahiyesi bir kaza yapılıp Osmaniye diye isim verildi. Çukurova’dan Tecirli ve Cerid aşiretlerinin kışlak yerleri ve Ulaşlı’dan Çenedoğlu nahiyesi bu kazaya katıldı. İşte bu sırada Ulaşlı’dan Kaypakoğlu nahiyesi Bulanık kazasına, Karayiğitoğlu nahiyesi Islâhiye kazasına ve Kapulu oymağı Hassa kazasına katılmıştır. Hacı Osmanlı Köyü hükumet konağı, diğer resmi binalar, cami ve mektep yapılarak bir kasaba şekline konulması hususuna teşebbüs edilmiştir. Osmaniye kazası meclisi üyeliğine Osmaniye kasabası ileri gelenlerinden Arslan Kurt Ağa, Akyar Köyü kethüdası yani muhtarı ağa ve Ulaşlı ağalarından Çenedoğlu Molla Ağa tayin olunduğu gibi Tecirli Müdürlüğü unvanıyla Bacburnu muhafazasına memur olan Tecirli Rüstem Ağa da Osmaniye’de bulundukça mecliste bulunmak üzere üye sayılmış ve hep üyeye uygun miktar maaşlar tahsis edilmiştir. Osmaniye kasabasında hükumet konağı yapılmak üzere bir hane arandı. Kasabanın en güzel mevkiinde hükumet konağı olmaya elverişli, görüntüsü güzel ve oldukça geniş bir hane bulundu. İki bin beş yüz kuruşa pazarlık olundu. Bizzat gidip gördüm.

Yirmi sekiz bin bu kadar arşın arsası ve epeyce kârgir yapısı var. Bana pek ucuz geldi.

"Bu haneyi yeniden inşa edecek olsak kaç kuruşa çıkar" diye muhtarlardan sordum.

"İki bin beş yüze olur" dediler.

"Ya bu hanenin arsa bahası nerede kaldı. Sahibine gadir mi ettik" dediğimde güldüler.

"Toprağın bahası olur mu. Köyde arsa çok. Biz ona daha iyi yer göstereceğiz. Taş bâd-ı hava. Dağlarda ağaç çok. Konu komşu imece ederler parasız nakledilir. Egser [demir çivi] parası, dülger yevmiyesi bin bu kadar kuruşa çıkar. Üst tarafı kendisine kâr kalır. Bundan büyük inayet olmaz. Sayenizde ihya oldu gitti" dediler. Bu köy halkı Fırka-i Islâhiye ile alış veriş ederek az vakit zarfında epeyce para kazanıp sonra da kaza merkezi olmak hasebiyle alış-verişe alışmışlar ve eskiden alışık oldukları hırsızlığa karşılık ticareti kendilerine meslek etmişlerdir. Âlemde akçenin nüfuzunun etkisinin derecesini söylemeye ihtiyaç yoktur. Fakat ne mertebe etkisinin hızlı olduğu bu gibi olaylar ile ispat edilmiş ve nazar-ı dikkati çekmiştir.

Tecirli ve Cerid boybeyileri ve kethüdaları ordugâha gelip giderler ve kendilerine ait olan işleri görürlerdi. Fakat Tecirli Kara Kethüda korkuya kapıldığından gelip görüşmedi. Hâlbuki bir kaç defa vurulup küçük ve büyük hayli hayvanları ele geçmekle muhafaza edilerek gelip hayvanlarını alması için kendisine haber gönderilmiş ve teminat verilmiş idi. Yine gelmeye cesaret edemeyip şurada burada dolaşır idi. Tecirli boybeyisi Süleyman Ağa tuhaf ve lâübâlî bir adam idi. Bir gün onu çağırarak,

"Kara Kethüda takımının hayvanlarını ne yapacağız. Kendisi gelmiyor. Bari sen sahiplerini bulsan da sahiplerine teslim etsen" dedim. Süleyman Ağa ise o gün bir husustan dolayı kırılmış imiş,

"Efendim niçin böyle olmayacak şeylere önem veriyorsunuz. Bu hayvanların hangi sahiplerini soruyorsunuz. Bu hayvanlardan Tecirliler elinde yıllanmış hayvan yoktur. Şundan bundan alınıp gasp olunmuş mallardır. Asıl sahiplerini Allah'dan başka kim bilir. Şimdi askerin eline geçti. Askerin olmak lâzım gelir. Fakat madem ki bu kadar merak ediyorsunuz. Pek de ihsana müstahak olmayan Tecirli aşiretine bir iyilik edebilirsiniz. Şöyle ki bu malları satarsınız. Paralarını aşiretin vergiden olan bakayasına mahsup edersiniz" dedi. Biz de hayvanları müzayede ettirdik. Bir miktarını sattık. Kalanını da değer kıymeti ile askere verdik. Tecirli aşireti bakayasına mahsup ettik. Bu vesile ile elimize biraz nakit geçti. Asker de bol bol et yedi.

Tecirli aşiretinin tuhaf âdetleri

Süleyman Ağa'nın kırılmasının sebebini sordurduğumda o gün karısı kendisini boşamış. Bundan dolayı onun da canı sıkılmış. Meğer Tecirli aşiretinde karılar kocalarını boşamak âdet imiş. Şöyle ki karı kocasına:

"Ben ondan hoşlanmıyorum" diye haber gönderdiği gibi kocasından boş olurmuş. Kocası da aşirete ilan edip kendisini beğenen bir karı var mı diye sordururmuş. Bu arada bir karı çıkıp da ben onu beğenirim, der ise onunla evlenirmiş. Bu tuhaf âdet Tecirli aşiretine mahsus imiş. Fakat Aneze Urbanı'nda da karılar kocalarını boşamak âdeti olduğu işitildi. Antakya'da da bu yolda tuhaf bir âdet vardır ki örf ve âdetlerince nikâhları karıların mavi ferace giymemesi ile meşrut imiş ve bir karı mavi feraceyi giydiği gibi kocasından boş oluyormuş. Bundan dolayı oldukça vakit ve hâli uygun olan gelinlerin cihazında bir de mavi ferace bulunuyor ve bu ferace daima kadınların sandığında saklı duruyor. Bir karı kocasına pek fazla darılır ise sandıktan o mavi feraceyi çıkarıp giydiği gibi kocasından boş düşüyor. Şayet kendisinin mavi feracesi yok ise komşusundan alıp giyermiş.

Bu havalideki Türkmen aşiretlerinin en şerlisi Tecirli aşireti olup işleri daima gasp ve hırsızlık idi. Biraz okur yazar Kara Kethüda adında biri var idi. O da eşkıya başı olarak yukarıda geçtiği gibi Fırka-i Islâhiye'ye gelemeyip serseri gezip dolaşıyordu. Tecirli aşiretinde cenaze namazı kıldıracak hoca olmadığından ölülerini hemen öldükleri yerlerde defnedip kaç ay sonra bir hoca bulurlar ise kabri üzerine götürüp bir cenaze namazı kıldırırlar. İki şahit ile zevç ve zevcenin nikap kıymanın şer'an sahih olduğunu bilmeyip mutlaka nikah kıymak için bir hoca lâzımdır zannıyla zifaflarından sonra ne vakit bir hoca bulurlar ise nikâh kıydırırlar. Çok kere zevce hamile iken nikah kıyılır. Üç aylar münasebetiyle içlerine bir hoca giderse, bir çok cenaze namazları kılar ve hayli nikâhlar kıyar. Bu şekilde eline epeyce para geçer ise de bu para ile esenliğe çıkmak güçtür. Genellikle yine Tecirliler onu yollarda soyar. Hoca Efendi bir yol bulup da savuşabilirse ne mutlu. Hırsızlara tutulur ise kazanmış olduğu akçeden başka yanındaki Mushaf-i şerifi de gasp ederler idi. Devlet-i Aliyye toprakları hiçbir devletin memleketine benzemez. Her köşesinde böyle birer tuhaflık görülür. Bir vilâyet diğer bir vilâyete, hatta bir vilâyetin bir sancağı diğer sancağına uymaz. Onun için devletçe konulan usulün her yerde tek düze olarak yürütülmesi mümkün değildir. Bir vali veya mutasarrıf, memur olduğu mahalde bir sene oturup da halkının tavır ve fikirlerini öğrenmedikçe güzel idareye muktedir olamayıp en az bir sene kadar şunun bunun görüşüne başvurmaya muhtaç oluyor. Biz yine sadede gelelim.

Ali Bekiroğlu nahiyesi üzerine hareket

Kars-ı Zülkadriye kazasına tabi ve Kozan sınırında bulunan Sunbas nahiyesi beyi Kökülüoğlu Ahmed Bey ve Sunbas nahiyesine bağlı Yağbasan nahiyesi kethüdası Gençoğlanoğlu Ahmed Ağa gibi bazı zatlar bu sırada Osmaniye'ye gelip gitmeye ve çevrede bulunan aşiret bey ve ağaları itaatlerini arz etmeye

başladılar. Şu hâle göre artık Kozan tarafına gitmemiz lâzım gelmiş ise de eşkıya yatağı olan hâli üzere bırakmak doğru olmayacağından bu topluluğu dağıtıp da bu havalideki ıslâhatı kurmak hâlin gereklerinden görülmüştür.

Derviş Paşa'nın dağ muharebelerinde becerisi bilinmektedir. Ancak yolları, şekli ve durumu bilinmeyen, ormanlık, gayet derin ve dar vadileri olan ve pek fazla arızalı olan Gâvur Dağı'nda askeri hareketin ne kadar zor olduğu açıklanmaya muhtaç değildir. Bir gün Derviş Paşa ile birlikte iki bölük nizamiye ile keşif için dağa çıktık. Osmaniye üzerindeki dağın en yüksek mahalline vardık. Ordugâhtan iki saatlik mesafe kadar ayrılmışız. Meğer eşkıya topluluğu karşımızdaki dağlarda imiş. Bizi gördükleri gibi üzerimize ateş ettiler. Kurşunları yanımızdaki keşif erlerinin elbisesine dokundu. Fakat kayıp verilmedi. Derviş Paşa'nın düşünmeksizin seçtiği bir tepe üzerine çıkıp savunmaya hazırlandık. Eşkıya bizim hâlimize vâkıf olup da kalabalıkla üzerimize saldırmış olsalardı bizleri tutmak ihtimali vardı. Fakat düşman düşmanın hâlini bilmez derler. Onlar ansızın üzerimize saldırmaya cesaret edemediler. Biz de geriye yaver gönderip iki tabur çağırarak kurtulduk. Daha sonra Derviş Paşa yedi tabur seçti ve zayıflarını ordugâhta bırakıp yerlerine sağlam neferat aldı. Hepsine çarık giydirdi, askerin her birine çanta yerine Rumeli usulünce keçi derisinden yapılma birer dağarcık verdi ve askerin altı günlük peksimetleri ile yetecek kadar cebehanelerini bu dağarcıklara koydurdu. Bu dağlarda at işlemediğinden Derviş Paşa'dan binbaşılara kadar bütün ümera ve zabitan birer katıra bindi. Beş adet şeşhaneli dağ toplarının ikisi ordugâhta bırakılıp geri kalan üçüyle bir de havanı Derviş Paşa katırlara yükletip yanına alarak harekete hazır oldu. Arslan Paşa ile Eleşkirtli Mehmed Paşa maiyetindeki başıbozuk süvarisi Osmaniye kasabasının alt tarafında Çukurova'da çadır kurmuş idiler. Kürt atlıları

mızraklı olduğundan onlar oldukları yerde kaldılar. Gürcü ve Çerkez atlıları tüfenkli olduğundan savaşmak üzere dağa çıkmak istediler.

"Bu dağlarda at işlemez ve biz sizin atlarınıza dağda arpa bulamayız" dediğimizde,

"Biz sizden arpa istemeyiz. Dağda hayvanlarımızı ağaç yaprakları ile besleriz. Fakat hayvanlarımızı da beraber götüreceğiz ki yiyecek bulamaz isek atlarımızı kesip yeriz" dediler.

"Öyle ise Allah selâmet versin" dedik. Bundan dolayı Rebiülahirin birinci ve Ağustosun on ikinci Perşembe günü iki yüz kırk nefer Gürcü ve Çerkez süvarileri Arslan Paşa maiyetinde asker öncüsü olarak dağa sarıldılar. Müşir Paşa hazretleri de onların arkalarından zikredilen birlik ile hareket eyledi. Askerin çadır ve kazanı olmayıp yalnız ellerinde şeşhane tüfenkleri, sırtlarında birer dağarcık, dağarcıklarında altı günlük peksimet ve yeteri kadar cebehaneleri var idi. Üzeyir Sancağı hanedanından Küçük Alioğulları'nın rakibi olan İmam Bey, iki yüz nefer Payaslı piyade muvazzaf asker ve Kıyı nahiyesinden iki yüz kadar halk ile birlikte Müşir Paşa refakatinde gitti. Çened, Kaypak ve Karayiğitoğulları da bir kaç yüz Ulaşlı tüfenkli ile birlikte hareket etti. Bu fakir kumandan vekaletiyle ordugâhda kaldım. Fakat seferber olan askeri uğurlamak için yanıma altı bölük piyade alarak askerin arkasından hareket ettim. Gençoğlanoğlu Ahmed Ağa'yı da beraber götürdüm. Daha önce keşif için çıkmış olduğumuz dağın zirvesine kadar çıktım. Karşımızdaki Ali Bekiroğlu Yaylası üzerinde eşkıya topluluğu göründü. Fakat aramızda büyük bir vadi vardı. Derviş Paşa sırasıyla taburları sevk etti. Kendisi de ileri gitti. Bir şeşhaneli topun ağzını yukarı kaldırıp bir kobuz attırdı. Tesadüfen kobuz varıp eşkıya topluluğunu ortasında patladı. Yerden toz kaldırdı. Eşkıya topluluğu dağıldı. Bu sırada o vadinin aşağısından yukarıya doğru seğirtip giden bir takım süvari görüldü. Tecirli süvarisinden bir takımı eşkıyaya katılmak

için dağa çıkacak imiş diye işitilmiş olduğundan bu süvarinin Tecirli aşireti eşkıyası olduğunu sandım. Derhâl dürbünler ile bakıp gördük ki Arslan Paşa'nın süvarisidir. Aşağıdan yukarıya seğirtip henüz o kobuzun kaldırdığı toz bütün bütün yok olmadan oraya vardılar, eşkıya üzerine saldırdılar. Eşkıya sarp dağlardan aşağı doğru kaçmaya yüz tuttuklarında onlar da şahin gibi süzülüp üzerlerine saldırdılar ve gözümüzden kaybolup gittiler. Meğer at işlemez yerlere geldikleri gibi yaya olarak kılıç ve kamalarını sıyırıp eşkıyayı takip ile o havaliden kovmuş oldukları sonradan öğrenilmiştir.

Bu sırada Ali Bekiroğlu Ali Ağa'nın küçük kardeşi olup Deli Fakı diye tanınan Ahmed Ağa bir kaç yüz eşkıya ile askerin sağ tarafındaki vadilerden çıkıp dümdar [artçı] taburunun üzerine ateş etti. Taburun önünde giden cerrah binbaşısı ile bir kaç neferi vurup düşürdü. Taburunun binbaşısı Redif Efendi (sonradan serasker olan Redif Paşa'dır) bu ansızın saldırı üzerine ne yapacağını şaşırdı. Asker kumandaya hazır olup Deli Fakı ise istediğini nişan edip vururdu. Biz artçı taburuna yakın idik. Lakin aramızda harekete mani olacak engeller var idi. Bunun bir çaresini düşünmeye vakit kalmadı. İleride bulunan Miralay İbrahim Bey iki bölük şeşhaneci ile dönüp Deli Fakı üzerine ateş ederek hücum eyledi. Deli Fakı takımı bozuldu. Aşağı doğru kaçtı. Ancak İbrahim Bey'in ateşi altında bulunmakla şeşhane kurşunlarının menzilinden kurtuluncaya dek hayli yıprandılar. Bu arada Derviş Paşa da geri dönüp yaralıları ordugâha gönderdi. Sonra kendisi askerle ileri gitti. Biz de oradan dönüp ordugâha geldik. Yaralıların bakımına özen gösterdik. Bazıları kurtuldu ise de cerrah ile bazı neferat öldü. O gece Osmaniye muhtarlarından bazıları çadıra gelip bizimle görüştüklerinde,

"Bu dağın işi bitti. Ulaşlıların en büyük fendi üzerlerine gelen ordunun önünden savuşarak epeyce ileri çektikten sonra sağından solundan ve arkasından vurup şaşırtarak bozguna

uğratmak şekli olup Mısırlıları da bu yolda mağlup etmişler idi. Bu kere Miralay İbrahim Bey'in hareketi bu tertibi bozdu. Dağlıların gözünü yıldırdı. Bunlar artık bu askere yaklaşamazlar" dediler. Gerçekte dağlılar o şekilde şeşhanelerin tadını tattılar ve ondan sonra asâkir-i şâhâne üzerine hücuma cesaret edemeyip uzaktan merhaba eder oldular.

Kozan'da bulunan yaverimiz Hüseyin Hüsnü Bey o gün Kozan'dan dönerek Kozan-ı Garbi ağası Ahmed Ağa'nın babası Ömer Ağa, Sis Müftüsü Mehmed Efendi ve Kozan-ı Garbî'nin bazı vücuh, muteberan ve aşiret ağalarından ileri gelenleri ve Kozan-ı Şarkî müdürünü kardeşi Halil Bey ile birlikte Osmaniye'ye geldiler. Yukarıda geçtiği gibi dönerek çadırlara geldiğimizde onlar ile görüştük ve kendileri için çadırlar kurdurup Derviş Paşa'nın dönüşüne kadar misafir olarak kendilerini alıkoyduk. Fakir her gün sabahleyin hastaları ve karakolları dolaşıp sonra çadırıma gelir ve kahvaltı ettikten sonra elde olan mülki ve askeri işleri gördükten sonra akşam üstü yine yazıldığı üzere çıkıp mevkileri dolaşırdım. Bu arada vakit ayarlayarak misafirlerimiz ile de görüşür ve Kozan'a dair konular açarak zihinlerini itaat dairesine meylettirecek ikna edici delillerle uğraşırdım.

Ömer Ağa, fakirin öyle sabah ve akşam dolaştığımı merak edip sebebini bazı arkadaşlarından sorduğunda,

"Kumandan Paşa dağda savaşla meşgul olduğundan ordusunun şimdi kumandanlık işini Kazasker Efendi görüyor" dediklerinde,

"Ya Müşir Paşa da böyle dolaşır mı" diye sormuş.

"O hiç durmaz" diye cevap vermişler. Ömer Ağa buna şaşırınca,

"Askere böyle bakarsan iş görür" demişler. Gençoğlanoğlu Ahmed Ağa orada bulunmakla,

“Ağam, ordu böyle olmalı. Bu tertiplere bu tedbirlere ne bu dağlar dayanır ne bizim dağlarımız karşı durabilir” deyince Ömer Ağa,

“Evet doğrusun. Ben de teslim olmak üzere oğlum Ahmed Ağa’ya nasihat edeceğim ve dinlemez ise onu terk ile orduya gelip kendi hesabıma itaat edeceğim” demiş. Sonra buralarını zımnen bana da açtı. Ömer Ağa, yumuşak huylu ve söz onlar bir adamdı. Ancak oğlu hayli çetin ve haşin olduğundan onun nasihat dinleyip de itaat eylemesi şüpheli idi. Fakat İskenderun’dan buraya gelinceye dek gösterilen adalet ve hakkaniyetten halk fevkalade memnun olup,

“Padişah size bir kitap ile bir kılıç yollamış. Kitaba itaat edenlerin kılıç ile işi yok ve yoksa kılıç hazırdır” lakırdıları halk arasında yayılmış ve bu söylentiler Hüseyin Bey vasıtasıyla Kozan’ın öte tarafına kadar ulaşmış olduğundan Ahmed Ağa karşı koymaya kalkışırsa kendi adamlarıyla yalnız kalacağı hâlin gidişinden anlaşılmış idi.

İslâm milleti ne mübarek millettir. Gerek nizamiye ve gerek başıbozuk İslâm askerleri ne güzel askerdir. Barış zamanında maaş ve tayin için sızlanırlar. Seferber olduklarında kuru ekmeğe kanaat ederler. Bizim başıbozuklarımız ara sıra tayinat az verildi veya vaktiyle verilmedi diye sızlanmaktan geri durmazlardı. Bu kere Ulaşlı Dağları’na çıktıklarında peksimetten başka bir şey istemez oldular. Lâkin fakire de gayret düşüp elimden geldiği kadar kendilerine yiyecek ve levazımat göndermekte kusur etmedim.

Derviş Paşa, Ali Bekiroğlu nahiyesine girip harp ederek ileriye doğru hareket etmekte olduğu hâlde civar köylerden ve kazalardan tertip olunan halk askerinden her gün birer fırka gelip Derviş Paşa yanına sevk eyler ve onlarla beraber birer kafile zahire vesaire gönderir idim. Bu cihetle Derviş Paşa arkasının her gün kuvveti tazelenirdi. Kıyı nahiyesi halkının itaati pek de samimi değil ise de Osmaniye delikanlılarından akçe

ile elde ettiğim genç çocuklar vasıtasıyla her gün bir ve bazen iki defa haberleşir ve yazışırdım. Derviş Paşa ordu mevkiinden dokuz saat uzaklaştığı hâlde haberleşmemiz kesilmedi.

Çened, Kaypak ve Karayiğit oğulları da birer miktar tüfenkli ile Derviş Paşa maiyetinde bulunurdu. Bunlar ise Ulaşlı olduklarından kendilerine gereği gibi güvenilemiyor ise de eşkıya ile birlikte bulunmamaları bir büyük fayda idi. Derviş Paşa Gollü köylerine kadar eşkıyayı kovaladı. Eşkıya bitkin düştü. Dede Bey ile Deli Halil amansız bir hâlde kalarak Derviş Paşa'ya sığındı, o da onlara aman vermekle gelip teslim oldular ve daha önce Kayabaşı'nda Deli Halil'in rakısından içerek sızıp da esir olan neferi de tüfengiyle beraber getirdiler. Ali Bekiroğlu Ali Ağa da,

"Benim şimdiye kadar mukavemetim bu iki misafirimin hatırı için idi. Şimdi bir ilişiğim kalmadı. Ben de size dehalet ederim. Siz işinize gidiniz. Ben buraca olan işlerimi hallettikten sonra yanınıza giderim" diye Derviş Paşa'ya haber göndermiş ve bu konuda kesin söz vermiş. Onun sözüne tamamıyla güvenilmez ise de asker açıkta ve bulundukları dağlarda soğuk fazla olduğundan Derviş Paşa bu hususta görüşümü sordu. Ben de askerin yedi-sekiz gün kadar açık saçık dağlarda savaşla meşgul oldukları cihetle yorgunluklarını ve Kozan işlerinin önemli ve öncelikli olduğunu öne sürerek hemen dönmesini uygun gördüm. O da dönerek ordugâha yaklaştığında karşılamaya çıktık. Dede Bey ile Deli Halil silâhları bellerinde olduğu hâlde başıbozuk sergerdeleri tarzında askerle beraber geliyorlardı. Savaş sırasında ele geçen bazı eşkıya da bağlı olarak getiriyorlardı. Asâkir-i şâhâne arslanlar gibi zaferle dağdan aşağı doğru sürat ve heybetle inerken Kozanlılar seyrediyorlardı. Geldiler, çadırlarında yerleştiler. Ömer Ağa ve arkadaşları Derviş Paşa ile görüştükten sonra ordu hediyesi olarak Ömer Ağa'ya kordonlu bir altın saat ve Sis müftüsü ile diğer bazı arkadaşlarına sadece birer kaplama saat verildi. Yanlarındaki

aşiret ağalarına birer hil'at giydirildi ve hepsi Rebibülahirin on üçüncü Pazartesi günü erkân-ı harbiye binbaşılarından yaverimiz Hüseyin Hüsnü Bey ile birlikte Kozan'a gönderildi. Asıl iş zorbalıkla Kozan-ı Garbî ağası olan Ahmed Ağa'nın itaati işinde kaldı. Bir de daha önce Kozan-ı Şarkî müdürlüğünden azlolunan Yusuf Ağa şüpheci ve vesveseci bir adam olduğundan bizlere yaklaşmayıp serkeşlik vadisinde dolaşıyordu. Fakat kardeşi Hacı Bey onun yerine müdür tayin olunmuş idiğinden kuvveti azalmış idi ve Ahmed Ağa Kozan-ı Garbî kaymakamı bulunarak zaten onun kuvveti fazla idi. Babası Ömer Ağa, yumuşak huylu bir zat ise de onun öğütlerini dinleyeceği meçhul idi. Şu hâle göre artık Kozan'a gitmemiz hâlin gereklerinden görüldü. Önce keşif için erkân-ı harbiyyeden Ahmed Muhtar Bey bir miktar süvari ile ileri gönderildi. Yol üzerinde kurumuş otlar pek çok olduğundan yol açmak için bazı mevkilerdeki otları yakmak üzere bir miktar asker gönderilmesi lüzumuna dair Muhtar Bey tarafından haber geldi. Dokuz tabur piyade, bir alay süvari nizamiye, bir hayli başıbozuk atlısı ve iki bine yakın katırla hareket edecek Fırka'ya otların geçmelerine engel olabilmesi uzak göründü. Bununla birlikte hatırlattığı gibi bir miktar asker gönderildi.

Kozan üzerine hareket

Rebibülahirin ortalarında Fırka-i Islâhiye ile Osmaniye'den hareket ve Cihan Nehri'nden geçerek bir gece Hemite Kalesi harabesi civarında ve Cihan Nehri kenarında ve bir gece de yine Çukurova'da gecelendi. Ahmed Muhtar Bey'in haberi tasdik olundu. Eğer evvelce gönderilen asker yolumuz üzerinde olan otları yakıp da yol açmış olmasaydı bu ot deryası içinden büyük bir askeri birlik ile geçmekte hayli zorluk çekilecek imiş. Meğer Çukurova bilmediğimiz bir âlem imiş. Bu otlar içinde Kürt atlıları giderken kargılarının uçları görünmüyordu. Burada yerden bitenler sanki şevket ve saltanatının kemalini

gösteriyordu. Her tarafında büyük küçük nehirler ve çaylar akıyor, yağmurlar mevsiminde yağıyor, yağmasa bile geceleri yer yüzüne düşen hoş çiy ile otlar besleniyor. Temmuz ve Ağustos içinde her yerin otları kurumuş iken yolumuzun üzerinde henüz solmaya yüz tutmuş ve bir tarafa serilip serpilmiş ipek gibi otlar görülüp bunlar kaldırıldığı gibi altından taze otlar ve zümrüt gibi çimenler görünüyordu. Ne fayda ki aşiretlerin dolaşım yeri olduğundan hiçbir yerinde ziraat ve insan emeğine delâlet edecek belirti ve iz yok idi. Her tarafında kalkıp uçan turaç kuşları ve yer yer seğirtip kaçan ceylan sürüleri, bu hoş kuş cennetine şenlik veriyor ise de her köşesinde görülen yaban domuzları ile küçük ve büyük yılanlar da insana dehşet veriyordu. Her ne hâl ise Osmaniye'den hareketimizin üçüncü günü erkence Sis kasabasına varıldı. Kasaba dışında ordu kuruldu. Kozan-ı Şarkî müdürünün kardeşi Halil Bey, bizimle birlikte bulunmakla erkân-ı harbiye çadırlarına misafir verildi. Karayiğit, Kaypak ve Çened oğulları birer miktar piyade tüfenklileriyle birlikte gelmiş olduklarından onlara da ordugâhta çadırlar kurularak yer gösterildi.

Kozan halkı, yaz mevsiminde tamamen yaylaya gider olduklarından Sis kasabasında bir kaç bekçiden başka kimesne yok idi. Yazın herkesin yaylada bulunması Kozanoğulları'nca gerekli bir kaide idi. Mesela Sis halkından birisi iş için Sis'e gelecek olsa bekçilere başvurmaksızın kendi hanesine bile giremezdi. Sis kasabası böyle insandan hali olmakla gözlerimize pek karanlık göründü. Kozanoğlu tarafından karşılamak için kimse gönderilmemiş olması da vahşiliği ve isyanına belirti kabul edildi. Ardından Sis katoğikosu geldi. Bu cihetle manastırda şenlik yapıldı. Daha sonra Ömer Ağa'nın ikinci oğlu Ali Bey, bazı seçkinler ile birlikte gelerek babasının Osmaniye'den dönüşünde hasta olduğunu ve büyük kardeşi Ahmed Ağa'nın Binbaşı Hüseyin Hüsnü Bey ile birlikte Eşepınarı'ndan başlayarak nüfus yazımı için o tarafa gittiğini bildirdi. Devletçe Ömer Ağa

Kozan kaymakamı tanınmakta ise de emir ve yasaktan engellenmiş olup oğlu Ahmed Ağa müstakil olarak Kozan-ı Garbî'de ağalık etmekteydi. Mahcubiyetinden dolayı Fırka-ı Islâhiye'ye gidemediğinden bahisle nüfus yazımının bitiminde Sis'e gideceğini Hüseyin Bey'e söylemiş ise de maksadı ancak bizleri aldatıp avutarak vakit geçirip de Fırka-i Islâhiye'nin dönüşünde Kozan'da eskisi gibi zorbalıkla hükumet eylemek bozuk hayalinden ibaret olduğu hâlin gidişinden anlaşıldı. Onun bu tavrı silâhsız bir mukavemet idi. Lâkin yol hazırlığımız tamam olmadığından biraz vakit Sis'te kalmaya mecbur olduğumuzdan onun bu davranışına göz yummak gerekti.

Çünkü Sis kasabasından Adana'ya on sekiz saat mesafe olup burada köy ve kent yoktur ve burada kışlayan Sırkıntılı aşireti henüz yayladan inmemiş idi. Sis halkı hanelerine gelmedikçe aşiret kethüdaları da tereddüt ve şüpheden kurtulup da Fırka-i Islâhiye'ye yaklaşmayacakları belli olmadı. Şu hâle göre Sis kasabasında askerin bir-iki aylık zahiresi depolanmadıkça askeri harekata başlamak ihtiyatsız davranmak olacaktı. Bunu üzerine hemen Adana'dan zahire getirtmeye başlandı ve Sis halkının kasabaya gönderilmeleri için Ömer Ağa'ya yazıldı. Oğlu Ali Bey de hem halkı sevk etmek ve hem de kardeşi Ahmed Ağa'nın ordugâha gelmesi lüzumunu hatırlatmak üzere geri gönderildi. Katoğikos Efendi de Sis Ermenilerinin hanelerine gelmesi için haber gönderdi. Katoğikos'un ahlak ve huylarının güzelliği memnuniyet ve şükraniyeti sebep, tavır ve davranışları da güven verici hâlde idi. Bunun üzerine Sislilerden bazıları yalnızca ve bazıları haneleri halkıyla beraber Sis'e gelmeye başladılar. Zahire de Adana'dan gelmeye başladı.

Eski Kozan-ı Şarkî müdürü Yusuf Ağa, Gürleşen Köyü'nde bulunup taraftarı olan kabile ve aşiretler de isyan hâlinde olduğuna göre kendisinin Ahmed Ağa'nın hareketini beklediği ortaya çıktı. Hâlbuki daha önce kendisi azledilerek yerine müdür tayin edilmiş olan kardeşi Hacı Bey Haçin'de hükumet

etmekte ve kardeşi Halil Bey Fırka-i Islâhiye'de bulunmuş olduğundan Kozan-ı Şarkî halkı iki kısma ayrılmakla İsmail Paşa'nın müfreze ile ilerlemesi için kendisine yazı gönderildi. O da itaat eden kısma yardım yolunda ilerleyerek Haçin'e girmiştir. Bu Halil Bey diğer kardeşlerine göre uysal ve ileri görüşlü bir zat olmakla artık Kozan'da ikamet edemeyeceğinden bahisle bundan sonra Sivas'ta ikamet ctmek üzere kendisine yeteri kadar maaş tahsisini istedi. Kayd-ı hayat şartıyla kendisine aylık iki bin beş yüz kuruş maaş tahsis edilip beratı gelinceye dek geçici senet olmak üzere eline buyruldu verildi ve kendisine ıstabl-ı âmire müdürlüğü payesi arz olundu. Kozan'da Cuma namazı kılmak mutat olmayıp fakat Yusuf Ağa okur-yazar bir adam olduğundan bazen minbere çıkıp hutbe okuyup Cuma namazı kıldırdığı var imiş. Bu adam pek şüpheci ve pek de hileci idi. Lâkin Ahmed Ağa kadar kuvveti olmayıp bu kere kardeşlerinin kendisinden ayrılması hasebiyle bir derece daha kuvveti azalmış idi.

Bu kere Sis kasabası dışındaki meydanda taş ve kireç ile bir minber inşa olundu. Cuma günü alay imamlarından biri hutbe okuyup bütün ordu halkıyla Cuma namazı kılındı. Sis'te bulunan yerli ve dağlı halk da bu namazda bulundu. Kozanlılar dindar ve temiz adamlar olduklarından şimdiye kadar kılmamış oldukları Cuma namazını kıldıklarından dolayı o kadar memnun ve bahtiyar oldular ki bu namazda bulunan Kozanlıları diğer vatandaşları yüzlerine ve arkalarından tebrik eder oldular. Bu namaz Kozan Dağları'nı öyle sarstı ki Kozanoğulları'nın hükumet binaları ta temelinden sarsıldı. Bunun üzerine Sis kasabasındaki cami imamı için bir hitabet beratı gönderilmesini Babıâli'ye arz ettik. Nice yıllar geçti ki bu beratın sağlanmasına zafer elde edemedik. Meğer Kozan'ın fethinden önce Evkaf hazinesinin islâhı daha gerekli imiş.

Mısra: *Mebhas-i zülf-i semen-bûyı uzatma, kısa kes.*

Biz yine sadede gelelim.

Haçin Müftüsü Mehmed Tevfik Efendi bu sırada Sis'e geldi. Kozan-ı Şarkî'nin durumuna dair bazı bilgiler getirdi. Kozan-ı Şarkî müdürü tayin olunan Hacı Bey yapılmakta olan ıslâhatın neticesinde Kozan'ın ne hâl ve suret kazanacağını idrak ettiğinden başka yere evini taşımak emelinde olup ancak büyük kardeşi Yusuf Ağa'nın evham ve şüpheciliğinden dolayı ortaya çıkan karışıklığı gidermekle devletin ekmeğini ve nimetini hak etmek üzere cansiperane çalışacağını ve fakat kendisine de kardeşi Halil Bey gibi kayd-ı hayat şartıyla yeteri kadar maaş verilmesi ve bu maaşın Kayseri emvalinden alınmak üzere şimdiden tahsis edilmesi ricasında bulunduğunu Haçin müftüsü aracılığıyla bildirdi. Küçük kardeşi Mısdık Bey ise zaten kendi hâlinde bir adam olup kardeşleri arasına düşen ihtilâftan üzülerek hemen müfreze kumandanı Kurt İsmail Paşa marifetiyle Kayseri'ye evini taşıyıp maaşının Kayseri emvalinden tahsisi beklentisinde bulunduğu haber verildi. Bunun üzerine kayd-ı hayat şartıyla Kayseri emvalinden alınmak üzere aylık iki bin beş yüz kuruş Hacı Bey'e, bin kuruş Mısdık Bey'e zati maaş ve Mehmed Tevfik Efendi'ye de Haçin mal sandığından almak üzere aylık üç yüz kuruş müftülük maaşı tahsis edilip geçici senet olmak üzere birer adet buyruldu yazıldı ve Müftü Efendi'nin buyruldusu kendisine verildi, diğerleri de sahiplerine gönderildi. Durum Babıâli'ye bildirilip Hacı Bey ile Mısdık Bey'in beratları ve müftülük maaşının sureti gönderilmesi istendi. Bu sırada Kozan-ı Şarkî'nin diğer ileri gelenlerinden bazı zatlar da gelip gitmeye başladı. Lakin Yusuf Ağa ara-sıra bir takım eşkıya ile dolaşarak Sis'e gelip gidenlere saldırırdı. Tapan Kethüdası Yusuf Kethüda Yusuf Ağa'nın kayınpederi olduğundan Tapan tarafı hâlâ Yusuf Ağa'nın hükmünde idi. Bundan dolayı Haçin müftüsünün ve diğer gelip gidenlerin salimen mahallerine ulaştırılması ve bu cihetteki yolların güvenliği hususuna Yağbasan Kethüdası Gençoğlanoğlu Ahmed Ağa memur edildi.

Daha önce Reyhaniye aşireti bir müdürlük yapılmış ise de halkı hâlâ çadırlarda oturmakta olduklarından burası gerçek bir kaza şekline konulmak ve bakaya mallarından harcanarak hükumet konağı ve diğer devlet binaları yapılmak üzere bu sırada Reyhaniye müdürlüğü Reyhaniye boybeyisi Mürselzade Mustafa Bey'e verilerek durum Babıâli'ye bildirilmiş ve Haleb Vilâyeti'ne de bildirilmiştir.

Yukarıda geçtiği gibi Ali Bekiroğlu Ali Ağa Fırka-i Islâhiye'nin dönüşünden sonra gelip kendisini teslim edeceğine söz vermiş idi. Bu söze hiç kimse güvenmemiş idi. Aşiret ve kabileler halkı ise sözlerinde durageldiğinden Cemaziyelevvelin birinci ve Rumi Eylülün onuncu günü Sis'e geliverdi. Hemen Gâvur Dağı'nda kendisinin misafirleri olan Dede Bey ile Deli Halil'in yanına misafir edildi ve kendisine pek fazla saygı gösterildi. Onun dehaletiyle Gâvur Dağı ıslâhatının arkası alınmış olduysa da kardeşi Deli Fakı yerinde kalmış olduğundan bütün bütün ilişikten kurtarılamamış idi.

Kozan-ı Garbî Ağası Ahmed Ağa'ya gelince Fırka-i Islâhiye hakkında Kozanlılar ulemadan durumu sorduklarında devlet askerine karşı gelmek şer'an caiz olmadığını beyan etmişler ve Ahmed Ağa karşı koymak üzere kethüdaları yanına toplayıp danıştığında itaat yolunu tercih eylemişler. Bu cihetle Ahmed Ağa savaşa cesaret etmeyip ancak kendisini tereddütten de kurtaramamış, lâkin Sis Ermeni kethüdası ve kendisinin güvendiği adamı olan Şahin Kethüda ile danıştığında o da,

"Mukavemet edemezsin. Sığınmaktan başka çare yoktur. Mesela dağdan dağa kaçarak vakit geçirecek olsan bunca evlâd u iyâl, akraba ve taallukatın hep Osmanlı elinde kalır. Böyle yaşamanın ne lezzeti olur. Ama teslimiyet suretinde her hâlde mükerrem olursun" demiş iken yine yanımıza gelemiyordu. Fakat Hüseyin Bey'i de iadeye cesaret edemeyip nüfus yazımı bahanesiyle onu da beraber gezdiriyordu. Hüseyin Bey el altından bu duruma vakıf olduğu hâlde açıktan bize bir şey

yazamayıp fakat bazı rumuz ve işaretler ile Ahmed Ağa'yı ikna ederek birlikte orduya getireceğini bildiriyordu. Benim de Hüseyin Bey'e tam güvenim var idi.

Kozanlı Hacı Ömer Efendi

Ancak Sis'te ikametten Derviş Paşa'nın canı sıkılmaya başladı. Artık Ahmed Ağa gelmez ise bile Hüseyin Bey'in dönmesinin gerektiğini hatırlatıyor ve acele ediyordu. Çaresiz ben de Hüseyin Bey'e, artık dönmesi için mektup yazdım. Arası çok geçmeyip Hüseyin Bey Ahmed Ağa'yı alıp Cemaziyelevvelin biri olan Cuma günü birlikte Sis'e geldiler. Ahmed Ağa'nın babası, kardeşleri ve diğer adamları da hep birlikte Sis'e geldiler. Kozan-ı Garbi'de bulunan Kisenit Köyü Farsaklarından, meşhur âlim ve salihlerinden ve Kozan'ca mazinne-i kiramdan olan Hacı Ömcr Efendi de bu sırada Sis'e gelmiştir. Gayet yaşlı ancak çok diri bir zat yaşı yüze yakın idi. Gençlik yıllarında Kayseri'de ilim tahsil edip icazet alarak Kozan'a gelip ve daha sonra hac için Haremeyn'e gidip gelirken Şâm-ı şerif'de Halidîler tarikatının pîri olan meşhur Şeyh Halid hazretleriyle görüşerek ondan inabet eli almış, Kozan'a dönüp hasbî olarak ilim yaymaya ömrünü hasretmiş ve o vakitten beri bu kere Sis'e gelişi arasında elli iki sene geçmiş, bu müddet içinde kimseden bir şey kabul etmeyip el emeği ve alın teri ile yetiştirdiği mahsulat ile geçinmiştir. Şöyle ki, tarlayı ekip yetiştirdiği zahireyi bizzat değirmene götürerek öğütüp un ettikten sonra zevcesine teslim eder, o da ekmek yapıp birlikte yerler imiş. Kozanoğulları kendisine fevkalade ihtiram ettikleri hâlde onların yemeğini yemez ve gerektiğinde Kozanoğlu'nun yanına varacak olsa el emeğinin ürünü olan ekmeğini koynuna koyup beraber götürür ve ondan yer imiş. Fakat Kozanoğulları da ondan öşür almazlar imiş. Onun isteği temiz mal yemekmiş. Hâlbuki elli iki sene öşür vermediğinden, üzerinde devletin pek çok alacağı birikmesi kendisine gönül yarası imiş. Bu

kere Sis'e gelişinde önce Adana Valisi Ali Rıza Paşa'nın çadırına varıp burasını ona açtığında o da,

"Buralarını ben bilemem. Fakat burada kazasker var, ona müracaat etmelisin" diyerek alıp bizim çadırımıza getirdi. Böyle salâh ve takva ile tanınan bir zat ile görüştüğüme memnun olarak kendisine saygı gösterdim ve hâlini hatırını sordum. Buraya kadar yol sıkıntısı ile zahmet çektiğinin sebebini sorduğumda dedi ki,

"Elli iki seneden beri temiz mal ile yaşamak niyetiyle kendi elimle ekip biçtiğim mahsulat ile geçindim. Ancak Kozanoğulları benden öşür almadılar. Ben de vereyim demedim. Zira hakları olmadıklarını bildiğimden versem de yerine varmayacağını biliyordum. Asıl mal sahibini bulup vermek dahi mümkün olmadı. Asıl vatanım olmak hasebiyle Kozan'da tutuldum kaldım. Bunca senelerden beri çalışmamın ve kazancımın mahsulünü şüpheden kurtarıp da temiz mal edemedim. Bundan sonra inşaallahü'l-kerîm şer'i öşrümü beytülmale teslim ederim. Amma şimdiye kadar olanı ne yapmalı. Bunun çaresi nedir". Buna cevaben,

"Ulemanın beytülmalde hakkı var. Senin hukukun da öşürden olan borcuna karşılık tutulur ve mahsup edilir" diye teselli ettim. Dedi ki,

"Benim de burası hatırıma geliyordu. Lakin bu hakkın hak olması imamü'l-müslimînin tayinine bağlıdır. Hâlbuki padişah tarafından benim için bir şey tahsis olunmamıştır ki mahsup edelim." Ben de,

"Padişah tarafından sahip olduğum yetki bu mahsupluğun yapılmasına yeterlidir" diyerek padişah adına olmak üzere vekaletle Hoca Efendi ile helâlleştik. Daha sonra mahallî mal sandığından almak üzere kendisine aylık yüz kuruş maaş tahsis ederek hemen buyruldusunu yazdırıp,

"Senin gibi ulema ve sulehadan bir zatın beytülmalde hakkı kaldığını padişahımız uygun görmez. Al sen de hakkını" diyerek buyrulduyu kendisine kabul ettirdim. Sonra öşrü kime vermesi lâzım geleceğini sordu.

"Belenköy'ün bir kaza merkezi yapılması düşünülmektedir. Kisenit Köyü tabiatıyla bu kaza dâhilinde kalır. Burada bulunacak memur her kim olursa olsun öşrü ona verirsin, doğru beytülmale ulaşır" dedim. Dedi ki,

"Bence buraya gelmekten asıl maksat geçen öşür borçlarının tesviyesi idi. Fakat bir fazla söz söyleyeceğim. Kozanoğulları'nın hâli malum. Lakin çok iltifatlarını gördüm. Aramızda bu kadar hukuk var. Bunlar hakkında mümkün mertebe güzel muamele olunmasını rica ederim." Bu konuda da kendisine teminat verdim. Gelelim Kozan-ı Şarkî durumuna.

Kozan-ı Şarkî'nin durumu ve Kozanoğlu meselesinin sonu

Yusuf Ağa'nın taraftarları azalmakta olup yalnız Tapan nahiyesi kethüdaları kalmakla Selimli Farsakları kethüdalarının reisi ve Yusuf Ağa'nın kayınpederi bulunan Yusuf Kethüda da her tarafın ileri gelenleri Fırka-i Islâhiye'ye gidip gelmekte oldukları hâlde Tapanlıların geri kalması ileride kendilerini bir arbedeye uğratmak muhtemel olduğu beyanıyla damadı Yusuf Ağa'ya durumu bildirerek bütün Selimli aşireti kethüdalarını alıp Sis'e geldi. Bu cihetle Yusuf Ağa'ya dayanak noktası kalmayıp ve Ahmed Ağa'nın katıldığını işittiği gibi artık duramayıp hemen Sis'e gelerek bağlılığını arz ve dehalet eylemiştir.

Bu veçhile Kozan gailesi esasen bitmiş oldu. Fakat Kozanoğulları'nı ürkütmeyerek buradan birer tarafa def edip de memleketi zorba elinden kurtarmak maslahatı kaldı ve öncelikle Ahmed Ağa'yı bir tarafa aşırmak lâzım geldi. Hâlbuki Sis'e gelecek olduğunda kendisine Hüseyin Bey,

"Seni eğer Kozan'da bırakmazlar ise Kozan'dan bir sancağa mirimiranlık ile memur edilirsin" diye kendisine söz vermiş. Ahmed Ağa'ya kalsa Kayseri veya Niğde Sancağı'nı ister. Bunlar ise Kozan'a bitişik olduklarından Kozan'dan çıkmamış gibi olur. Bu da bizim işimize gelmez. Rumeli tarafına gönderilecek olsa korkarak kaçma kaydına düşer, diğer beyler de şüphelenir ve pişmiş aşa su katılmış olur. Buraları Derviş Paşa ve askeri ümera ile konuşup tartışarak iki tarafın maksadını hâsıl edecek Bursa Eyaleti dahilinde bulunan Kütahya Sancağı hatıra geldi. Ahmed Ağa'yı mirimiran rütbesiyle buraya memur etmeyi münasip gördüm. Derviş Paşa,

"Orası ıslâhat dairesinin dışında bulunmakla yetki sınırlarımızı aşmış oluruz. Hem de birden mirimiranlık tevcihine korkarım ki Babıâlî müsaade etmez. Bari ıstabl-ı âmire müdürlüğü payesi arz olunsa" diyerek tereddüt edince,

"Hüseyin Bey öyle söz vermiş" dedim.

"Ne beis var. Hüseyin Bey bu kadarcık yalancı çıkmış olsun" dedi. Ben de,

"Hüseyin Bey benden aldığı talimat üzerine böyle söz vermiş. Ben de Hüseyin Bey'e özel yetkime dayanarak böyle talimat vermiş idim. Onun vaadi bilvasıta devletin vaadi demek olur. Bundan dönmek caiz olamaz" dedim. Ali Bekiroğlu Ağa Gâvur Dağı'nda vermiş olduğu sözü yerine getirerek Kozan'a kadar gelip kendisini bize teslim eylemiş olduğu hâlde özel bir memurun devlet namına olarak verdiği sözün yerine getirilmemesi bence mümkün değil idi. Bundan dolayı hemen Fuad Paşa'ya hitaben,

"Kozanoğlu Ahmed Ağa orduya geldi. Mirimiranlık ile Kütahya kaymakamlığına memur edildi. Hemen deniz yoluyla gönderilmek üzeredir. Fakat burada iken kendisine paşa tabiri hâl ve maslahat gereği olup bu ise irade-i seniyyeye bağlı olduğundan irade-i seniyyesini çıkararak telgrafla acele bildirilmesi niyaz olunur" diye bir telgraf kaleme aldım ve,

“Ben bunu imza edip çekerim. Müsaade buyrulmaz ise derhâl istifa edip giderim” dedim. Bunun üzerine Derviş Paşa da muvafakat etti ve hemen bu telgrafnameyi şifre ettirip ikimiz de imzalayarak Cemaziyelevvelin beşinci günü çektirdik. Ertesi sabahleyin Fuad Paşa’dan cevaben gelen Sadaret cevabında,

“Resmi işlemleri yapılmakta olup şifahen irade-i seniyyesini aldım. Paşa unvanını veriniz. Gelişinde memuriyeti tanınmak için eyalet merkezi olan Bursa’ya da yazdım” diye yazılı olmakla hemen ordu defterdarı efendinin üniforması alınıp bir at donatıldı, çavuşlar ve yaverler hazır edildi, hemen Ahmed Ağa çağrıldı ve bir çadıra götürülüp üniforma giydirildi. Daha sonra bizim çadırımıza getirildi. Bütün askeri ümera ve kendisinin baba ve akrabası hazır oldukları hâlde Ahmed Paşa unvanıyla Kütahya Sancağı kaymakamlığı icra edildi. Daha sonra alay ile kasaba içine gönderildi. O da yol hazırlığı ile meşgul oldu. Kendisine alacağı memuriyet maaşından fazla iki bin beş yüz kuruş zati maaş tahsis edildi. Biraderi Ali Bey müstakil bir hane sahibi olmakla ona da kayd-ı hayat şartıyla bin kuruş maaş tahsis olundu. Ömer Ağa’nın Ahmed Ağa ile Ali Bey’den başka yirmi iki yaşında Yusuf Bey, on iki yaşında Mehmed Bey ve altı yaşında diğer Mehmed Bey adında diğer üç oğlu var ise de bunlar babalarının terbiyesi altında olmakla onlar için ayrıca maaş tahsisine lüzum görülmeyip Ömer Ağa’ya kayd-ı hayat şartıyla aylık dört bin kuruş maaş tahsis kılındı. Bir de Ömer Ağa ömrünün kalanını Konya tarafında geçirmek üzere kendisine o tarafta bir çiftlik verilmesi emelinde bulunduğundan bunun için de kendisine kesin söz verildi ve lâzım gelen kâğıtlar hazırlandı. Diğer beylerin bir takımı Ömer Ağa ile birlikte Konya’da ve diğerlerinin kimi Kayseri’de ve kimi Sivas’ta yerleşmek üzere belirlenen yerlere gönderilmeleri için lâzım gelenlere emirler verildi ve her birine münasip miktar maaşlar tahsis ile buyrulduları gönderildi.

Ahmed Ağa Mersin'den vapura binerek İzmir'e, oradan memuriyet yeri olan Kütahya'ya ve babası Ömer Ağa da Konya tarafına gitmek üzere Cemaziyelevvelin on üçüncü Çarşamba günü hepsi kalabalıkları ile birlikte Adana valisine katılarak Sis'ten çıkarıldılar. Yine Kozanoğulları hanedanından *torun* denen beylerden Hüseyin Ağazade Mehmed Ağa'nın Kayseri'de ve Derviş Ağazade Ahmed Ağa ile Mehmet Ağa'nın oğulları Hamza ve Mustafa beylerin Kayseri Sancağı'na bağlı Develi kazası dâhilinde bulunan Everek kasabasında ikametlerine karar verildi. Bunların da Kozan'da malikâne suretinde köyleri olmakla ikamet yerlerine ulaştıkları tarihten itibaren kayd-ı hayat şartıyla Kayseri emvalinden almak üzere Hüseyin Ağazade Mehmed Ağa ile Derviş Ağazade Ahmed Ağa'ya aylık sekizer yüz, Mehmed Ağa'nın oğlu Hamza Bey'e altı yüz ve kardeşi Mustafa Bey'e iki yüz kuruş maaş tahsis edilerek buyrulduları ellerine verilmekle bunlar da ikamet yerlerine hanelerini nakletmek üzere bulunmuşlardır.

Ömer Ağa Adana tarafında ölünce tahsis edilmiş olan dört bin kuruş maaşından oğullarına uygun miktar maaşlar tahsis ile ikamet etmek üzere Konya'ya gönderilmişlerdir. Yusuf Ağa'ya başta kendi isteği üzerine Maraş'ta ikamet etmek üzere aylık iki bin beş yüz kuruş tahsis olunmuşken ondan vazgeçip yine kendi isteği üzerine ikamet yeri Sivas'a çevrildi. On üç yaşında bulunan oğlu Ali Bey'in Mekteb-i Harbiye'ye konulmak üzere Dersaadet'e gönderilmesi arzusunda bulunmuş iken ondan da vazgeçti. Bir aralık Sivas'tan vazgeçip Dersaadet'e gitmek isteğinde bulunup sonra ondan da vazgeçti. Kısacası renkten renge girip her gün bir fikirde bulunur maymun iştahlı bir adam olmakla kendisi Fırka-i Islâhiye ile birlikte dağa çıkıp da oradan Sivas'a gönderilmek üzere misafir olarak erkân-ı harbiye çadırlarında alıkondu. kardeşi Halil Bey hem kendisinin ve hem de onun horantalarını alıp da Sivas'a götürmek üzere

Kozan-ı Şarkî'ye gönderildi. O da gerek kendisinin ve gerek Yusuf Ağa'nın çoluk çocuğunu alıp Sivas'a gitmiştir.

Kolera salgını ve bazı tayinler

Bu sırada Sis'te pek şiddetli bir kolera çıktı ve Kozan'da çok kolayca elde edilen zafer ve başarı lezzetini bu hastalık belası unutturdu. Zaten Kozan dağlarına çıkıp da orada memurlar tayiniyle hükumet kurmak düşünülürken bu kere koleranın çıkması üzerine dağlara askeri tıp ilmine uyulup seyrek seyrek tabya ederek tebdil-i hava [hava değişimi] ettirmek lâzım geldi.

Dede Bey ve Deli Halil ile Ali Bekiroğlu Ali Ağa, bizimle birlikte gelmek veya Adana'ya gidip de dönüşümüze kadar ikamet eylemek hususlarında serbest bırakıldılar. Dede Bey ile Ali Bekiroğlu Adana'da ikameti tercih etmekle oraya gönderildiler.

Deli Halil Fırka-i Islâhiye ile birlikte hareketi tercih ettiğinden onunla Yusuf Ağa ve Sunbas nahiyesi beyi Kökülüoğlu Ahmed Bey birlikte olarak hemen Fırka-i Islâhiye ile Sis'ten hareket olundu ve üçüncü günü Feke'ye varıldı. Kolera ise tam şiddetle hükmünü yürütmekte idi. Dağa çıkarken bir taraftan cenazeler gömülür, bir taraftan koleraya tutulanlar hayvanlara bindirilerek konak mahalline götürülür idi. Hatta Müşir Paşa ile fakirin önümüzde çekilen yedekler üzerinde bile her gün birer hasta bulunur idi. Böyle elemli bir hâlde Feke'ye vardık. Ardından İsmail Paşa da Haçin tarafından müfreze ile oraya geldi. İki asker birbirini görüp genel memnunluk hâsıl oldu. Ancak Fırka'da hastalık olduğundan bari müfrezeye bulaşmasın diye kendimizi karantina altına aldık. İsmail Paşa ile maiyetindeki zabitandan bazıları civarımıza gelip uzaktan sohbet olunurken İsmail Paşa,

"Siz ateş içinde bulunup da bizi muhafaza için kendinizi karantina altına almak ne demek" diye ağlayarak karantinayı bozup yanımıza geldi. Bunun üzerine asker de zapt olunamayıp

birbirine karıştılar. Allah'ın hikmeti müfrezede de kolera çıkıverdi.

Haçin müftüsünün ihtarı üzerine Kozan-ı Şarkî Müdürü Hacı Bey'in maaşına bir miktar şey zam ile Kayseri meclisi üyeliğinde istihdam edilmesini istemekle tahsisli maaşına beş yüz kuruş zamla üç bine tamamlanarak meclis üyeliğinde görenlendirilmek üzere Kayseri kaymakamlığına yazı gönderildi. Onun yerine Kozan-ı Şarkî müdürlüğüne Adana eşrafından biri memur edildi. Haçin müftüsünün hizmetine mükafaten tahsis edilmiş olan üç yüz kuruş maaşına îki yüz kuruş zam yapıldı. Kozan, üç kazaya yani Sis, Belenköy ve Haçin kazalarına bölündü ve Kozan-ı Şarkî'nin Sis'e yakın olan köyleri Sis kazasına ve Belenköy'e yakın olan köyleri Belenköy kazasına katıldığı sırada Feke de Belenköy'e üç saatlik mesafede bulunmakla o da Belenköy kazasına bağlandı.

Kars-ı Zülkadriye kazasının Tatarlı nahiyesi isyan hâlinde ve Sunbas nahiyesi de Kozanoğulları'nın hükmü ve nüfuzu altında bulunmakla bu iki nahiye Savrun nahiyesiyle birleştirilerek, bu cihette Cihan Nehri boyunda iskân olunan aşiretler de buraya katılarak Kars-ı Zülkadriye kazası eski hâline iade edildi ve Kars-ı Zülkadriye kasabasının diriltilmesine başlanıp bu kaza da Kozan Sancağı'na katılarak dört büyük kazadan oluşan büyük bir sancak kurulup Adana Eyaleti'ne bağlandı.

Kozan Sancağı kaymakamlığı Mirliva Hüsnü Paşa'ya verilip rütbesine mahsus olan maaş ve tayinatından fazla olarak kendisine beş bin kuruş maaş tahsis edildi.

Sis müftüsüne iki yüz elli kuruş maaş tahsis olunduğu gibi Tapan ulemasından Küçük Mehmed Efendi de iki yüz elli kuruş maaş ile Belenköy müftüsü tayin olundu ve her kazaya naipler müdürler tayin kılındı.

Kozan Sancağı için yeniden süvari ve piyade bir tabur zaptiye düzenlenip Gençoğlanoğlu Ahmed Ağa da tabur ağası tayin

olunmuştur. Karacalar aşireti kethüdası Vezir Ağa da Sis merkezi yüzbaşılığına tayin kılınmıştır.

Feke, ele geçmesi zor bir mevki olup bir harap kalesi de vardır ve her ne taraftan gidilecek olsa yolları sarptır. Müşir Paşa ve askeri ümera ile bir gün çadırda otururken,

"Buraya harben gelmek lâzım gelseydi ne kadar askere muhtaç olurduk" dedim. Müşir Paşa,

"Kırk tabura muhtaç idik" dedi. Erkân-ı Harbiye reisi ise,

"Harben biz buraya kırk tabur ile dahi gelemezdik" dedi. Kısacası Feke iki Kozan'ın kilidi ve sancağın ortası gibidir. Şu hâle göre burası sancak merkezi olması münasip ise de hükumet konağı yapılacak bina olmadığından ve Çukurova aşiretlerinin iskânı mühim bir mesele olmak hasebiyle sancak merkezinin geçici olsun o tarafta bulunması uygun görüldüğünden Sis kasabası sancak merkezi yapılmamıştır. Kışlamak üzere bir tabur Belenköy'e ve bir tabur da Gürleşen Köyü'ne gönderildi. Bir miktar nizamiye şeşhaneci ile biraz da asâkir-i muvazzafa Feke Kalesi'ne yerleştirildi. Biz de Göksun üzerinden Maraş'a gidilecek yollu hareket ederek ansızın Zeytun üzerine varıp da orasını da terbiye ve ıslâh edivermek niyetinde idik. Lâkin kolera Fırka-i Islâhiye'yi pek fazla hırpaladı. Ne yapacağımızı şaşırdık ve hâlâ art arda vefatlar meydana geliyordu. Bir gece Deli Halil tutulup ertesi sabahleyin vefat eyledi. Uzun boylu, gayet yakışıklı, kavi bünyeli, vücudu sağlam, azaları birbirine uygun, binici ve cesur, benzeri ender bir yiğit idi. Böyle vefat edivermesi herkese diğerinden fazla dehşet verdi.

Bunun üzerine Müşir Paşa da dönme arzusuna düştü. Gördüm ki artık böyle bir ümitsizlik ve bıkkınlık hâli ile önemli bir iş görülemeyecek. Ben de onun düşüncelerine katıldım. Fakat dönüşte bari Belenköy mevkii görülmek üzere uğramak istedim. Bu sırada Maraş Mutasarrıfı Âşir Paşa da ölmüştür. Devlette yetişecek bir adam idi. Bu havalice icra olunan ıslâhatın kurulmasına güzel hizmet ve gayret etmekte olduğu

cihetle onun vefatı önemli kayıplardan sayılarak büyük üzüntüye sebep olmuştur.

Yusuf Ağa'nın tavırları şüphe çekici olmakla Sivas'a doğru gönderilmek bahanesiyle Kozan'dan çıkarılıp da sonra Sivas'taki ailesiyle birlikte Samsun'a indirilerek bir vapura bindirilip İstanbul'a aşırılmak suretine karar verildi ve yanında on üç yaşında bulunan oğlu Ali Bey ile birlikte Kurt İsmail Paşa'ya teslim edildi. Daha sonra Feke'den Belenköy'e varıldı. Gece Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın harem dairesinde ben kaldım. Derviş Paşa da selâmlık dairesinde kaldı. Dersaadet'den çıkalı yalnız bu gece dam altında yatmışızdır. Sonra Belenköy'den hareket ile oraya on sekiz saat mesafesi olan Sis'e dönüldü. Bu sırada Sis Katoğikosu Kirağos Efendi de koleradan vefat edip cenazesi alay mızıkası ve pek alayişli bir alay ile kaldırılmıştır. Kozan ıslâhatında yardımı görülmekle bunun vefatı da bizce üzüntüye sebep olmuştur. Kendisinin kardeşinin oğlu ve Ayıntab Ermeni merhasası olan ve çoğu vakitlerde Katoğikos Efendi'nin yanında olup aramızda haberleşme vasıtası bulunan Nigoğos Efendi katoğikosluğa seçilmekle memuriyetinin tasdiki Babıali'ye bildirilmiştir.

Limon ve portakal

Sis kasabasının dışında iki bahçe olup biri İbrahim Kethüda'nın ve diğeri Sis Ermenilerinin kethüdası olan Şahin Kethüda'nın idi. İkisinde de pek çok limon ve portakal var idi. Kozanlılar portakalları yiyip limona itibar etmezlerdi. Bu cihetle limon hiç para etmez idi. Asker birer ikişer paraya limon alarak yemekte kullanmaya ve limonata yapmaya başladı. Günden güne limon para etmeye başladı. Bu kere dağdan dönüşümüzde limonun tanesi beş paraya çıktı. Bu iki bahçe sahipleri epeyce gelir elde etti ve limon böyle para etmeye başladığı gibi Adana'dan da limon getirilip satılmaya başlandı. Hâlbuki Çukurova'nın ucunda ve Kars-ı Zülkadriye vadilerinin içinde

yabani limon ormanları bulundu. Aşiretlerin dolaşma yeri olmakla Kars kasabası harap ve kimsesiz olduğu hâlde bu vadiler boş olmakla içindeki limon ormanları hâli üzere kalmış. Bu kere bazı aşiretler bunlardan limon devşirip Sis'e getirerek satmaya başladılar. Bu yabanı limonlar Payas ve Sis limonlarına nispetle biraz ufak ve kabukları kalın olup pek fazla dayanıyor.

Kozan'ın mülki işleri Hüsnü Paşa'ya havale olunduğu gibi askeri işleri de Kurt İsmail Paşa'ya verilip Mirliva Yaver Paşa da Adana ciheti kumandanlığına tayin edildi. Teşrin-i evvel [Ekim] girerek kış mevsimi yaklaşmış olduğundan alay ve taburların kışlakları tayin ile takım takım kışlaklarına gönderildi. Bizim yanımızda beş tabur kaldı.

Biz de bu kışı İstanbul'da geçirmek ve gelecek bahar mevsiminde gelip de yine ıslâhata devam etmek üzere Müşir Paşa ile aramızda karar verdik. Adana ve Tarsus yoluyla Mersin'e gelip de oradan Taif vapur-ı hümâyûnuna binerek Dersaadet'e gitmek üzere Sis'ten hareket ederek bir iki saat beride çadır kurduk ve geliş durumumuzu Cemaziyelevvelin yirmi dördü tarihli bir adet telgrafname ile Bâbıâlî'ye bildirdik.

Kozanoğlu Yusuf Ağa'nın kaçıp ayaklanması

Hâlbuki Yusuf Ağa'nın Kozanlılar ile gizli haberleşmesi var imiş, Fırka-i Islâhiyeye koleradan dolayı arız olan perişanlığı kendisine müsait görmüş ve Kozan-ı Garbî beyleri de Kozan'dan çıkarılmış olduğu cihetle bütün Kozan'ı zapt ederek yeniden bir asi hükumet oluşturmayı kurmuş. Bundan dolayı İsmail Paşa tarafından Sivas'a doğru gönderilirken yol sırasında keyifsizliğe vurup bir gece Göbelli Köyü'nde geceledikten sonra Pağnik Köyü'ne varıp yanında bir zabit ve yedi nefer süvari olduğu hâlde bir gece de orada kalmışlar. Yusuf Ağa ile gizli haberleşmesi olan bir eşkıya güruhu ise o gece gelip zorla Yusuf Ağa'yı almışlar ve zabit ile neferatı bir haneye hapseylemişler.

Bu sırada Yusuf Ağa'nın yanında bulunan oğlu Ali Bey yaşının küçüklüğüyle beraber pederine nasihat kaydına düşerek,

"Karındaş ve kız karındaşlarımız ve validelerimiz Sivas'ta hükumet elindedir. Bizim bu hâlde isyanımız hamiyete elvermez" demiş ise de onu da korkutarak eşkıyalık katarına bağlamışlar. Kozan-ı Şarkî'de ne kadar hırsız ve eşkıya güruhu var ise Yusuf Ağa'nın başına toplanıp Gürleşen, Haçin, Kötün ve Feke yollarını kesmişler. Sunbas nahiyesi dahilinde bulunan Karinti Köyü halkı aslında hep hırsız makulesi olduklarından onlar da Yusuf Ağa'ya tabi olarak kimisi onun yanına gitmiş ve kimisi Sis yolunu kesmeye kalkışmış. Bu hadiseden iki gün sonra İsmail Paşa haber alıp gerekli tedbirlere teşebbüsle birlikte bize de haber göndermiştir. Bu vahşi haber bizce pek fazla üzüntü ve endişeye sebep oldu. Zira taburları, yukarıda geçtiği gibi kışlamak üzere mevkilere dağıtmış idik. Yanımızda yalnız beş tabur var ise de pek perişan hâlde idiler. İki alay nizamiye süvarisini yokladık. Ayakta sağlam kalan neferat ancak mevcut hayvanlara bakmaya yeterli olabilir. İki alaydan sağlam olarak iki bölük bindirip göndermek mümkün olamayacak. Arslan Paşa askerinin kimi ölmüş, kimi hasta ve zayıf olarak şurada burada kalmış. Eleşkirtli Mehmed Bey bizimle birlikte Dersaadet'e gitmek için yanımızda ise de onun maiyeti neferlerinin de çoğu ölmüş ve geri kalanı dağılmış, yanında ancak on beş kadar adamı kalmış idi.

Yusuf Ağa ise meydanı boş bulup Kozan-ı Şarkî'yi ayağa kaldırdıktan sonra Kozan-ı Garbî kethüdalarını getirtmek için her tarafa ilan tarzında pusulalar göndermiş idi. Hatta Sis tarafını karıştırmak için bu tarafa da casus tarzında bir adamı gelip Sis kazası aşiretlerini Yusuf Ağa tarafına davet ile meşgul olduğu hâlde Yaver Paşa tarafından Bulduk aşireti içinde tutturulup hapsedilmiş idi.

Fırka-i Islâhiye sanki göz değmesine uğradı. Nice yıllar mesai harcayarak elde edilebilecek ıslâhat, sırf ilahi yardım eseri

olarak altı ay içinde meydana gelmiş ve yâr u ağyarın hayret ve şaşkınlığına sebep olmuş iken kolera çıkarak pek az bir vakit içinde Fırka'yı böyle bir felaket hâline düşürmüştür. Kozan bu hâlde kalıp da kış da basar ise baharda yeniden zaptı ne kadar zor olacağı düşüncesiyle sıkıntı içine düştük. Bundan dolayı taburların eksikleri tamamlanmak üzere altı yüz nefer ile diğer iki mükemmel tabur gönderilmesi için Cemaziyelevvelin yirmi dokuzunda Fuad Paşa'ya bir adet telgraf çektik ve maiyetimizde mevcut olan askerle ne olursa olsun İsmail Paşa müfrezesine yardım etmek üzere hemen o tarafa harekete karar verdik.

Fakat bizim o tarafa ulaşmamızdan evvel tehlikenin derecesini anlamak ve İsmail Paşa'ya arka kuvveti olmak üzere bir zatın acelece o tarafa gitmesi lâzım gelmekle Sis'ten ve civarındaki aşiret ve kabilelerden bin bu kadar insan toplayarak Eleşkirtli Mehmed Bey'in kumandası altında olarak ileri gönderildi. Bunlar ise hep Kozanlı olup henüz bize ısınmamış olduklarından azıcık bahane ile yüz çevirerek aleyhimize hareket edecekleri açık idi. Mehmed Bey burasını pek âlâ bildiği hâlde vaktin darlığını da idrak ettiğinden fedailik yolunda bu memuriyeti kabul etti ve hemen kendisine yabancı olan bir başıbozuk topluluğunu alıp gitti.

Bizce endişeye sebep olan bir madde de bu idi ki Belenköy'de bir tabur olup durumdan habersiz oldukları hâlde ansızın eşkıya gelip de orasını basarlar ise bir felakete uğramaları muhtemel idi. Hâlbuki İsmail Paşa'nın bulunduğu mevkie yakın olduklarından olaydan haberdar olsalar silahları kuvvetiyle eşkıyayı yarıp İsmail Paşa ile birleşebilirler idi. Bundan dolayı yanlarına mühimmat ve zahireden taşıyabilecekleri miktar alarak geri kalanını yakmakla hemen İsmail Paşa müfrezesiyle birleşmek üzere Belenköy'den hareketleri emrini ulaştırmak üzere erkân-ı harbiye binbaşılarından Ahmed Muhtar

Bey'e, Müşir Paşa tarafından sözlü talimat verilerek bir kaç nefer şeşhaneci ile Belenköy'e gönderildi ve,

"Behemehâl Yusuf Ağa'nın yakalanması kafi istektir" diye Sis ile Belenköy arasındaki kabile ve aşiret kethüdalarına mektuplar yazıldı ve Maraş'a gitmek üzere yola çıkarılmış olan iki tabur nizamiye Kars-ı Zülkadriye'de durduruldu. Sunbas nahiyesi halkını toplayarak o taraftan da eşkıyayı sıkıştırmak üzere erkân-ı harbiye binbaşılarından yaverimiz Hüseyin Hüsnü Bey Kars-ı Zülkadriye tarafına gönderildi. Biz de Cemaziyelahirin ikinci günü bir kaç tabur ile dağa çıkmak üzere sabahleyin yerimizden hareket ederken maden mühendisi Miralay Enis Bey koleradan öldü. Fırkamızda koleradan vefat edenlerin en sonu bu idi. O şekilde maiyetimizde mevcut olan asker ile kalkıp Sis kasabası önlerinden geçerken Yaver Paşa ve Sis Müftüsü Mehmed Efendi ile diğer bazı muteberan karşılamaya çıktılar. Yukarıda geçtiği gibi Yusuf Ağa tarafından Sis tarafına gönderilmiş ve Yaver Paşa tarafından yakalanmış olan casusu getirdiler ve zaten eşkıyalığa alışmış pislik olduğunu bildirdiler. Sonra mazbatası yapılmak üzere hemen at üzerinde olduğumuz hâlde asılması için emir verdik. Derhâl orada bulunan bir ağaca asarak benzerlerine ibret gösterildi. Hemen durmayıp ileri hareket olunarak dağa tırmanıp çıkar iken İsmail Paşa tarafından bir zabit gelip Yusuf Ağa'nın tutulduğu haberini getirdi. Gelelim Yusuf Ağa'nın durumuna:

Yukarıda geçtiği üzere Yusuf Ağa isyanını ilan ettikten sonra Pağnik tarafında bulunan Haçbeli adlı mevkide yığılmış olan üç yüz kadar eşkıya üzerine İsmail Paşa tarafından bir miktar nizamiye askeri sevk olunmuş, karşılık verilmesiyle şeşhane kurşunlarının tesiriyle eşkıyadan on iki neferi telef ve bir haylisi yaralı olup ve yirmi iki neferi tutulup gerisi dağılmış, Kötün ile Feke arasındaki eşkıyadan da üç neferi ele geçirilmiştir. Yusuf Ağa davet mektubu göndererek kendisine katmaya çalıştığı Karacalar aşireti kethüdası Vezir Ağa, kendi aleyhinde

hareket ederek bir hayli tüfenkli ile Belenköy'e varıp diğer aşiretlerden de epeyce insan toplanarak Belenköy Kaymakamı Bekir Bey iki binden fazla halktan insan ile Belenköy'den hareket ederek Feke havalisini tutmuş olduğundan Yusuf Ağa artık oralarda duramayıp Göksu Nehri'nin sol yakasına geçmiştir. Ancak kendisinin kayınpederi ve Selimli Farsakları kethüdası olan Yusuf Kahya da kendisine uymadığından Gürleşen Köyü ile Kiraz Dağı arasında Aşağıoba denen Hüseyin Beli adlı mevkide durmuş ve Gürleşen'de çadır kuran tabur üzerine beş yüz nefer eşkıya sevk eylemiş olduğundan karşılık verilerek eşkıyadan on beşi telef ve bir haylisi yaralı olup beş neferi tutulup geri kalanı bozularak kaçmışlardır. Asâkir-i şahaneden ancak bir nefer şehit olmuş ve iki nefer yaralanmıştır.

Yusuf Ağa Sis yolunu tutmak için oğlu Ali Bey maiyetiyle Sis cihetine bir bölük eşkıya sevk edip bunlara da Eleşkirtli Mehmed Bey'in takımı karşı gelmiş. Tuhaftır ki Mehmed Bey ile Sis'ten çıkan nefîr-i âm [halk] askerinin çoğu yol sırasında dağılıp yanında kalanlar da uzaktan Ali Bey'in askerini gördüklerinde,

"Biz Kozanoğulları'na tüfenk atamayız" diye Mehmed Bey'e cevap vermişler. O da ne yapsın,

"Hakkınız var. Eski hukuk bunu gerektirir. Lâkin siz tüfenk atmayınız. Yalnız şu dağların iki tarafına dizilip seyirci olunuz" demiş. Onlar da dağların üzerine dizilmişler. Mehmed Bey de on beş kadar adamı ile bir boğazı tutup şeşhane atmaya başlamış. Düşman düşmanın hâlini bilmez. Ali Bey süratli hareket ile ileriye seğirtmiş olsa Mehmed Bey takımını esir edebilir iken görünen kalabalığı hep kendisine düşman sanıp geriye dönmüş ve dönüşünde İsmail Paşa'nın askerine tesadüf ederek bir yaylım ateş yiyip maiyetindeki asker bozulmakla o da basanının yanına kaçmıştır.

Yusuf Ağa ise az miktarda eşkıya ile Göksu Köprüsü başına inip Gürleşen Karyesi halkından bazılarına haber göndererek

onları kandırarak yeniden adam toplamaya kalkışmış. Hâlbuki Gürleşen halkı Yusuf Ağa'dan usanmış ve muharebeden canları yanmış olduğundan Gürleşen kethüdalarından Misli Hasan Kâhya halktan bir takımı ile birleşerek sanki Yusuf Ağa'nın topluluğuna katılacak şekilde yanına varıp derhâl Yusuf Ağa'yı bağlayarak askeri zabitana teslim etmişler ve memleketi onun belâsından kurtarmışlar.

Yukarıda geçtiği gibi Sis önlerinden hareket ile henüz dağa tırmanıp çıkarken Yusuf Ağa'nın tutulduğu haberi gelince askere durum müjdelenerek oradan dönüldü. Sis önlerine geldiğimizde halk çıkıp tebrik ile padişaha dua ettiler. Biz de durmayıp hemen o gün sabahleyin kalkmış olduğumuz çadırlarımıza geldik. Bu şekilde belanın bertaraf olduğunu telgrafla Babıâli'ye bildirdik. Yukarıda geçtiği üzere Karinti Köyü'nü yakıp halkını Çukurova'ya indirerek iskân eylemek üzere o tarafta bulunan Hüseyin Hüsnü Bey'e yazı gönderdik. Sunbas nahiyesine mülhak Tatarlı cemaati de taşlık, dar ve geçmesi zor yerlerde yerleşip Karinti Köyü halkı gibi gasp ve hırsızlığa alışık olduklarından onların da bu şekilde Çukurova'ya indirilmeleri ve Pazaryeri denilen yerde iskân ile eski Zülkadriye kasabasının imarı hususu da Hüseyin Bey'e ek görev olarak verdik.

İsmail Paşa müfrezesinde İlâhi hikmetle tüfenk patlamaya başlayınca kolera hastalığı yok olduğu gibi bizim de bu hareketimizden yani dağa kadar gidip geldikten sonra fırkamızda koleradan bir eser kalmadı. Yusuf Ağa'nın artık doğruca İstanbul'a gönderilmesi gerekliyken yine geceleyin kaçmak teşebbüsünde bulunmakla karakol tarafından kurşun ile vurulup katledilmiş olduğu haberini, bu kere İsmail Paşa yanından dönüp gelen Ahmed Muhtar Bey getirdi. Yusuf Ağa'nın biraderi Mısdık Bey de bu sırada ikamet yeri olan Kayseri'den kaçarak Kozan Dağı'na gelirken Develi kazasında tutulup Kayseri'ye iade edilmiş olduğu haber alındı.

Kozanoğlu hanedanından bulunan beyler, ağalar ve haremleri, çocuklu olan dul kadınlarına kadar hep yukarıda yazıldığı

gibi Konya, Kayseri ve Sivas taraflarına çıkarak Kozan Sancağı bu sırada tamamen boşaltılmış idi. Fakat Kozanoğulları'nın bu havalide dek durmayacakları Yusuf Ağa'nın isyanı ve kardeşi Mısdık Bey'in kaçmasından anlaşıldığından artık bunların Rumeli tarafına aşırılmalarına, İsmail Paşa ile haberleşerek karar verilmiş idi. Yusuf Ağa'nın kardeşi ve eski Kozan-ı Şarkî Müdürü Hacı Bey, Kayseri'ye giderken Aziziye tarafında öldüğünden onun çocuklarına da maaş tahsis olunmak üzere Dersaadet'e gönderilmeleri İsmail Paşa'ya bildirilmiş idi. Sonradan Samsun'a bir beylik vapur çağrılarak Konya, Kayseri ve Sivas taraflarında bulunanlar bir diğerinden habersiz olarak sahile indirilip hepsi o vapura bindirilip Dersaadet'e gönderilmişlerdir. Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Paşa'dan başkasının emlâki satılarak parasının kendilerine gönderilmesi hususu Kozan Kaymakamı Hüsnü Paşa'ya havale olunmuştur.

Kozanoğulları'ndan ve Samur Ağazâdelerden müteveffa Enbiya Bey'in dokuz yaşında ve Mehmed Bey adında bir oğlu Kozan'da kalmış olduğundan kendisine maaş tahsisiyle ikamet için annesiyle birlikte Tokat'a gönderilmesi İsmail Paşa tarafından bildirilmekle ona da aylık iki yüz elli kuruş maaş tahsisiyle buyruldusu İsmail Paşa'ya gönderilmiş ve inha gereği Tokat'a gönderilmesi için yazı yazılmıştır. Kozan'ın nüfus yazımı henüz bitmediğinden eksiklerin tamamlanması için kol kol memurlar tayin edilmiş ve diğer mahallere örnek ve askeri yardımın dağıtılmasına vesile olmak üzere Sis kasabasının askeri kur'ası çekilmiştir. Kozan-ı Şarkî'de de İsmail Paşa tarafından kur'a çekilmeye başlanmış ve Haçin kasabasının askeri yardımı dağıtılmıştır. Hüseyin Hüsnü Bey de Tatarlı ve Sunbas nahiyesiyle diğer Kars-ı Zülkadriye köylerinin nüfus yazımına başlamış olduğundan bitiminde Kars-ı Zülkadriye kazasında bulunan iki tabur nizamiyenin kışlamak üzere Miralay İbrahim Bey maiyetiyle Maraş'a gönderilmesi, Adana ciheti kumandanı bulunan Yaver Paşa'ya tembih edilmiştir.

Sis ile Adana'nın arası on sekiz saatlik mesafe olup burası Çukurova'nın en büyük aşiretlerinden olan Sırkıntı aşiretinin kışlası idi. Bu kere Sırkıntı aşiretinin burada köyler kurularak iskânları, alınan kara gereğinden olup Kozan ve Adana sancaklarının sınırı da tayin olunmakla Sırkıntı aşiretinin bir kısmı Adana cihetinde kalmakla müstakil müdürlük yapıldı. Müdürlüğüne Sırkıntı hanedanından Yusuf Bey ve Kozan cihetinde kalan kısmı Sis kazasına bağlı idare olunmak üzere müdür vekaletine bu Yusuf Bey'in kardeşinin oğlu Ahmed Bey tayin edildi. Teşrin-i evvelin on beşinden itibaren.Yusuf Bey'e bin yedi yüz elli ve Ahmed Bey'e yedi yüz elli kuruş maaş tahsis kılındı. Bu gibi icraatın arkası alındıktan sonra Adana tarafına hareket ile Hey'et-i Islâhiye'yi feshetmeksizin maiyet memurlarından bazılarını bu tarafta bırakıp bazılarını yanımıza alarak Dersaadet'e gitmek ve bahar mevsiminde yine ıslâhat işine devam eylemek üzere Derviş Paşa ile aramızda karar verdik. Bu şekilde Dersaadet'e dönmek üzere olduğumuzu Cemaziyelahirin yedisindc çıkan posta ile Babıâli'ye bildirdik. Sonra Sis civarından hareketle Adana'nın üst tarafında bulunan yüksek dağlara ulaştık. Mersin'den vapura binerek Dersaade'te dönmek niyetinde iken Fırka-i Islâhiye'de kolera hastalığı tamamen yok olup Adana ve Tarsus taraflarında ise henüz başlamış olduğundan bu niyetten vaz geçerek Payas'dan vapura binmeye niyet ettik. Burada Adana ile karışmaktan uzak durup birkaç gün ikamet ederek haberleşmekle işleri halle mecbur olduk.

Dede Bey'in babası Mısdık Paşa Dersaadet'de bulunup kendisinin de Rumeli tarafına aşırılması zaten düşünülmekte idi. Ama Ali Bekiroğlu Ali Ağa'nın bir miktar maaş tahsisiyle Adana'da oturması düşünülürken kardeşi Deli Fakı Gâvur Dağı'nda kalıp itaat etmediğinden ve oraca ne vakit olsa bir gaile çıkarması beklendiğinden Ali Ağa'nın da Adana'da bırakılmasına cesaret olunamadığından Dede Bey ile birlikte Niş'e kadar gönderilmiştir.

Menemencioğlu Ahmed Bey ile Karsantıoğlu Fırka-i Islâhiye'ye gelip de isbat-ı vücut etmediler. Bu kere Sis'ten Adana'ya yöneldiğimizde davet ettik, yine gelmediler. Bizim niyetimiz ise Ahmed Bey'i Adana meclisi üyeliğine atanarak buraya hanesini naklettirmek ve Karsantıoğluna bir miktar maaş tahsis ile bir mahalde ikame ettirmek idi. Onlar Fırka-i Islâhiye'yi tanımadıklarından bir aralık tutulup da Dersaadet'e gönderilmeleri Yaver Paşa'ya havale olundu. O da bir aralık bunları ele geçirip Dersaadet'e göndermekle Ahmed Bey'e aylık beş bin kuruş maaş tahsis ile vefatına kadar Dersaadet'de tutulmuş ve Karsantıoğlu da Rumeli tarafına gönderilmiştir.

Cevdet Efendi'nin İstanbul'a dönüşü

Adana'ca olan işlerimiz hallolduktan sonra Misis ve Kurtkulağı yoluyla Payas'a varıldı. Üzeyir hanedanından mahut İmam Bey harç adıyla mîrîden büyük meblağlar almakta olduğu hâlde mahalli hükumetten emin olmadığı cihetle hükumete gelip gitmez ve hükumet de ona güvenmez idi. Şu hâle göre onun Payas'tan kaldırılması hâlin gereklerinden idi. Hâlbuki Payas'tan hareket edeceğimiz zaman bizim yanımıza da gelmedi. Davet eyledik, bazı boş özürler ileri sürdü. Bir aralık yakalanarak Dersaadet'e gönderilmesi Payas Sancağı Kaymakamı Veyis Efendi'ye tembih edildi. Arası çok geçmeyip Veyis Efendi İmam Bey'i tutup Dersaadet'e göndermekle ona da aylık iki bin kuruş maaş tahsis ile Dersaadet'te oturtulmuştur. Bizler ise Payas tarafındaki ıslâhiye işleri için gerekli talimatları memurları verdikten sonra Payas'tan vapura binerek demir alıp yola çıktık ve Cemaziyelahir sonlarında Dersaadet'e. ulaştık. Bundan sonra meydana gelen olaylar Allah'ın izniyle diğer tezkire ile bildirilir.

Fi 5 Zilkade sene 98 ve 16 Eylül sene 97/29 Eylül 1881

TEZKİRE NO: 29

Yirmi sekizinci tezkirede beyan olunduğu üzere bin iki yüz seksen iki senesinde Payas'tan Dersaadet'e dönüşümüz sırasında memuriyetimiz Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliğinden Meclis-i Âlî-i Hazain üyeliğine çevrilmiş idi. O vakit Meclis-i Âlî-i Hazain Rüşdü Paşa'nın başkanlığı altında olarak mali işlerin düzeltilmesi için kapatılmış olan Meclis-i Âlî-i Tanzimat derecesinde Ve Meclis-i Vâlâ'nın üstünde olarak yeniden kurulmuş bir meclis idi. Dersaadet'e geldiğimde bu mecliste *Varaka-i Sahihe Nizamnâmesi* söz konusu olup bu nizamnâme tamamlanıp yayınlanmıştır. Ondan başka bu meclisin başka bir eseri görülmemiştir. Fırka-i Islâhiye feshedilmemiş olduğu cihetle Meclis-i Hazain'e devam etmekte olduğum hâlde bir taraftan da ara-sıra Derviş Paşa ile birleşerek Fırka-i Islâhiye'ye ait işleri görür ve tesviye ederdik. O sırada Kozan'ın askeri kur'ası biterek Kozanlılardan bir çok gönüllüler zuhur ile askere kaydolundukları Kurt İsmail Paşa tarafından telgrafla bildirilmekle Bâbiâlî'ye arz ve beyan edilmiştir. Kars-ı Zülkadriye kazasında bulunan erkan-ı harbiye binbaşılarından Hüseyin Hüsnü Bey'in gayretiyle Pazaryeri adlı yerde Kars-ı Zülkadriye kasabası yeniden inşa ve ihya olunmakta idi. Dersaadet'e gelirken Ayaş ve Yumurtalık limanlarıyla Karataş iskelesinin ve diğer mahallerin keşfi için Payas tarafında bırakılmış olan Ahmed Muhtar Bey bu sırada Dersaadet'e dönmekle, vermiş olduğu takririn sureti burada kaydedilmesi uygun görülmüştür.

Ahmed Muhtar Bey tarafından verilmiş olan takririn sureti,

Karataş'ın durumu

"Karataş burnu İskenderun Körfezi'nin kuzey tarafını kapatan karanın ucu olup özel haritasında gösterildiği veçhile buranın etrafı sur ile çevrili büyük bir şehir harabesi olup şimdiki hâlde gerek sur ve gerek hanelerin yalnız temelleri ile yer altında bazı mağaraları görülebiliyor. Bu şehrin yedi-sekiz bin haneden meydana geldiği, görünen büyüklüğü hâlinden çıkarılabilir. Burada akar su lezzetli olmayıp pek çok kuyuları mevcut ise de içleri dolmuş, fakat iskelede bulunan kuyuların suyu tatlı olduğundan onların da bunlara benzer olması akıldan uzak değildir. Tepelerin eteklerinde bazı küçük pınar gözleri görünüp iskele halkından sorulduğunda sonradan ortaya çıktığı cevabı alınmıştır. Ceyhan nehri ise bu yerin iki saatlik mesafesinden geçtiği ve ara yerinde hiçbir engelin bulunmadığı cihetle surun bir çeyrek veya yirmi dakikalık mahalline bu nehirden istenildiği kadar su getirilebilip bir ucu denize verilir. Eskiden de bu şekilde idare olunduğu kuvvetle muhtemeldir.

"İşte her ne suretle ise bu şehrin halkı dağılmıştır. Fakat iskelede on kadar hane kalarak civarları orman ile çevrildikten sonra bundan bir hayli vakit evvel bu iskeleye fellahlardan beş on hane gelip yerleşmişler. Şimdiki hâlde yarısı bina duvarında ve diğer yarısı huğlarda geceleyen elli altmış haneden ibaret olup buralarda havanın tatlılığıyla yerleşen halkın yaylağa ihtiyaçları olmadığı ahalisinin takrirlerinden, şekil ve görünüşlerinden anlaşılmaktadır. İskele ise özel haritasında görüleceği üzere Karataş burnundan kara yönünde bir saat mesafede, İskenderun Körfezi'nde bulunup mahallinin tabii bir liman bulunmadığı ve sun'i bir liman yapılmaya elverişli bulunduğu cihetle denizin şiddetli dalgalarının geleceğinden sağlam ve dayanıklı olarak bir set inşa olunmuştur. Bu mahallin poyraz tarafı kara ile çevrili ve gündoğusu tarafı körfez dahili olduğundan o tarafı da açık bırakılarak inşa olunan set yalnız lodos tarafıyla batı rüzgârına engel olmak üzere

inşa olunarak liman yapılmıştır. Batı rüzgârının yönü adı geçen sette eğimli geldiğinden tabii olarak zarar verememiştir. Fakat lodos rüzgârının istikameti ise sette dikine gelip hiçbir mahal de engel olmayarak doğrudan doğruya enginden geldiği cihetle bu set enginden gelen lodos dalgalarının şiddetli etkisi altında kalarak harabiyete yüz tutmuş, taşları denize dökülmekle şimdiki hâlde haritada gösterildiği üzere ada şeklinde üç beş parça olarak kalmış ve sonradan ortaya çıkan gediklerden lodos dalgaları kum ve çamur atarak ve gelip giden tüccar gemileri yüklerini aldıkça safra boşaltarak limanı dolmuş ise de yine tüccar gemileri işlemektedir. Bir de Karataş'ın keşif haritasında ve genel haritada ne suretle bulunduğu görüleceğinden dalyan yapılmak üzere denizden bir kol su alınarak ovaya verilip günümüze kadar metruk bulunmuş olduğundan büyük gelir atıl kalmıştır."

Ayas'ın durumu

"Ayas, İskenderun Körfezi'nin dahilinde ve kuzey tarafında harap bir şehir olup harabesinden anlaşıldığına göre on bin haneyi aşkın sanılır. Üç yüz elli adım uzunluk ve yüz elli adım genişliğinde, haritada görüleceği üzere sun'i limanın yanında iki arşın kalınlığında duvar ile burçlardan ibaret bir kalesi olup deniz tarafında bulunan iki kenarı bütün bütün kaybolmuş, diğer tarafları harabe ve hendeği de var ise de genişlik ve derinliğinin az olmasından yok sayılır. Bundan başka şehir harabesinin ucunda deniz kıyısında yeni gibice ve liman seddi üzerinde harapça yirmişer otuzar kişilik birer kuleleri de mevcuttur. Bu şehrin halkı ise on beş haneden ibaret olarak kale içinde yapmış oldukları hanelerinde oturmakta ve bu arazinin suyu ve havasını övmektedirler. Bu şehir harabesinin azıcık tatlı ve devamlı akar suyu var ise de eskiden bulunan kalabalık nüfusu idare edemeyeceğinden Gâvur Dağı'nda Osmaniye kasabasının yukarısında bulunan Mitisin adlı yayladan

akan derenin suyunu önce yer altından, sonra meydanda olarak bend ile Erzin civarında ovaya indirip yine bend ile dolaştırarak Karanlıkkapı'dan geçirip şehre taksim olunmak üzere kale yanına inşa olunmuş havuza ulaştırmışlar ise de şimdiki hâlde bend de yok olmuş, limanın seddi ise yıkılarak ada şeklinde parça parça bulunmuş ve limanı da epeyce dolmuştur. Bu yapma liman, körfezin dahilinde bulunduğundan seddine çarpacak dalgalar, mesafesi az olan denizin dalgası demek olmakla Karataş limanı seddinin bulunduğu baskı altında bulunmaz. Yumurtalık Limanı ise gayet geniş doğal bir liman olup yakınlığı cihetiyle Ayas bu limanın kapısı mesabesinde bulunmuştur.

"Ayas ve Yumurtalık civarı yani Ceyhan Nehri'nin Bozağaç denilen İskenderun Körfezi tarafı garetle verimli, bitek ve her şeye elverişli bir arazi olduğu gözle görülerek istihbar olunmuştur. Çukurova'ya nispetle şu azıcık mesafe arazide kırk kadar köy yeri olup hâlen harabeleri görülmekte ve bugünlere değin bomboş durmakta iken Allah'a hamd olsun padişahın sayesinde Fırka-i Islâhiye'nin bu bölgelerde gezip dolaşmasının ardından sağlanan güvenden dolayı haylice istekliler çıkmakta ve şu duruma herkes tarafından teşekkürler olunmaktadır.

"Gerek Bozağaç ve gerek Yüreğir Ovası'nda bulunan köy ve çiftliklerin halkı hububatı öğüttürmek üzere Tarsus, Adana veya Misis değirmenlerine gitmeye mecbur olmaktadırlar. Bu suretle kimi on, kimi on beş ve on sekizer saatlik yerlere kadar tane öğütmek için gittiklerinden başka bu değirmenlerde rast geldikleri insan kalabalıkları pek çok zorluk verdiği müşahede olunmuştur. Hâlbuki bu yerlerin ortasında Ceyhan Nehri üzerinde Kızıltahta adlı harap köyde iki eski değirmen ocağı olup biri Ceyhan'ın tam ortasında üç göz köprü ile gidilir, hepsi kârgir olarak yapılmış, taşları mevcut altı göz bir değirmen olup harabe ise de tamiri kolay ve altmış-yetmiş bin kuruş ile ve en az senelik on beş binden yirmi bine kadar gelir

verebilir. Bunun Âl-i Ramazan evkafından olduğu söylenir. Diğeri de bundan bir miktar aşağıda ve nehrin kenarında Mısırlı zamanında yapılmış yine altı göz bir değirmen ise de taşları olmayıp üstü açık ve suyu getirilmemiş olduğu hâlde metruk olup halk arasında o vakitte işletilemediği söylenir. Suyu ise Ceyhan'dan ayrılarak ark ile gelecektir.

"Çukurova'nın eskiden beri başlıca iki iskelesi olduğu mevcut eserlerinden anlaşılmaktadır. Biri Karataş ve diğeri Ayas iskelelerinden ibaret olup İskenderun ve Mersin civarında bulunan Karaduvar adlı mahaller de iskele iseler de biri Antakya ve Haleb, diğeri Tarsus ve Kayseri taraflarına ait gibi iken önceki ikilerin emniyetsizliğiyle haraplığından ve gerekse diğer hususlardan dolayı terk olunmasıyla İskenderun ve Karaduvar iskelelerinin şerefi yükselmiştir. Manzur-ı âlîleri buyrulduğu veçhile İskenderun hâli üzere baki ise de diğeri limansızlığından Kazanlı ile tebdil olunmuştur. Orasının da limanı olmadığından sonra tabii bir limanı bulunup ıssız bulunan Mersin adlı mahal genel iskele seçilerek Ayas, Karataş, Kazanlı, Karaduvarlı adlı mahaller atıl kalmıştır. Bu zikrolunduğu üzere bir liman ise de kış mevsiminde vapurların yolcu ve eşya almak üzere uğrayıp hiçbir şey alamayarak dönüp gittikleri söylenilmektedir. Bununla beraber Çukurova'nın işini de bitirdikleri açık olup bu yerlerin günden güne han ve mağazalar gibi binalar da yapılarak mamurluk kazanmaktadır. Bunda olan mahzur, Adana'ya olan mesafesinin on dört saat olmasıyla vapur yüklerinin zorlukla yüklenmesi ve boşaltılmasından, bazı hafta ertelenmesinden ve yalnız Tarsus ve Kayseri taraflarına yakınlığı cihetiyle Çukurova'nın diğer mahallerine uzakça bulunmasından ibarettir. Adana'dan Karataş İskelesi on bir ve Ayas İskelesi on dört saatlik mesafede bulunup bütün Çukurova için merkez seçilebilir, vapurların emniyetle gelip gitmesiyle yüklerinin rahatlıkla yüklenip boşaltılacağı açık ve bellidir. Mahzuru ise, bunların bugün için ıssızlığından ve her hangi birinin

imarıyla İskenderun ve Mersin iskelelerinin öneminin düşmek ihtimâli olmasından ibarettir. Kısacası, bunlardan her hangi birinin şenlendirilmeleri lâzım geldiğinde yalnız Çukurova'nın hasılatına münhasır tutulmayıp daha ilerisinin düşünülmesiyle seçilebileceği belli ve açık olduğundan bu konuda aklıma gelenleri beyana başlarım. Şöyle ki, Basra Körfezi'nden Birecik'e kadar Fırat Nehri'nde vapur işleyebileceğinden dahi Nizib ve Ayıntab civarlarından Maraş'a ve oradan da Ceyhan Nehri'nin hangi tarafı seçilirse o tarafından dağlık mahallerde nehir boyunca giderek Çukurova'nın ortasından geçip Ceyhan'ın o tarafı iskelesine yani ya Ayas veya Karataş iskelesine kadar bir kol demiryolu kolaylıkla yapılarak Hindistan iskeleleriyle Bağdad hakkında kısa bir yol olacağından ona göre seçilmesi uygun ve bu hususta Ayas diğerine tercih edilir gibi görünür. Şu hâlde Anadolu ortasından hâlen ve maslahaten Erzurum'un şiddetli ihtiyaç ile muhtaç bulunduğu şosenin de Maraş'tan veya Adana'dan Haçin yoluyla yapılması çok önemli işlerden olduğu muhât-ı ilm-i âlem-ârây-i hidiv-i efhamileri buyrulduktta o babda... *Fî 25 Receb sene 282/14 Aralık 1865.*

Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Ahmed Muhtar
fi 5 Zilkade sene 298 ve 16 Eylül sene 297/29 Eylül 1881"

TEZKİRE NO: 30

1282 senesi olaylarının kalanı
Fırka-i Islâhiye'nin hesapları

Sis ve Adana taraflarında çadır kurduğumuz sırada Fırka-i Islâhiyye'nin hesapları görülüp defterleri tanzim ve Payas'tan vapura bindiğimizde tetkik edilip bitirerek tasdik edilmiş ve bir hülâsa pusulası yapılmış idi. Fevkalade masraflarımızın toplamı dört bin dört yüz bu kadar kese akçeye ulaşmıştı. Derviş Paşa ile fakirin fevkaladeden tahsisli olan maaşlarımız ile Fırka defterdarı Arif Efendi'nin ve sair maiyet memur ve katiplerinin maaşları, başıbozukların maaş ve tayinatı, on beş tabur piyade ve iki alay süvari nizamiye askerinin nakli, Hassa ve Islâhiye kışlalarıyla Islâhiye ve Osmaniye'de inşa olunan kulelerin inşa masrafları ve diğer fevkalade masraflar hep bu dört bin bu kadar kese içinde olup yalnız vapurların devr-i çarh masrafları hariç idi. Bu meblağın çoğu zor ve belki imkansız görünen bekaya ile kapatılmış idi. Hâlbuki bütün halkın isteği nakden veya havale ile tesviye olunarak gerek Haleb ve gerek Adana eyaletlerince hiçbir ilişiğimiz kalmamış idi. Halk tarafından hizmet-i müftehire [bedava hizmet] olarak pek çok hayvan verilmiş olduğundan Dersaadet'e dönüşte Fırka-i Islâhiye'de semer ve diğer takımları mükemmel olarak iki bin kadar katır bırakılmış idi. Bunların kıymeti en az üç-dört bin keseye varır. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da Fırka-i Islâhiye'nin

bir senelik fevkalade masrafları kırk-elli bin kese raddesinde tahmin olunup ancak Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa,

"Cevdet Efendi pek hesabî bir zattır. Bunu yirmi-yirmi beş bin kese ile kapattırır" demiş iken böyle bir azıcık meblağ ile kapatılması fevkalade ve umulanın dışında bir hizmet idi. Bu konuda Derviş Paşa'nın gayretine fevkalade teşekkür olunur. Bir de Kırım ordularının muhasebeleri henüz tesviye edilememiş ve Suriye'nin fevkalade masrafları beş yüz bin kese raddelerinde görünüp ancak hesaplarının hâlâ arkası alınamamıştı. Şimdiye kadar şuraya buraya sevk olunmuş olan ordu ve fırkaların hesapları kesilmemiş iken Fırka-i Islâhiye'nin böyle derhâl kesin hesap vermesi Devlet-i Aliyye'ce fevkalade olaylardan sayılırdı. Diğer fırkalara nispetle kırk-elli bin kese masraf gösterilse çok görülmeyecekmiş. Hele yirmi-otuz bin kese kadar masraf göstererek bundan Derviş Paşa ile birlikte beşer onar bin kese alıvermiş, maiyet memurlarına da birer miktar şey serpiştirmiş ve hesaplarını da bir vakitte düzelme kabul etmeyecek yolda karıştırıp Arap saçına döndürmüş olsaydık hem hepimiz zengin olacak ve hem de aferin alacak imişiz. Bu yolda bizleri suçlayan ve ahmaklıkla itham edenler de oldu. Ancak öyle yolsuzluk yollarına sapmış olsaydık acaba yıllarca uğraşarak yapılabilecek fevkalade ıslâhatı böyle altı ay içinde meydana getirebilir miydik. İşte burası söz konusu olacak şeydir.

"Ne beis var, iş yine olur biterdi" diyen bulunur ise de bu gibi büyücek başarıların ancak samimi ve doğruluk yolunda temiz teşebbüslerle elde edilebildiği tecrübe edilmiştir. Kişisel çıkar peşine düşenlerin başarılı olamayacakları açıkça bilinmektedir. Yapılan ıslâhatın bu kadar az müddette meydana gelmesini Haleb ve Adana memurları ummadığı gibi biz de ümit etmez idik. Bir kaç yıl buralarda uğraşırız sanırdık. Ancak heyetçe samimi ve doğrulukla işe koyulduk. Cenâb-ı Hakk da muvaffak eyledi.

Bak belâya ki Dersaadet'e gelip de Derviş Paşa ile birlikte ilk defa Fuad Paşa ile görüştüğümüzde fevkalade masraflarımızın

kesin hesabını gösteren özetini iftihar eliyle takdim ettik. Fuad Paşa beğeneceğine inanmadığını işaret eder sözler söyledi. Yeterli teminat verdik. Sözü dolaştırıp başka vadilerde gezindi durdu. Daha önce Fırka-i Islâhiye ile Dersaadet'ten çıkarken bizlere pek çok şeyler vaat olunmuş idi. Hiç olmazsa gerek Derviş Paşa'nın ve gerek fakirin taşıdığımız ikinci rütbe Osmanî nişanlarımızın birinci rütbeye çevrilmesi mukarrer iken bundan da göz yumuldu. Fakat Sultan Abdülaziz Han hazretleri ikimizi de huzur-ı hümâyûnlarına çağırarak taltif buyurdu ve birer adet murassa kutu verdi.

Meğer daha önce yapılan bir borçlanmanın gerekçelerinden biri de Fırka-i Islâhiye'nin fevkalade masrafları idiğinden masrafların böyle az gösterilmesi vükelânın politikasına aykırı imiş. Her şeye itiraz eden Meclis-i Hazain Reisi Rüşdü Paşa'nın damadı Hüseyin Bey Fırka-i Islâhiye'de erkân-ı harbiye reisi olduğundan bu kere bizimle birlikte Dersaadet'e geldiği gibi fevkalade masrafların miktarını kayınpederine söylemiş. O da bunu itiraz sermayesi ederek,

"Canım bu istikrazlar niçin oluyor. Kozan fırkası dünyayı titretti. Onun da fevkalade masrafları beş bin keseye varmamış" diye söylenmeye başlamış. Bu itirazlar ise hep Fuad Paşa'ya dokunuyordu. Derhâl ben işin iç yüzünü anladım. Fevkalade masraflar bahislerinden dilimi çektim ise de Derviş Paşa şurada burada Fırka-i Islâhiye'nin kemal-i inzibatından ve güzel idaresinden övünerek bahsediyordu. Hâlbuki askeriye dairesinde kendisini çekemeyenler çok idi.

Cevdet Efendi'nin meslek değiştirmesi ve vezir olması

Kozan tarafında bulunduğumuz sırada bizim da Şeyhülislâmlık makamına getirilmekliğimiz için söz olmuş. Lâkin memuriyetimizin nezâket ve öneminden bahisle vakitsiz İstanbul'a çağrılmamızın uygun olamayacağı mazeret sebebi

seçilmişti. Bizim meşihatimiz ise bazı vükelânın düşüncesine elvermiyor imiş. Fuad Paşa, geniş gönüllü ve güzel ahlâk sahibi benzersiz bir zat idi. Fakirin hakkında olan güzel teveccüh ve sevgisi de inkâr olunamaz. Lâkin bizim için arkadaşlarından ayrılamazdı. Politika âlemi bir başka âlemdir. İnsan kardeşi olsa feda eder. Şu izahlara göre bizim bu kışın Adana'da veya Maraş'ta ikametimiz hâlin icabına uygun imiş. Fakir de burasını hiç bilmez değil idim. Lâkin altı ay çadır altında yatıp kalktık, yorulduk. Evlad u iyâli görmek arzusu da galip geldi. İkimiz birden kışı çıkarmak için Dersaadet'e geliverdik. Meğer zülf-i yâre dokunmuşuz. Bizim vezirliğimiz iddiası yenilendi. Hâlbuki beş-altı seneden beri bir kaç defadır uhdemize vezirlik rütbesi ile kâh Vidin ve kâh Bosna ve bir defa da Aydın valilikleri teklif olundu. Meslek değiştirmekten kaçındım. Bir defa İstanbul payelilerinden iken vezirlikle valilik teklif olunduğunda,

"Bu devlette feda edemeyecek iki rütbe vardır. Biri kazaskerlik ve diğeri ferikliktir. Ben vakıa henüz kazasker olmadım. Lâkin bir basamak kaldı. Ne vakit olsa meslek hasebiyle kazasker olurum. Bunu vezarete değişemem. Zira kazaskerlik arpalığına kanaat eder geçinirim. Hiç kimseye yüz suyu dökmeye muhtaç olmam. Ama vezirlik alsam derhâl teşrifat harcı, vezirlik levazımatı tedariki için bir hayli borç altına girmek ve memuriyet maaşından bunu karşılamak gerekir. Ayrıldıktan sonra yine bir memuriyet yakalamak veya mazuliyet maaşı almak için iş başındakilere pek çok yüz suyu dökmek lâzım gelir, bu ise ileri görüşlülük usulüne uymaz" diye mazeret olarak söylemiş idim. Daha önce Şirvanîzade Mehmed Rüşdü Efendi vezirlikle Suriye valisi tayin olunmuş ise de o müderrislikten vezirlik aldı. Ben ise mesleğin sonu olan kazaskerliğe bir kademe kalmış iken bunu vezirliğe değişmenin zor olduğunu da sözlerime eklemiş idim. Bu kere Sultan Abdülaziz Han hazretleri meslek değiştirmemiz hakkında ikna olunmuş ve o veçhile

itizarımız da söylenmiş idiğinden Şabanın yirmi beşinde haiz olduğumuz kazaskerlik payesinin vezirlik rütbesine tebdilini kesin olarak emir ve ferman etmişti. Fakat arpalık bedeli olarak beratla aylık on bin kuruş zati maaş ihsan buyurmuş olmalarıyla sabahleyin erkence Fuad Paşa'nın konağına davet olundum. Vardığımda Âlî Paşa ve Mabeyn-i hümâyûn başkatibi Emin Bey orada idiler. İrade-i seniyyeyi tebliğ ettiklerinde gördüm ki, iş işden geçmiş, özürlenmeye vakit yok,

"Kaç defadır fevkalâde memuriyetlerde bulundum. Başımı uğur-ı hümâyûnda feda ederek nice muhataralar atlattım. Şimdi bir sarığı feda etmem diyebilir miyim" diyerek kabule mecbur oldum. Hemen sarığı çıkarıp fes ile kaldım. Fuad Paşa da eğreti bir kat elbise verdi. Giyip Mabeyn-i hümâyûn'a gittim. Padişah efendimiz o gün sabahleyin kendisine giymek için hazırlanmış olan elbisesini gönderdi. Giydim huzur-ı hümâyûna girdim. Fevkalâde iltifat ve taltif-i hümâyûn ile teselli buldum. Sonra vezirliğin gereklerinin tedariki için yüz elli bin kuruş atiyye-i seniyye ihsan buyurdu ve Mabeyn-i hümâyûn terzisine bir kat üniforma ile bir kaç kat elbise yaptırdı. Bunun üzerine artık levazımat tedariki ile meşgul oldum. Memuriyet tayini bahsine gelince Fuad ve Âlî Paşa başta bir memuriyet tayin etmeyip ancak,

"Size şimdi bir uygun memuriyet bulmalıyız" diye nazikâne konuşmanın kapısını araladılar. Hâlbuki taşraya gönderilmemiz gerekli olduğunu evvelce sezmiş olduğumdan İstanbul'da iş istemek pek kabalık olacağından:

"Vezirliğin ağır yükünü kabul ettikten sonra hasr-ı matlab caiz olmaz. Taşraya gidecek olduğum hâlde dahi bendenizce Edirne ile Haleb, Bursa ile Suriye eşittir. Mansıp tayini işbaşındakilerin görüşüne bağlıdır" dedim. Çok hoşlandılar.

"Fırka-i Islâhiye ile hayli ıslâhat yaptınız. Bunun tesisi yine sizin himmetinize bağlıdır" dediler. Haleb ve Adana eyaletleri birleştirilerek bir vilâyet kurup uhdemize vermeyi teklif eylediler.

“Münasibi budur. Ben de efendilerimizin yerinde olsam böyle yapardım. Islâhatın tesisini başlatanlarına havale etmek hikmete muvafıktır” dedim. Hemen Haleb ve Adana eyaletleri ile Kozan ve Maraş sancakları birleştirilerek daha önce Tuna, Bosna ve Suriye’de kurulan vilâyet usulüne uygun olarak burada da büyük bir vilâyet kurulmak üzere uhdemize tefviz buyruldu. Vakanüvislik memuriyeti de uhde-i fâzılânelerinc ihale buyrulmuş idiğinden artık Devlet-i Aliyye’nin olaylarını zapt ve yazımı zat-ı âlilerinin uhdesinde olup bendeniz otuz adet tezkire ile bilgilerin devir teslim görevini yerine getirmiş oldum. Fakat arz eylemiş olduğum bilgilerin tamamlanması gerekli olmakla görevi tamamlama türünden olmak üzere zat-ı âlilerine diğer bazı tezkire takdim etmek niyetindeyim.

Fi 7 Zilkade sene 298 ve 18 Eylül sene 297/30 Eylül 1881

TEZKİRE NO: 31

Cevdet Paşa'nın Haleb valiliği

Tiyekli Mehmed Bey'e aylık iki bin kuruş zati maaş tahsis ile Antakya'da ikametine izin verilmiş idi. Bizim İstanbul'a dönüşümüzde meydanı boş sanarak Antakya'dan kaçıp Tiyek'e gelip ve başına bir hayli serseri toplayıp Hassa kışlasındaki taburu kuşatıp sıkıştırmaya ve Gâvur Dağlıları isyana teşvike cesaret etmekle Haleb'den ve diğer taraflarından yardım olunup kendisi de düşündüklerini yapamayacağını anlayarak teslime mecbur olmuş ve Haleb'e götürülüp kışlada tutuklanmış olduğu telgraf ile haber verilince Rumeli tarafına aşırılmak üzere İstanbul'a gönderilmesi mahalline bildirilmiş idi. Geldi bizimle görüştü. Derviş Paşa ile birlikte kendisini azarladık. Ne çare artık kendisine güvenimiz kaybolmakla Niş'e gönderilmek üzere Tuna Vilâyetine gönderildi. Ramazan içinde Ruscuk'a götürülürken zaptiyenin hayvanına binerek kaçmış olması üzerine derhâl Tuna Valisi Midhat Paşa her tarafa telgraflar çekildi. Zaptiyeler göndererek tutturmuş olduğunu telgraf ile haber verdiğinde müebbet olarak Niş'te kalebend olmasına karar verildi ve Midhat Paşa'ya bildirildi.

Vilâyet usulü önce Tuna Vilâyeti'nde denenmiş olduğundan Bosna ve Suriye vilâyetleri nizamnâmeleri Tuna Vilâyeti'ne tatbiken düzenlendiği gibi Haleb Vilâyeti teşkilatının da bunlara uydurulması tabii idi. Fakat bu vilâyetler nizamnâmesinde

idare meclisleri üyeleriyle deavi meclisleri üyelerinin yarısı Müslüman ve diğer yarısı gayrimüslim olması açıktı. Bu kural ise Haleb Vilâyeti'nde aynen cereyan edemeyeceğinden Haleb Vilâyeti'nde nüfusun miktarına bakılarak gayrimüslim üye ve mümeyyizlerin yarısına kadar olmaları tabiriyle Haleb Vilâyeti nizamnamesi düzeltilip değiştirildi. Diğer vilâyet valilerinin fermanlarına tatbik olarak bize de bir adet ferman-ı âlî çıkarıldı. Ağır suç sahiplerinin lâyık olduğu kanuni ceza, diğerlerine ibret olması için hükümden hemen sonra doğrudan doğruya yerine getirilmekle birlikte evrakının gönderilmesiyle keyfiyetlerini yerine getirmek fevkalade iznini içeren bir adet ferman-ı âlî de verildi.

Derviş Paşa'nın hâl ve mevkii şüpheli ve kapalı gibi görünürken bu sırada Cebel-i Lübnan'da ortaya çıkan karışıklık bahane edilerek Ramazan içinde memuriyeti Dördüncü Ordu-yı hümâyûn müşirliğinden Beşinci Ordu-yı hümâyûn müşirliğine çevrilip acelece kış mevsiminde Suriye'ye gönderildi. Fırka-i Islâhiye yönetimimiz altında bulunmak üzere kumandanlığı Mirliva Kurt İsmail Paşa'ya verildi.

Haleb, Beşinci Ordu-yı hümâyûn'un mevkiinden olduğundan orada Beşinci Ordu'nun bir fırkası bulunurdu. Bu fırkanın bizimle işlemleri diğer vilâyet valileriyle vilâyetleri dairesindeki kumandanlar ile yürütülen işlemlere uygun olarak yürüyecekti. Ancak Maraş, Adana ve Kozan taraflarında bulunan Fırka-i Islâhiye doğrudan doğruya maiyetimize verilmiş olduğundan Haleb Vilâyeti'nin mülki teşkilatına dair olan nizamnâmelerin düzenlenmesiyle meşgul olduğumuz hâlde bir taraftan da Fırka-i Islâhiye'nin işlerini halletmeye çalışıyor idik.

Fırka-ı Islâhiye'nin Akçadağ, Dersim ve bütün Kürt bölgelerini dolaşarak Anadolu bölgesini tamamen ıslâh eylemek kararlaşmıştı. Bu sırada Eflâk ve Boğdan'da karışıklık çıkarak Tuna Vilâyetinde bir ihtiyat ordusu kurulmasına karar verilip Fırka-i Islâhiye'den de bir kaç taburun yeteri kadar yük

hayvanlarıyla beraber Dersaadet'e gönderilmesi tarafıma emrolundu ve Anadolu'nun bütün ıslâhatı ertelenip de şimdilik yapılan ıslâhatın tesisiyle yetinilmesi hususuna karar verildi. Şu hâle göre Miralay İbrahim Bey'in kumandası altında bulunan hassa taburlarının iadesi tabii idi. Hâlbuki böyle tecrübeli ve cesur bir zatın bir müddetcik daha Fırka-i Islâhiye'de bulunması hâlin icabından görülmekle vaki olan isteğimden dolayı onun maiyetindeki taburlar iade olunup da kendisinin geçici Fırka-ı Islâhiye'de alıkonulmasına müsaade buyruldu. Bir de erkân-ı harbiye zabitanından yaverlikle Bosna'da bir buçuk sene ve Fırka-ı Islâhiye'de altı ay özel refakatımda bulunan Binbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin bir müddet daha maiyetimizde bulunmasını rica ettim. Buna da muvafakat gösterildi. Kozan Sancağı kaymakamlığı geçici olarak Mirliva Hüsnü Paşa'ya havale olunmuş idi. Vilâyet usulünce hep sancaklar mutasarrıflık, kazalar kaymakamlık ve nahiyeler müdürlük olmak lâzım geleceğinden Kozan mutasarrıflığına bacanağımız Salim Efendi mirimiran rütbesiyle tayin edildi.

Bahar mevsimi yaklaşıp biz de yol hazırlığını tamamlamış olduğumuzdan bir beylik firkateyn vapur verildi. Bin iki yüz seksen iki senesi şevvalinin on altısında [4 Mart 1866] defterdar, mektupçu, politika memuru ve alaybeyi gibi maiyet memurlarıyla birlikte vapur-ı hümâyûn'a bindik. Fuad Paşa vapura gelerek uğurlamak niyetiyle bizi taltif edip gitti. Biz de demir alıp hareket ettik. Yolda fırtınaya tutulduk. Sisam Limanı'na girip kurtulduk. Bir iki gün sonra fırtına sakin oldu. Biz de kalkıp Kozan'a gidecek memurları Mersin İskelesi'nde bırakarak kendimiz salimen İskenderun'a vardık. Haleb firka-i askeriyesi kumandanlığından bir bölük süvari nizamiye gönderilmekle bizi alıp Haleb'e götürdü. Haleb'e varıp teşkilata başladık. Teşkilatın özeti diğer tezkire ile beyan olunur...

Fî 7 Zilkade sene 298 ve 18 Eylül sene 297/1 Ekim 1881.

TEZKİRE NO: 32

Haleb Vilâyeti'nin teşkilat yapısı

Otuz birinci tezkirede beyan olunduğu üzere bin iki yüz seksen iki senesi sonlarında Haleb'e ulaşıp vilâyet kurulmasına başlandı. Haleb Vilâyeti yedi sancağa bölündü ki Haleb, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ile Zor sancaklarıdır. Lâkin Zor Sancağı teşkilattan hariç tutulup vilâyet kurulması usulünce sancak kaymakamlarına mutasarrıf denilmek lâzım geldiği hâlde Zor Sancağı kaymakamlığı unvanı yerinde bırakıldı ve diğer altı sancakta teşkilat kurulmaya başlandı. Fakat teşkilatın tamamlanmasına kadar vilayet işlerine merci olmak üzere bir büyük geçici meclis oluşturuldu. Şöyle ki: Eyalet Meclis-i Kebiri üyeleri yerinde bırakılarak Adana, Kozan, Maraş ve Urfa sancakları eşrafından birer zat çağrılıp kendilerine Haleb'de bulundukları müddetçe almak üzere biner kuruş maaş tahsis edilerek bu meclise memur edildiler.

Tuna yalısında bir ihtiyat ordusu kurulmakta olduğundan Dersaadet'te iken verilen emir üzerine bu kere Hassa Ordu-yı hümâyûnu piyade taburları Dersaadet'e gönderildiği sırada üç yüz bu kadar nakliye hayvanı da gönderilmiştir. Geçen sene Dersaadet'e giderken Fırka-i Islâhiye'de iki bin kadar nakliye hayvanı bırakmış idik. Kışın bunlara layıkıyla bakılamadığından çoğu telef olmuş ancak yedi-sekiz yüz kadar kalmış. İşte bunlardan üç yüz bu kadarı seçilip gönderilmiştir.

Kozan-ı Garbi'de ayaklanma

Bin iki yüz seksen üç senesi içinde biz vilâyet teşkilatı ile meşgul iken Kozan-ı Garbî'de bir büyücek karışıklık çıktı. Fırka-i Islâhiye Kumandanı Kurt İsmail Paşa maiyet mevcudu olan askerle o tarafa seğirtti. Çünkü Kozan beyliklerinin ilgasından halk hoşnut iseler de Kozanoğulları'nın bir kaç yüz adamı olup bunlar hükumet sayesinde geçine-gelmiş oldukları hâlde bu zorba hükumet kaldırıldığında bunların bir miktarı zaptiye oldular. Bir miktarı açıkta kalmakla bir fitne çıkarmaya çalışacakları hatıra geliyordu. Lâkin bu sırada ona cesaret edemezler sanılıyordu. Bir de Çukurova aşiretlerinin bir takımı Kozan üzerinden geçerek ve bir takımı Gâvur Dağı'nı aşarak yazın Uzunyayla'ya giderler ve kışın Çukurova'da kışlarlar idi. Şimdi ise bu iki yol da kapanmış ve Uzunyayla'da Çerkez muhacirleri iskânına başlanmış idiğinden bu aşiretlerin bir takımı Aziziye Sancağı'nda yerleşmeye mecbur olup geri kalanı da Çukurova'da iskân olunmakta idiler. Göçebeliğe alışık olan aşiretlere göre iskân ise pek güç geldiğinden bu aşiretler de yapılan ıslâhattan memnun değil idiler. Yusuf Ağa'nın kaçmasında Kozan-ı Şarkî halkı şeşhane kurşunlarının tadını tatmış iseler de Kozan-ı Garbî halkı bunu tecrübe etmemiş olduklarından yukarıda geçtiği üzere tâbi güruhu halkı isyana kışkırttıkları gibi derhâl kabile ve aşiretlerden bir hayli eşkıya toplayarak Belenköy'deki taburu kuşatmışlar. Lakin Kozan Sancağı zaptiye binbaşısı Gençoğlanoğlu Ahmed Bey Kars-ı Zülkadriye ve Kozan-ı Şarkî halkından beş-altı yüz tüfenkli toplayıp eşkıya üzerine vardığı gibi zaptiye yüzbaşısı ve Karacalar aşireti kethüdası olan Vezir Ağa da kendi aşiretinden beş yüz kadar tüfenkli ile Belenköy tarafına seğirtmiştir. Öte tarafta Kisenit Köyü'nde yerleşik olan Kozan'ın meşhur ulemasından Hacı Ömer Efendi de eşkıyanın terbiyesi için civarındaki Farsakları asâkir-i şahaneye yardım etmek üzere teşvik eylemiş olduğundan Belenköy'ü kuşatmış olan eşkıya her

tarafta sıkıştırılmaya başlandığı sırada İsmail Paşa da asâkir-i şâhâne ile yetişerek karışıklığı bastırmış ve eşkıyadan bir kaç yüzünü tutup sorgu altına almıştır.

O sırada biz de vilâyeti dolaşmak üzere Haleb'den çıkıp Maraş'a gelerek Maraş Sancağı'nın eski hesaplarını gördürüp bir taraftan da yeni teşkilatın icrasına gayret ettiğimiz sırada Gâvur Dağı tarafında idarenin düzenine halel gelmeye başlamış olduğunu görüp derhâl Islâhiye kazasına ve Ulaşlı Dağları'na kadar memurlar gönderip asayişin sağlanmasına gayret edildi. Bu fenalıkların çıkması ise Maraş Mutasarrıfı Tevfik Paşa'nın kötü idaresinden dolayı olduğu anlaşılmakla Babıâli'ye arz olunarak azliyle yerine Hersek mutasarrıflığından ayrılma Naşid Paşa Maraş mutasarrıflığına tayin ettirilmiştir. Maraş Sancağı'nın yeni teşkilata ait olan esas icraatı yoluna konulup diğer önemli işler de görüldükten sonra Andırın kazası yoluyla Kars-ı Zülkadriye Dağları aşılarak yeniden inşa ve ihya olunan Kars-ı Zülkadriye kasabasına gelirken erkân-ı harbiye binbaşılarından olup Kars'ın imarı için bu tarafta bırakmış olduğumuz Hüseyin Hüsnü Bey bizi karşılayıp kasabaya getirdi.

Kars-ı Zülkadriye kasabasının yeniden inşası

Geçen sene buraya Pazaryeri denilir boş bir ovadan ibaret iken bu kere yeniden altı yüz bu kadar hane ve bir hayli dükkânlar yapılıp yeni bir kasaba peyda olmuş ve haneler yapılırken temel atmak için arsalar kazıldıkça eski Kars-ı Zülkadriye kasabasının eserleri görülmüş. Şöyle ki, bir arşın kadar kazıldığında renkli çakıl taşlarından yapılma bahçe tarhları çıkmış ve pek çok bina taşları bulunarak onlar ile güzel yeni binalar yapılmış. Bir taraftan da yeniden hane ve dükkânlar inşa olunmakta idi. Hemite Kalesi civarında iskân olunan Bozdoğan aşireti de temel atmak için yerleri kazarlarken pek çok eski yapının taşları bulunmakla hep yontma taştan haneler inşa ile güzel köyler yapmış oldukları memnuniyetle duyuldu.

Geçen sene buralarda bina değil bir kulübe ve samanlık bile yok iken Pazaryeri'nde böyle güzel bir kasaba peyda olduktan başka Çukurova'nın her tarafında yeniden köyler kurulmuş ve Kurt İsmail Paşa'nın zoruyla aşiretlerin çadırları bozulup parçalar yine hanelerine döşeme yapılmış olduğu hayret ve şaşkınlık gözüyle görülmüş ve Hüseyin Bey'in bu olağanüstü gayretiyle Bosna'da yapmış olduğu güzel hizmetlerine üstün bir ilave olduğundan kendisine çok teşekkür edilmiştir. Fakat böyle yeniden büyük bir kaza kurulmasıyla ana merkez olmak üzere yeniden güzel bir kasaba inşasına başlanmıştır. Öncelikle bir güzel hükumet konağı ve diğer devlet binaları yapılıp da halka güzel örnek gösterilmek lâzım iken halk tarafından altı yüz bu kadar hane ve pek çok dükkânlar inşa olunmuş ve bir taraftan da inşa olunmakta bulunmuş olduğu hâlde hükumet hâlâ çadır altında idi.

Ziraatin gelişmesi ve pamuk tarlaları

Şöyle ki, bir kaç büyücek kara çadır tedarik olunarak biri hükumet dairesi yapılmış ve ikisinde Meclis-i İdare ve Meclis-i Deâvî toplanmakta idi. Zaptiyeler açıkta ve mahpuslar diğer bazı çadırlarda bağlı idi. Çünkü o sırada Fuad Paşa azledilerek yerine Rüşdü Paşa sadrazam ve Kıbrıslı Mehmed Paşa Meclis-i Vâlâ reisi olup vilâyet teşkilatının aleyhinde bulunduklarından kurulmuş olan vilâyetlerin ilgasıyla eski eyalet usulüne iadeleri emel ve fikrinde idiler. Bu da sırf o vakit fevkalâde gerekli olan masrafların azaltılması meselesine dayandığından nerede devlet binası var ise tatili ve bu sene yeniden inşaata başlanmaması için Babıâli'den kesin emirler gelmiş idi. Kozan Sancağı ise henüz ele geçmiş önemli bir bölge olduğu cihetle bu konuda müstesna tutulmak zorunlu işlerden iken burasını anlatmak mümkün olamıyordu. Her ne hâl ise Kars-ı Zülkadriye'den kalkıp Sis'e gelirken üç saat kadar hep pamuk tarlaları içinden geldik. Sağ tarafımızda Kozan Dağları'na ve

solumuzda Cihan Nehri'ne dek gözümüzün gördüğü kadar yerler hep ekili olup hava da misk gibi kokuyordu. Bir aralık burnumuza kötü bir koku geldi,

"Acaba bir tarafta bir leş mi var" diye Hüseyin Bey'den sordum.

"Hayır bir şey yok. Fakat ekinler içinden çıkıp henüz ziraat olunmamış yerlere geldik. Bu kötü koku ondan geliyor. Biz geçen sene Çukurova'da gezdiğimiz vakit hep bu kötü kokular içinden geçmişiz. Ancak her taraf bir hâlde bulunduğundan onu duymamışız. Şimdi bir tarafı ziraat ile ıslâh olunduğundan harap ve boş yerlerin kötü kokuları böyle hissolunuyor. İşte Çukurova havasının kötülüğüne sebep de ancak haraplığı olduğu, eğer imar olunsa havası da böyle temizlik kazanacağı bu hâlden anlaşılıyor" dedi.

Daha sonra Kozan mutasarrıflığının merkezi olan Sis kasabasına geldik. İsmail Paşa ile görüştük. Belenköy olayında yakalanan bir kaç yüz sanıkların sorgulaması henüz bitmekle mahkum olan yüz bu kadar suçlu Adana'ya gönderildi. Zira Sis'te henüz hapishane inşa olunmamış idi. Bu kere yukarıda geçtiği gibi Kozan-ı Garbî'de ihtilâl çıkaranlar Kozanoğulları'nın zamanında halk sırtından geçinmeye alışık olanlar olup bunların bir çoğu yapılan savaşlarda telef olmuş ve gerisi de tutulmuş idiğinden Kozan ıslâhatı bu şekilde sağlanmış ve asayiş yerleşmiştir. Kozan Mutasarrıfı Salim Paşa çalışkan ve gayretli bir zat olmakla Kozan Sancağı'nda yeni teşkilatı icra etmiş idi. Kozanlılar eski eyalet usulünü görmemiş olduklarından burada yeni usul kolaylıkla meydana gelmiş idi. Bundan dolayı Kozan'da teşkilat ile uğraşmaya muhtaç olmayıp hemen Adana'ya geldik. Kozan ıslâhatı üzerine Adana'dan Kozan'a gitmek arzusunda pek çok tüccar var ise de Adana'dan Sis'e kadar on sekiz saatlik mesafe olduğundan ara yerde hiç olmazsa gece kalınacak bir han yapılmak lâzımdı. Buralarda iskân olunan halk ise bu türlü şeyleri bilmez aşiretler olmakla

devlet tarafından bir han yapılıp da kiralanmak ve sonra satılmak suretine karar verilmiş ise de İstanbul'ca alınan tasarruf tedbirleri kararı buna engel olmuştur. Kaldı ki Adana'nın hükumet konağı haraba yüz tutmuş olup hapishanesi da yıkılmak üzere olduğundan mahpuslar feryat etmekte bulundukları hâlde Kozan sanıkları da buraya gönderilmiş idi. Böyle iki büyük sancağın bir hapishanesi olmamak hükumete elverir bir keyfiyet değil idi. Ne çare ki Rüşdü Paşa'nın almış olduğu tasarruf tedbirlerinin bir şey yapmaya müsait olmaması ümitsizlik ve bıkkınlık sebebi olmuştur. Ne hâl ise Adana Sancağı'nda yeni teşkilatı icra ettikten sonra Payas'a varıp orada da teşkilat işlerini yoluna koyduktan sonra Osmaniye, Islâhiye ve Izziye yoluyla Haleb'e döndük.

Dönüşümüze kadar Haleb Sancağı'nın teşkilatının icra olunması için gerekli tembihat yapılıp sonradan defalarca söylenmiş iken henüz teşkilata başlanmamış olduğu ne yazık ki görüldü ve hemen merkez sancağının teşkilatı icra edildi. Urfa Sancağı'na gitmeye vakit olmayıp özel talimat göndererek oranın teşkilatı da icra edildikten sonra Vilâyet Meclis-i idaresi ve Divan-ı Temyiz de kurularak vilâyetin teşkilatı tamamlanmıştır. Gelecek senede Urfa'ya gittiğimde teşkilatça bazı hatalar yapılmış idiğini görerek değiştirilip düzeltilmiştir. Kısacası Kozan mutasarrıfından başkası kendiliklerinden olarak yeni teşkilatı yoluyla icra edememişlerdir. Hâlbuki mutasarrıflarımızın çoğu iş eri zatlar idi. Bu gibi yeni kuruluş ve teşkilat, kâğıt üzerinde pek kolay görünür. Güçlüğü ancak icraat ve fiiliyatında bilinir. Kaldı ki yürürlükteki işlerin güzel idaresiyle beraber bir taraftan da eski usulü kaldırarak yerine yeni usul koymanın epeyce zor bir iş olduğu itiraf olunmalıdır. Her ne hâl ise vilâyetin teşkilatı icra olunmuş ise de ıslâhat dairesinde yapılması şart olan bir çok şeylere İstanbul'ca ifrat derecesinde alınan tasarruf tedbirleri mani olmuştur. Meselenin izahı için

o vakit Maliye nazırı bulunan Şirvanîzâde Rüşdü Paşa'ya Adana'dan yazmış olduğum bir mektubun sureti aşağıdadır:

Maliye Nezareti'ne yazılan yazı

"Geçen sene Fırka-i Islâhiye ile Çukurova'da gezilen mahallerde ceylân sürülerinden başka hatıraları şenlendirecek ve bu da insan çalışmasının sonucudur diyecek bir eser görülmemiş olduğu hâlde ıslâh çalışmalarının meyvesi olarak bu mübarek senede taraf taraf yeni köyler ve cihet cihet pamuk tarlaları, saman ve ot yığınları memnuniyetle görülmüştür. Takdim edilen öşür defterinde de meyvesi nezaret-penâhîlerinin manzuru buyrulur. Maraş'dan Kozan'a gelirken Andırın ve Kars Dağları aşılarak Fırka-i Islâhiye arkadaşlarından bazı askeri zabitan ile birlikte Zülkadriye devletinin taht merkezi olup geçen sene imar eserlerinden hâlî bir harabe olan Kars-ı Zülkadriye şehri mevkiine inildiğinde yeniden yapılmış altı yüz yetmiş bu kadar hane görüp *"sübhane muhavvilü'l-hâl..."* diyerek Cenâb-ı Hakk'a hamd ü sena ve padişah hazretlerine dua eyledik. Burada, putperestlik zamanından kalma bir mabet olup İslâm zamanında camie çevrilmiş ve Kars kasabasının yıkılıp harap olmasıyla haraba yüz tuttuğu hâlde bu kere tamir edilerek yine cami yapılmıştır. Gerçi âşâr zahiresi koyacak yer olmadığından buraya konulmakla şimdiki hâlde namaz kılınamıyor ise de bu zahire sarf edilmek ve satılmak üzere olduğundan yakın zamanda boşaltılıp kullanılması beklenmektedir. Şaşılacak taraf burasıdır ki, kasabanın zemini bir iki karış kazıldığı gibi yer altında çakıl taşından yapılma güzel ve sanatlı döşemeler [mozaik] çıkıyor. Lâkin yeryüzünde bu camiden başka eski eser görünmüyor. Buraya dört saat mesafede bulunan Hemite Kalesi civarında Bozdoğan-ı Bâlâ aşiretinin bir takımı iskân olunup burada da bazı yerler kazıldığında kesme ve yontma bir çok taşlar çıkmakla onlarla güzelce haneler yapmışlar. Diğer köy ve kasaba halkının yaptıkları hanelerin

çoğunluğu huğ denen sazdan ve kamıştan yapılma şeylerdir. Gerçi Kars halkından bazıları taş, kireç ve kereste ile hane demeye değer evler yapmışlar ise de pek azdır. Diğerlerinin de bu huğları terk ederek öyle güzelce hane yapmaları hakkında gerekli teşviklere başlanacak idiyse de henüz hükumet kendisine bir yer yapamadığından müdür ve hâkimin huğları da olmayıp birer çadırda toplantı yaptıkları görülünce teşvik dudağına sükut mührü vurulmak lâzım gelmiştir. Hâlbuki Kars kazasının yeniden inşa olunan kasaba ve köyleri halkı, geçen sene dağlardaki haneleri yıkılıp yakılıp da aşağı indirilerek ve göçebe takımından çadırları yırtılıp atılıp yer yer yerleştirilerek bir sene zarfında hem hane yaptırılmış ve hem de ziraata başlattırılmış olan Kürt aşiretleridir. Bunlar bu sene epeyce pamuk yetiştirmiş olduklarından bunları satıp da akçe lezzetini alırlar ve inşaallahu taâlâ bir sene de bu hâl üzere geçip de medenileşmeye alışırlar ise artık geleceğe güven olunabilir ve devlet yeniden bir mamur bölge kazanmış olur. Ama şimdiki hâlde henüz medeniyet nedir daha bilmeyip sırf geçen sene Fırka-i Islâhiye'nin tehditleriyle alınan hız üzerine gidilip arkaları boşlanmadığından bu hâlde devam ediyorlar ise de âdet terk etmek pek güç bir keyfiyet olduğundan kimisi çadırlara çıkmak ve kimisi dağlara dağılmak üzere azıcık bahane arıyorlar. Hatta bazılarının Çukurova'da ektikleri pamukları güzel büyüyerek olgunluğa gelmiş olduğu hâlde bunu satıp da para kazanmaya alışmamış olduklarından Çukurova'da bunları hâli üzere terk ederek yaylaya gidip henüz dönmemiş olanları çağrılarak ürünlerinin kaldırılması için özel memurlar tayin olunmuştur.

"Hâl bu merkezde iken bir hükumet konağı yapılmayıp devlet memurlarının medeniyete davet yolunda Türkmenlere bıraktırmış olduğu çadırlarda konuk olmalarına içlerinden bazı akılsızlar buralarda hükumetin kurulmasını istememek anlamını verip henüz zihinlerinde baki olan bedevilik arzusuna bununla tabiiyet vermekte ve bu cihetle hane yapanların da çoğu

anlatıldığı gibi temelli hane inşasına hiç heves etmeyip sazdan ve kamıştan huğlar inşasıyla yetinip işin sonunu beklemekte ve:

"Bizi. ev yapmak için zorluyorlar. Temelli bir iş olsa önce devlet kendine bir ev yapardı" demekte oldukları tekrar tekrar işitildi. Kars'ın bütün binalarını inşa edecek mevsimi olduğundan hemen inşaata başlanması için memurlar tarafından da hatırlatıldı ise de ne çare ki bu gibi mevkilerde durum gereği zorunlu işlerden görünen inşaat hususu haberleşilip olup henüz Nezaretten cevabı alınamadığından kâh ateşli üzüntü, yakınma ve asık suratlılık ve kâh yüzümüz kızarıp ateşli gömleği giyerek Kars'tan çıkılıp geçen sene göz gördüğü kadar her türlü insan işi eserden hâli ve bu sene çeşitli ekinlerle dolu olan Çukurova'da hayret gözlerine kar örtüsü gibi görünen pamuk tarlaları içinden geçerek sancak merkezi olan Sis'e varıldı. Orada da Hey'et-i Islâhiye'nin emriyle başlanmış olan hükumet konağı yarı yerde bırakılmış ve Kaymakam paşa Sislilerden birini nasılsa çıkarıp iki odadan ibaret olan hanesini hükumet konağı yapmış. Mahpus koyacak yer yok. Zaptiyelerin meydanda kalmış olduğu ne yazık ki görüldü. Hemen malum olayda sanık olan şahısların sorgulanmaları tamamlanıp hesap işleri de bitirilerek sanıklar Adana'ya gönderildikten sonra bunca sıkıntı ve zorluklarla meydana getirilmiş olan Kozan kaymakamlığını, viran cami kapısına çocuk bırakır gibi terk ederek Sis'ten hareket olundu. Bu yüzde de yeniden yapılmış köyler ve henüz mahsulü alınmış ve alınmakta bulunmuş olan yeni mezralar ve mamureler görülerek, gelin anası benzeri abus lehçe ile yapmacık ağlayıp üzüntü gösterilerek hem ağlar hem güler teranesiyle Adana'ya gelindi. O gün sanıklar da Adana'ya ulaştı. Ne gördük ki tamir işi haberlerde dolaşan hükumet konağı haraba yüz tutmuş, zaptiye koğuşları rükua varmış pâyendelerle duruyor. Müştemilatından bir daire henüz yıkılmış. Hapishane kav gibi olup tekme ile ne tarafına dokunulsa yıkılacak. Mahpusları kaçırmamak için gece gündüz zaptiyeler etrafında nöbet bekliyor. Adana'da iş mevsiminde bir rençper yevmiye

otuz kuruş alır. Diğer vakitlerde de en azından on beş kuruş kazanırken aylık yetmiş kuruş ile böyle nöbet bekleyen zaptiyeden ne hayır görülür demeye vakit kalmayıp Kaymakam Paşa'nın bu tamirat maddesinden dolayı ve bu kış da üzerinden geçip de fazlaca yağmurlar yağarsa hapishane ile zaptiye koğuşları bütün bütün yıkılacak ve o hâlde devlete büyük masraf açılacak sözleriyle iddiayı desteklemesiyle hâlâ Haleb'de vilâyet konağı olmayıp kira ile oturulmakta olduğu senet ittihaz olunarak sanki susturdum. Ancak insaf edip bunda kendimi haklı göremedim.

Zira Haleb'in hapishanesi ve zaptiye daireleri muntazam değil ise de müstahkem olup konak dar ise de devletin böyle sıkıntılı vaktinde her nasılsa kullanılır ve bir müddet daha bu hâl üzere gidilir. Lâkin kışın ortasında Adana'nın zaptiye koğuşları ile hapishanesi yıkılırsa ne yapılır. Bununla birlikte Adana büyük bir kasaba olup böyle zaruret olduğunda han ve haneler kiralamak mümkündür. Kozan'da kira ile tutulacak han ve hane yok ki hapishane ve zaptiye koğuşu yapılsın. Fakat orada da her ne hâl ise hükumet konağı olmak üzere hiç olmazsa iki odalı bir hane bulunmuş. Ya Kars müdürlüğü ne yapsın. Müdür ve hâkim çadır altında yatıp kalkacaklar ve çadır içinde meclis kuracaklar. Başlıca memuriyet görevleri ise halkı medeniyete davet ile çadırları bıraktırmaktır. Zaptiyesi nerede oturtulacak. Mahpuslara ne muamele olunacak bilmem. Arayıp sormaya yüzüm tutmadı. Bu havalinin inşaatı hakkında bugünlerde Nezaret'in bir cevabı gelmesi umulmaktadır. Fakat keşif defteri yapılıp da takdim olunması emrinden ibaret olmak kuvvetle muhtemeldir. Bazı mevkiler hakkında bu da mümkün ise de Kars'ın buna tahammülü yoktur ve orada bina yapacak vakit tam bu mevsimdir. Vakit geçirilir ise oranın imarı hakkında bir sene daha kaybetmiş oluruz. Devletin gelirinin artması ise halkın servetine bağlıdır ve bu artış medeniyet ve mamuriyetin sağlanmasına bağlıdır. Hazırdaki sıkıntının hükmünce devlet binalarının tatili tabii işlerdendir.

Ancak değişmez kural hükmünde tutulamaz. Özellikle böyle yeni ele alınmış ve halkı henüz devleti tanımaya başlamış olan yerleri öteden beri hükumet hükmü altında bulunan beldeler ile bir tutmak ve bir kural altında bulundurmak mümkün olamaz. Yirmi küsur sene içinde Kozan kaymakamlığından hazineye ait olan gelir yirmi bu kadar bin kuruştan ibaret olduğu tahkik olundu. Hazine kayıtlarına başvurulsa aynıyla çıkar. Bu hafta postasıyla takdim olunan defterde Kozan kaymakamlığının işbu seksen iki senesine mahsuben emaneten idare olunan aded-i ağnam vergisi beş yük bu kadar bin kuruşa ulaşmış olup Hazine-i celileye yeni gelir kaydolunacaktır. Daha sonra takdim kılınacak defterlerde âşârın fazlası da bu nisbette olduğu ve pek çoğu Kars kazasından husule geldiği Nezaret-penâhîleri malumu buyrulacaktır. Vergi ve yardımının da hayli fazlası olup yakinen defterleri takdim olunacaktır. Bir sene zarfında buradan devlet bu kadar yeni gelir alıp da bunun az bir miktarını bu hâlin devamı ve ilerlemesi için sarfa, hazırdaki meşru sıkıntı engel olur mu bilmem. Hele Kars'ta hükumet konağı yapmayıp da bunun için sarfı lazım gelen meblağı başka yere sarf etmek tohumluk zahireyi satıp da akçesini yemek gibi bir durumdur. Kozan'ın bu gelirlerinin gelecek senede artması, vergiler vesaire de hasıl etmesi tabiidir. Lâkin böyle tohumluk zahireyi yemek raddesine kadar tasarruf kuralı burada da icra olunursa nasıl olur bilmem. Geçende Kozan'da ortaya çıkan ihtilal durumu üzerine her taraftan nizamiye ve muvazzafa sevk olundu. Hatta Beyrut'tan da bir tabur gönderildi. Fevkalade masraflarının çoğu memurları tarafından bağışlandı. Geri kalanını da eşkıyanın ele geçip de orduca satılan bazı hayvan ve diğer eşyalarının parası gibi karşılıklar bulunarak halk masrafı ve diğer fevkalade masraflar ile bir taburun yük hayvanları ücretleri de kapatılıp yalnız üç taburun nakliye masrafları açıkta kalmıştır. Bu gibi askeri harekatta ise ne kadar masraf gösterile geldiği bilinen durumlardandır. Tasarruf içinde hâlimiz suhte idaresi raddesine varmıştır. Bundan ilerisi

yoktur. Kozan halkını Kozanoğulları'nın elinden kurtarıp devlet eline aldık. İçlerinde pek çok ulema ve suleha var. Birinci sene aldığımız yeni gelirler ki, henüz hazineye kayıt düşmemiştir. Bunun bir parçasını feda ederek bazı mevkilerde beşer onar bin kuruş ile mescit ve mektep gibi şeyler yapılmak ve devlet hükmünde bulunmanın meziyetini göstermek insaf ve adalet gereklerinden bulunduğundan Haçin kasabası camiinin on bin kuruş harcanarak tamirini bildirmiştim. Cevaben aldığım emirde bunun teşvik ile bazı hayır sahiplerine yaptırılması yazılıdır. Haçin ise Kozan'ın en büyük kasabası olduğu hâlde çoğu halkı ve özellikle zenginleri Ermeni'dir. İçinde az miktar Müslüman vardır. Onlar da dağılmış olsa burası Zeytun'dan beter olur. Şimdiye kadar Kozanoğulları'nın baskısı altında imişler. Şimdi bizim elimize geçti. Buradaki camii tamir ve İslam cemaatini çoğaltmaya çalışmak farzdır. Orada cami yapacak hayır ehli memurlardan ibarettir. Onların da hâli malumdur. Bununla birlikte geçen seneden beri Mirliva İsmail Paşa ve Haçin Müdürü Hüseyin Efendi ve başkaları bu gibi hayrat için hayli akçeler sarf ettiler. Bu camiin tamirinden sonra etrafında medrese gibi birkaç adet oda inşası düşünüldü, onu da adı geçen müdür kesesinden yapacak idi. Lâkin böyle mühim bir mevkide devlet buranın yeni gelirlerinden pek az bir miktarını feda etmediği hâlde kime ne diyelim ve memurları nasıl teşvik edelim. İzah edildiği üzere resmi makamlara maceranın arz edilmesi edebe aykırı ve susmak da hamiyet kurallarına aykırı olduğundan çaresiz hasbihâl yolunda efendimizi rahatsız edip arz u ifadesini üzerime farz bildiğim hususları uhde-i âsafânelerine tevdi eyledim. Daha sonra defterleri takdim olunmak üzere Kars'ta bir müdür konağı, Zaptiye koğuşu ve hapishane inşasına müsaade buyrulur ve telgraf ile emredilir ise hemen Adana'dan usta göndererek hazırlıklarının yapılacağına gayret olunacağı arz ve ifadesiyle sözlerime son veririm. Allah işlerimizi ıslah eylesin...

Fi 7 Zilkade sene 298 ve 18 Eylül sene 297/1 Ekim 1881.

TEZKİRE NO: 33

1283 yılı olayları

Zeytun nahiyesi ve yapılan ıslâhat

Fırka-ı Islâhıye ile Kozan tarafına gittiğimizde Zeytun nahiyesinin ıslâhına da yetkili idik. Lâkin kolera hastalığının çıkışı buna meydan vermedi. Bu kere Haleb'e gittiğimiz sırada Hâriciye Nazırı Âlî Paşa bu yetkiyi yine teyit etti.

"Lakin işi kumandana bırakma, bu meseleyi valilik sıfatıyla halletmeye çalış" diye tavsiye eyledi. Bunun üzerine erkân-ı harbiye binbaşılarından Hüseyin Hüsnü Bey'e özel talimat verdim ve bir bölük piyade nizamiye ile onu Zeytun'a gönderdim. Fakat Maraş'ta bir kaç tabur nizamiye olup Kozan'dan Göksun'a da bir tabur piyade ve Elbistan'a üç bölük süvari nizamiye getirttim. İhtiyaç anında yeteri kadar nizamiye askeri de oraya yetişmek üzere uygun yerlerde hazır idi. Kısaca Zeytun nahiyesi her taraftan abluka altında olarak birden Zeytun'a yeteri kadar asker çağrılmak mümkün olup Hüseyin Bey tarafından işaret edildiği anda hareket etmek üzere memur idiler. Zeytunlular bunu anladıkları gibi Hüseyin Bey'e itaatlerini arz ettiler. Hüseyin Bey hemen bir bölük süvari ve bir bölük piyade zaptiye askeri oluşturdu ki gerek zabitlerin ve gerek erlerin yarısı Müslüman ve diğer yarısı Ermeni idi ve hepsi de seçkin ve cesur adamlar idi. İşte bu iki bölük zaptiye ile Hüseyin Bey

vilâyet usulüne uyarak Zeytun'un durumunun düzeltilmesine başladı. Haberimiz yok, Zeytun kasabasının içinde kırk kadar Müslüman hanesi zuhur etti ki Zeytun kocabaşlarının idaresi altında bulunarak askeri kur'adan hariç kalmışlar. Civarındaki Müslüman köyleri de onlara dayanarak asker vermezler imiş. Hüseyin Bey, bu bölük zaptiye ile önce Müslümanların askeri kur'alarını çekti. Sonra Ermenilerin iane-i askeriyeleri hususunu yoluna koydu. Bunun üzerine Zeytun kasabası merkez olmak üzere çevrede bulunan bazı Müslüman nahiyeler de katılarak yeniden bir kaza kuruldu. Vilâyet usulüne uyarak üyelerinin yarısı Müslüman ve diğer yarısı Ermeni olmak üzere meclisler oluşturuldu, kaymakam ve naip tayini ile Zeytun meselesi halledildi. Arası çok geçmeyip Zeytun kasabasında bir ihtilâl çıkmış ise de zaptiyenin inzibatı tam olduğundan zaptiye askerleri vasıtasıyla Hüseyin Bey bu ihtilâle ön ayak olanları tutup hemen cezalandırarak ihtilâli bertaraf eylemiştir. Bir aralık Zeytun'un dört kocabaşlarını Haleb'e gönderip Haleb'den de Dersaadet'e gönderilmekle Zeytun'un ıslâhatı tamamlanıp kurulmuştur. Hüseyin Bey, Kozan'ın manevi fatihi olduğu gibi yukarıda geçtiği gibi Zeytun'un ıslâhına da vesile olmuştur. O vakit kurulan usule riayet olundukça Zeytun kazasının güvenliği ve asayişi berdevam kalmıştır.

Fi 7 Zilkade sene 298 ve 18 Eylül sene 297/1 Ekim 1881.

TEZKİRE NO: 34

Gâvur Dağı'nda Deli Fakı ayaklanması

Otuz üçüncü tezkiremizde beyan olunduğu üzere Zeytun meselesi ortadan kalktıktan sonra meydanda yalnız Haleb'in çöl ciheti durumu ile Gâvur Dağı'nda Deli Fakı belası kalmış idi.

Deli Fakı'nın başındaki topluluk bir kaç yüz kişiden ibaret ise de mevkileri gayet sarp olduğundan ele geçirilmeleri zor idi. Hâlbuki ara sıra bu eşkıyanın birer miktarı Payas yüzüne inerek yolculara saldırır idiler. Bu hâl üzere kalırlarsa toplulukları gittikçe artarak Gâvur Dağı'nın eski isyan haline döneceği açıktı. Bu sırada ise Rumeli cihetinin nezâket ve önemi olduğundan Babıâli'den izin alınsa şimdi yeniden mesele çıkarmanın zamanı değildir diye izin verilmeyeceği aşikâr idi. Bundan dolayı izin alınmaksızın hemen mevcut kuvvetle Kurt İsmail Paşa'nın dağa çıkıp da bu eşkıyayı ele geçirmesi için kendisine yazılı kesin emir verildi. Meselenin zorluğunu göz önüne alarak bu konuda telaş ve endişeye düşüp maiyetindeki ümera ve zabıtanın çoğu da bu hareketi onaylamamışlar ise de İsmail Paşa askeri görevini yerine getirmek için kendiliğinden harekete mecbur olup maiyeti mevcudu olan askerleri Payas ve Islâhiye tarafından dağın zirvesine sevk ve bölük bölük ayırarak eşkıyayı şiddetle sıkıştırıp darp etmekle Deli Fakı teslime mecbur olmuş ise de

daha önce tarafımızdan da Deli Fakı'nın başına on bin kuruş para kesilerek her kim onu diri veya ölü ele geçirir ise on bin kuruş verileceği ilân olunmuş idiğinden her taraftan Kürtler bu parayı almak için onu gözetmekte olduklarından Haleb'e savuşmak üzere yol bulamamış, İsmail Paşa'ya da emniyet edemediğinden Haleb'e gönderilmek şartıyla İsmail Paşa'ya teslim olup o da onu salimen Haleb'e göndermiştir. Göllü köyleriyle civarlarında bulunan diğer köylerin halkını iki takım ederek bir takımını Payas tarafına ve bir takımını Hassa tarafına indirmiştir. Bundan sonra gerek bu köylerde ve gerek Ali Bekiroğlu yurdunda iskân kesinlikle yasak olup aşağıdan kimse çıkıp da iskân etmemek üzere Hassa ve Payas taraflarında karakollar kurulmuştur. Daha sonra İsmail Paşa dağın asayişi ve düzeninin devamı için Yarpuz'da Mısırlı İbrahim Paşa'nın otağ kurmuş olduğu yerde yarım tabur nizamiye alır bir kışla yapmış olduğundan daima Islâhiye kışlasındaki asâkir-i şahaneden burada yarım tabur bulundurulması usulden sayılmıştır. İsmail Paşa, Kozan Dağları'nın kilidi yerinde olan Feke'de de tam bir tabur talia alacak genişçe bir kışla yaptırıp burada da bir tabur talia bırakılmıştır.

O sırada Aneze'den Fed'an aşireti ikiye bölünerek bir kısmı Şeyh Duham'a ve diğer kısmı Cud'an'a tabi olarak bir diğeriyle savaşıyor idiler. Evvelce Duham Haleb'e gelip hil'at giymiş olduğundan aşiretiyle beraber Gebbul'a yakın mahalle çadır kurmuştu. Cud'an ise büyük kuvvetle Duham'ın üzerine saldırdığında Duham orada bulunan asâkir-i şahanenin himayesine sığınmış iken Cud'an yine saldırmaya cesaret etmiştir. Asakir-i şâhâne tarafından yapılan savunmada seşhane kurşunlarının tesirinden asi Urbanın yetmiş bu kadarı telef ve bir o kadarı yaralı olarak bozguna uğrayarak kaçmışlardır. Bir hafta sonra Cud'an, Hadidî şeyhinin vasıtasıyla ansızın Haleb'e gelip vilâyete sığındığı gün Deli Fakı da Haleb'e ulaştı. Ertesi ise Cami-i

Emevî'de mevlid-i nebevî okunacağından ikisi birlikte cami-i şerife götürülüp mevlid töreninde bulundurularak halka gösterildiler. O gün Haleb'in dışında şose yol inşasına başlamak düşünüldüğünden ikisi de birlikte şehir dışına çıkarılıp birlikte yol çalışmalarına teberrüken başlanmakla kamuoyunda güzel etki yapmıştır.

Fi 7 Zilkade sene 298 ve 18 Eylül sene 297/1 Ekim 1881.

TEZKİRE NO: 35

Haleb Vilâyeti'nin altı sancağının yeni usule tatbiki

Haleb Vilâyeti'nin altı sancağı yeni usul üzere düzenlenip Zor Sancağı eski usul üzere kaldı. Cebbul tuzlasından İdlib kazasının çöl kenarında bulunan köylerini dahilde bırakarak Maarratü'n-Numan kazası sınırına kadar hayali bir paralel hat ile Haleb yerleşimlerinin sınırı tayin ve onun dışı çöl sayılmıştır. Bu hayali hattın dışında meydana gelen olaylar hakkında Urban usulü üzere işlem yapılarak bunlara dair Haleb'e bir dava geldiğinde Divan-ı Temyize havale olunmayıp Vilâyet Meclis-i İdaresine havale olunmak üzere usul haline getirilmiştir.

Yerleşim yerlerinin Urban şerrinden korunması için beş yüz nefer süvari seyyar taburu için Avrupa'dan beş yüz şeşhaneli filinta getirtildi ve beş bölüğe süvari nizamiye alayından birer eğitimli çavuşbaşı tayin ile talim ettirildi. Her bölüğe boru verilip borazanlar tertip olunarak süvari nizamiye gibi intizam altına alındı. Haleb'in yerel süvarisi ve piyade zaptiyesi de pek güzel düzenlendi. Urbanın evvelki derecede tasallutu kalmadı. Her tarafta Haleb zaptiyesi meşhur oldu. Fakat Beşinci Ordu-yı hümâyun müşiri ve Suriye ve Haleb valileri uygun bir mevkide birleşerek çöller hakkında belli başlı bir tedbir düşünülmesi için daha önce Babıâli'den emredilmiş iken henüz fiile gelmemiş idiğinden Beşinci Ordu Müşiri Derviş Paşa ve Suriye Valisi Raşid Paşa ile haberleşerek Hama'da birleşmek

üzere karar verdik. Hemen bir bölük seyyar ile bir miktar yerel süvari zaptiye alıp Hama'ya vardım. Ardından Derviş ve Raşid paşalar da gelip bin iki yüz seksen dört senesi muharreminin [Mayıs 1867] başlarında Hama'da birleşip görüşmeye başladık. Suriye zaptiyeleri başıbozuk tarzında olup bizim zaptiyelerimiz ise gayet düzenli ve elbiseleri yeni olarak daima boru ile kumanda olunur idiğinden bir kaç gün kadar bizim zaptiyelerimizi Haleb'deki nizamiye süvari alayından alınmış sandılar. Hâlbuki zaptiyelerimizin hayvanları gayet iyi olup süvari alaylarında o kadar güzel hayvanlar yoktu. Bir kaç gün sonra bunların zaptiye oldukları öğrenilerek Hama'ca şaşkınlığa sebep oldu.

Urban hakkında cereyan eden görüşmelerimizin sonucu bundan ibaret idi ki Urbanın cürd atlısı yerleşim yerlerine gelerek bir köyün hayvanlarını sürüp götürüyor, bunları arkasından kovup yetişmek mümkün olamıyor. Hâlbuki Urbanın da çadır yerleri civar mahallerde olup orada develeri, gebe hayvanları ve evlâd u iyâli bulunuyor. Elde bir seyyar kuvvet olup da bir aşiret öyle bir tarafa saldırdığında doğru o aşiretin çadırlarına saldırılsa intikam alınmış olur ve bunun üzerine düşmanlığa kalkışmaktan vaz geçmeye ve hükumete boyun eğmeye mecbur olurlar. İşte bu seyyar kuvvetin tertibi hakkında görüşmelerle bir kararname kaleme alındı ki sureti aşağıda yazılıdır.

Hama'da düzenlenen kararname

Suriye ile Haleb vilâyetleri arasında ortak olan çölün korunması için iki tarafta birer seyyar müfreze kuvveti düzenlenecektir.

Bu müfrezeler ikişer tabur piyade ve birer alay süvari asâkir-i nizamiye ve ikişer adet şeşhâneli dağ topu ile birer tabur seyyar zaptiye askerlerinden ibaret olacaktır.

Gerek Haleb ve gerek Hama mevkilerinde bulunan süvari alaylarının silahlarının hep şeşhaneye çevrilmek lâzım geleceği gibi iki tarafta bulunan seyyar zaptiye taburlarına da şeşhane verilerek çölde hareket için gereken manevralar talimiyle birer hafif süvari alayı tarzına konulacaktır.

Müfrezeler seyyar hâline konulmak üzere sürat talia taburlarının katırları kararlaştırılan sayıya iblâğ olunacak ve her müfreze için üçer yüz hecin alınacaktır. Bundan başka, her müfrezenin levazımatını nakil için yüzden ikişer yüze kadar deve alınmak mukarrer olup ancak bunların tedarikine kadar lüzumu olacak develer yevmiye ile tutulacaktır.

Müfrezelerin mevcutlarına göre daima yirmişer günlük gerekli erzaklarıyla peksimetleri önce bulunacakları mevkilerde hazır bulundurulup bir tarafa hareketlerinde bir haftalık yalnız tuz ve peksimet ve nizamiyenin on dörder, diğer sınıftan bulunacak askerin lüzumu kadar cebehaneleri ve toplar için de seksener atım tane ve yirmi dörder atım pişrevleri ile mevcut hayvanların bir haftalık idarelerine yetecek arpasını nakledecek kadar nakliye araçları hazır bulunacaktır.

Katırların yem ve diğer masrafları nizamı müsait olduğu cihetle askeri masraflar arasına katılarak karşılanacak ve develerin ücretleri ile hecinlerin masrafları askeri meclis mazbatası ve kumandanların onayları ile mal sandıklarından ödenecektir.

Alınacak katırlar ile hecinlerin ücretleri muğtenemat akçesinden ve bu sene alınacak vidi gelirlerinden yani urbanın verecekleri hayvanların satılmasıyla gelen paralardan karşılanacaktır.

Sefer levazımatı çölde harekete elverişli ve uygun olacak bir hâle konulmak gerekeceğinden lüzumu kadar saka meşkleri ve su kapları sağlanacaktır. Bunların masrafları da askeri meclislerin mazbatalarıyla ve kumandanların onaylarıyla

muğtenemat ve vidi gelirlerinden karşılanmak üzere tavizen mal sandıklarından alınacaktır.

Yukarıda gösterildiği üzere bu sene alınacak vidi akçesiyle beraber muğtenemat akçesi de geçtiği gibi bu müfrezelerin masraflarına karşılık tutulacaktır. Ancak muğtenemat akçesinden öncelikle savaşta bulunan askere sevinecekleri surette münasip hisse çıkarıldıktan sonra geri kalanı bu masraflara karşılık olmak üzere mal ve askerî sandıklarında saklanıp başka mahalle sarf edilmiyecektir. Fakat bundan fazla kalan akçe ile sene içinde ve gelecekte bazı kale ve kule ve derbentlerin korunması için yapılmış ve yapılmakta olan devlet binaları masraflarına karşılık tutulacaktır.

Her müfreze, kendi cihetini muhafazaya memur olup ancak daima birlikte hareket etmek üzere bir diğeriyle haberleşmekten geri durmayacaklardır.

Bu müfrezelerin emir ve kumandasına askeri ümeradan muktedir ve tecrübeli zatların seçilmesi işin şartlarından olduğundan buna özen gösterilecek ve bu tarafta bulunamaz ise diğer ordulardan getirtilip tayini için Seraskerlik makamına bildirilecektir.

Bu anlatılan tertiplerle ile mamurelerin [yerleşim yerlerinin] korunması sağlanacağından şimdi mamurelerin korunması ve Urbanın müdafaasına memur olan askeri kuvvetlerin gelecek senede bir miktarı ayrılarak Deyr'e paralel olarak Tedmür, Suhni ve Karyeteyn kasabaları tutulup Haleb müfrezesinin mevkii Deyr olmak lâzım geleceği gibi Hama mevkii yerine de Tedmür geçeceğinden artık Humus'dan Deyr'e kadar uzayan bir kordonun içerisi mamure sayılarak yayla ittihazı için Urbanın buraya girmesi yasak edilecektir.

Suriye'nin pek mühim ve özen gösterilmeye değer bir yeri de Havran ciheti olup burası için aynıyla anılan müfrezeler gibi başkaca bir müfreze düzenlenerek re'sen burasının muhafazasına özen gösterilecektir.

Anlatılan tedbirler üzerine Suriye'nin gerek Havran gerek Hama ve Humus cihetleri ile Haleb'in Şamiye kıtası yani Fırat Nehri'nin sağ tarafı tamamen zapt altına alınmış olacağı gibi Haleb Vilâyeti'nin Cezire bölgesi yani Fırat'ın kuzey tarafı da bundan asayiş hissedarı olarak ardından bu suretle orasının da zapt altına alınması hususuna özen gösterilmek gerekecektir.

Koruma ve imarına memur olduğumuz Suriye ve Haleb vilâyetlerinin bir vakitten beri içine düştükleri Urban hasarından kurtulmasıyla servet ve mamurlukça elverişli oldukları mertebeye ulaştırılmaları için lâzım gelen hususların görüşülmesi için Hama'da birleşilerek aramızda geçen konuların sonucu olmak üzere yukarıda geçtiği gibi yorumlarımızın fiilen icraatlarına birlikte teşebbüs olunacağından işbu kararnamenin altı mühürlenmiştir.

Fi 6 Muharrem sene 1284/10 Mayıs 1867
Mehmed Raşid, Ahmed Cevdet, İbrahim Derviş

Haleb'de müfreze tertibi

Hama'dan dönüşte müfrezemin tertibine başlandı ve üçer yüz hecin ile katır tedarik edilerek bir tabur katırlı ve bir tabur hecinli tertip kılındı. Şeşhaneli toplar için hecinler ile beraber gidebilecek sağlam develer tedarik edildi. Hecinler öyle terbiye olundu ki üzerlerinde iki nefer ateş ettiği hâlde ürkmezlerdi ve nizamiye süvarisinden iyi manevra ederler ve resm-i geçid icrasında onlardan daha güzel dönüp geçerlerdi. Her biri için iki neferin altı günlük peksimetleriyle yeteri kadar cebehanelerini alacak birer heybe ve iki neferin altı günlük sularını almak ve kolan gibi karınları altına konulmak üzere meşinden birer boru yaptırıldı. Kısacası altı gün, yiyecek ve içeceğe muhtaç olmamak üzere çölde gezdirilecek bir tabur nizamiye ile bir adet şeşhaneli top takımı hazırlandı. Beş yüz şeşhaneli ve

talimli süvari neferlerinden oluşan jandarma taburumuz da bir alay hafif süvari tarzına konuldu. Bunların hayvanları o kadar idmanlı idi ki gerektiğinde günde yorulmadan yirmi ve belki yirmi dört saat mesafeyi alırlardı. Katırlı taburumuz da buna yakın bir hâlde idi. Nizamiye süvari alayı ise bunlar ile beraber gidemeyip onlara nispetle mevki muhafazasına memur hükmünde bulunurdu. Kaldı ki Fırat Nehri ile Suhni, Tedmür, Humus ve Hama arasındaki çöllerin neresinde su var ise araştırılarak haritası yapılıp müfreze kumandanına verildi. Bundan dolayı müfrezemiz bu çölün her tarafında serbestçe hareket edebilirdi. Bu yüzden bu çölün her tarafına müfrezemizin tamamını sevk edebilirdik. Urban bu kuvveti gördükleri gibi hükumetten korkar oldular. Mamurelere saldırı şöyle dursun çölde emniyet üzere yaşayabilmek için defaten ikişer üçer yüz deve vidi vermeye başladılar. İşte biz de bu vidiler ile müfrezemizin idaresine muvaffak olduk.

Fırka-i Islâhiye'de iken erkan-ı harbiye zabitlerinin yapmış oldukları keşif haritalarının müsveddeleri yanımda bulunduğundan bunlar toplanarak ve Kiepert'in haritası tashih kılınarak ve çölde su bulunan mahallere de işaret konularak Hüseyin Bey marifetiyle bir adet vilâyet haritası düzenlenip sonradan basılmış olduğundan bir nüshası zat-ı âlilerine takdim olundu. Bu haritada Haleb Vilâyeti'nin o vakitler olan şekil ve büyüklüğü görüldüğü gibi Haleb çöllerinde su bulunan mevkiler de belli olur.

Fî 7 Zilkade sene 298 ve 18 Eylül 297/1 Ekim 1881.

TEZKİRE NO: 36

Haleb Vilâyeti'de bulunan hanelerin sayısı

Yeniden kurulan Haleb Vilâyeti'nin haritası 35 numaralı tezkireye eklenerek takdim olunmuş idiğinden bu tezkirede de vilâyetin ne kadar hanesi olduğunu bildirmek uygun görüldü. Fakat Zor Sancağı'nın henüz nüfusu yazılmamış ve emlâkinin yazımı zamanı gelmemiş olduğu cihetle bunda her ne denilse kabaca bir tahminden ibaret olacağı gibi Haleb'e bağlı olan göçebe aşiretlerin de nüfuslarının miktarı hakkıyla belli değildir. Maraş, Payas, Adana ve Kozan sancaklarında iskân olunan aşiretlerin bir takımı dağınık olarak iskân olunup bunların kur'a defterleri düzenlenmiş ise de hatasız denilemez. Bununla birlikte mümkün mertebe doğruya yaklaşılmıştır. Kısacası oldukça doğruya yaklaşılarak aşağıda her kazanın ne kadar hanesi olduğuna dair bir cetvel yapılıp bu mahalle yazılmıştır.

Haleb Vilâyeti
Haleb Sancağı
Hane

Sancak yekunu	Kaza yekunu	Müslim	Gayrimüslim	
		8.262	2.478	Haleb Kazası, Haleb şehri
		1.918		Cebel-i Sem'an Nahiyesi
	12.658	10.180	2.478	Haleb şehir merkezindeki iki bin dört yüz yetmiş sekiz gayrimüslim hanenin beş yüz küsuru Yahudi olup geri kalanı Hıristiyan'dır. Hıristiyanlar da Ermeni, Ortodoks ve katolik olmak üzere üçe ayrılır. Katolikler de Ermeni Katolik, Rum Katolik, Süryani ve Maruni kısımlarına ayrılarak başka başka kiliseleri vardır. Haleb içinde yüz elli beş cami, yüz altmış iki mescit, yirmi üç medrese, bir rüşdiye mektebi, on altı tekke, on dört kilise ve yirmi dördü İslâm, altısı Hıristiyan ve ikisi Yahudi mektebi olmak üzere otuz iki sıbyan mektebi, iki matbaa, kırk bir hamam, beş bin beş yüz dükkân, sekiz yüz on mağaza, bir bedesten, yetmiş han, doksan beş değirmen, seksen dört fırın, iki bin dokuz yüz on beş adet kumaş tezgâhı, iki cendere, üç debbağhane, yirmi yedi basmahane, altmış dokuz kahvehane, on yedi meyhane, yüz on dokuz boyahane, on üç sabunhane, iki kalhane, on bab ma'sara, dört pamuk fabrikası ve şehir dışında bir çok fıstık, zeytin vesaire bağ ve bahçeleri vardır. Mensucatça Osmanlı beldelerinin diğerlerine üstün meşhur bir şehirdir.
	1.220	1.220		İzziye ki Kilis kazasından ayrılarak müstakil kaza yapılan Kürt Dağı'dır. Halkı Okçu İzzeddinli, Şıhlar ve Amikî adlı üç Kürt aşiretinden ibarettir.
	7.176	6.850	326	Kilis kasabası ve bağlı köy ve nahiyeleri Kilis'teki üç yüz yirmi altı gayrimüslim hanesinin kırk altısı Yahudi ve gerisi Hıristiyan'dır.

	5.001	3.907	1.094	Ayntab kazası Ayıntab'daki gayrimüslim hanelerinin altmış yedisi Yahudi ve geri kalanı Hıristiyan'dır. Haleb Sancağı'nda Haleb şehrinden sonra en büyük kasaba Ayntab'dır. Otuz altı camii, elli yedi mescidi, yirmi bir medresesi, dört tekkesi, otuz yedi mektebi, beş kilisesi, on üç hamamı, bin dokuz yüz otuz sekiz dükkanı, dört bedesten, on han ve otuz altı kahvehanesi, dokuz meyhane ve elli boyahanesi, üç sabunhanesi, on beş ma'sara ve bir mumhanesi vardır.
	6.520	6.500	20	Bab ve Cebbul kazası Bu kazada Hıristiyan olmayıp yalnız yirmi hane Yahudi vardır.
	3.703	3.580	123	İdlib kazası maa nahiye-i Eriha, Sermin ve Maarretü'l-Masrin İdlib büyücek ve güzel bir kasabadır. Halkı zekidir. Fakat müzevvirleri çoktur.
	3.047	2.611	436	Cisr-i Şuğur maa nahiye-i Ordu, Darkuş ve Mudik Kalesi
	1.750	1.750		Harım maa Barişe nahiyesi
	9.904	8.775	1.129	Antakya kazası, gayrimüslim hanelerinin otuz üçü Yahudi'dir. Müslümanlar içinde de pek çok Nusayrî vardır. Antakya büyük bir kasabadır. Nice cami, mescit, mektep, bir küsur dükkan, sekiz adet han ve diğer binalar vardır.
	2.200	2.200		Reyhaniye kazası, halkı Reyhaniye aşireti'nden ibarettir.
53.479	53.479	47.873	5.606	

Üzeyr yani Payas Sancağı
Hane

Sancak yekunu	Kaza yekunu	Müslim	Gayrimüslim	
				Payas Sancağı aslında Adana Eyaleti'ne bağlı olduğu hâlde Fırka-i Ishâhiye tarafından Payas ve Osmaniye kazalarına ayrılmış idi. Vilayet kuruluşunda Belen kazası da Haleb Sancağı'ndan ayrılarak Payas Sancağı'na katılmıştır.
	2.041	1.729	312	Belen kazası maa İskenderun
	1.660	1.213	447	Sancak merkezi olan Payas kazası
	1.388	1.388		Osmaniye kazası maa Çenedoğlu, Tecirli ve Cerid nahiyeleri
5.089	5.089	4.330	759	

Adana Sancağı

Sancak yekunu	Kaza yekunu	Müslim	Gayrimüslim	
	6.567	5.800	767	Adana kazası maa Misis, Karsantı, Sırkıntı-i Zîr ve Bozdoğan-ı Zîr nahiyeleri. Adana şehri pek büyük ve meşhur bir kasabadır.
	2.500	2.500		Cihan nehri boyunda iskân olunan göçmenler
	1.662	1.391	271	Tarsus kazası. Tarsus içi büyük ve ticaretgâh bir kasabadır.
	1.300	1.210		Mersin kazası
	2.735	2.730		Karaisalı kazası
14.264	14.264	13.131	1.133	

Kozan Sancağı

Sancak yekunu	Kaza yekunu	Müslim	Gayrimüslim	
	4.308	3.956	352	Merkez-i liva olan Sis kazası
	2.154	1.895	259	Belenköy kazası ma'a nâhiye-i Rum. Kozanın Rum nahiyesindeki Hıristiyanları Ortodoks mezhebinde olup diğer taraftakiler Ermeni'dir.
	3.323	1.584	1.739	Haçin kazası maa Gürleşen ve Feke Köyü
	2.596	2.500	96	Kars-ı Zülkadriye kazası
12.381	12.381	9.935	2.446	

Maraş Sancağı

Sancak yekunu	Kaza yekunu	Müslim	Gayrimüslim	
	2.459	2.011	448	Andırın kazası
	2.930	1.221	1.709	Zeytun kazası, Kaza merkezi olan Zeytun kasabasında Müslüman pek azdır.
	4.259	4.063	196	Elbistan kazası
	7.876	5.476	2.400	Maraş kazası, Yirmi dokuz hanesi Yahudi'dir.
	2.658	2.622	36	Pazarcık kazası
	1.544	1.194	350	Bulanık kazası maa Kaypakoğlu nahiyesi
	2.049	2,021	28	Islâhiye kazası maa Karayiğitoğlu nahiyesi, Delikanlı ve Çelikanlı aşeretleri
	1.218	1.118	100	Hassa kazası, Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyeleri
24.993	24.993	19.726	5.267	

Urfa Sancağı

Sancak yekunu	Kaza yekunu	Müslim	Gayrimüslim	
	3.053	2.956	97	Rumkale kazası
	2.721	2.602	119	Birecik kazası
	2.380	1.377	1.003	Urfa kazası, 29 hanesi Yahudi'dir. Hıristiyanları da çeşitli mezheplere bölünmüştür.
	1.391	1.377	14	Suruç kazası. Halkı Barazi aşiretinden ibarettir ve çoğu Yezidî mezhebindedir.
9.545	9.545	8.312	1.233	
119.449				

İcmal

Hane

	Yahudi	Hıristiyan	Müslim	Toplam
Haleb Sancağı	727	4.879	43.579	53.179
Payas Sancağı		759	4.330	5.089
Adana Sancağı		1.133	13.131	14.764
Kozan Sancağı		2.446	9.935	12.381
Maraş Sancağı	29	5.238	19.726	24.993
Urfa Sancağı	29	1.204	8.312	9.545
	785	15.659	108.613	119.449
Zor Sancağı'nda yaklaşık			10.000	10.000
Çeşitli aşiretler			4.000	4.000
	785	15.659	122.613	133.449

Haleb Vilâyeti çöl aşiretleri

Bunlardan başka maktu vergi ve aded-i ağnam verir Hadidî aşireti vardır. Bu aşiret pek kalabalıktır. Ancak hane miktarı ve nüfusu belli değildir. Aneze Urbanı çöle gittiğinde bunlar

da çöle giderler ve yaz mevsiminde Aneze'den önce mamurelere yaklaşırlar ve ekinler kalktıktan sonra mamureler içine girip hayvanlarını otlatırlar. Bunların pek çok yağ ve yapağı mahsulatı olur. Yağları Haleb'i idare ettikten başka Suriye'de de sarf olunur ve bazen İstanbul'a bile götürülür. Bunlardan başka Mevalî ve Leheb aşiretleri gibi küçük aşiretler de vardır. Bunların vergisi ve resm-i ağnamı yoktur. Fakat Aneze Urbanı üzerine hareket olunursa hükumete yardım ederler. Sonradan Maarretü'n-Numan kazası Hama Sancağı'ndan ayrılarak Haleb Sancağı'na bağlanmıştır. Ancak kuruluşun başında Hama Sancağı'na bağlı bulunduğundan yukarıdaki cetvele katılmamıştır ve haritada da Suriye Vilâyeti içinde gösterilmiştir.

Haleb Vilâyeti'ndeki değerli bazı zatlar

Vaktiyle Haleb, Ayıntab ve Maraş şehir ve kasabaları ulemâ ve edip yuvası iken diğer yerlerde olduğu gibi o havalide de ilim ve sanatta büyük çöküş olmuştu. Fakat Haleb'de Şafii müftüsü olan Turmaninî Ahmed Efendi gerçekten âlim, fazıl, içi ve dışı mamur bir zat idi. Ayıntab'da da ünlü şairlerden meşhur Hasırcızade Mehmed Ağa hayatta idi. Kilis'te Abdullah Efendi adında bir zat olup mantık ilminde mahareti var idi. Tarsus Müftüsü Ahmed Efendi fazıl ve güzel sıfatlı bir zattır. Ancak onu Valide Sultan hazretleri bir aralık Dersaadet'e çağırmakla genellikle Saray-ı hümâyûnda ikamet üzere bulunurdu. Haleb Müftüsü Bahaeddin Efendi Haleb'in şeyhü'l-meşayihi olup pek çalışkan ve gayretli bir zat olduğundan yol yapmak gibi bayındırlık işlerine ve hükumete ait diğer hususlara çalışıp çabalar idi.

Fî 7 Zilkade sene 298 ve 18 Eylül sene 297/1 Ekim 1881

TEZKİRE NO: 37

Bir sene kadar Haleb Vilâyeti'nin teşkilatıyla uğraşıldı. Allah'ın yardımıyla pekâlâ kuruldu. İşler yoluna konuldu. İki sene evvel Çukurova'yı geçip Gâvur Dağı'nı aşıp da Maraş'a veya Kilis'e gitmek mümkün değilken bir tek atlı Adana'dan kalkıp Osmaniye'ye ve oradan Bulanık yoluyla Maraş'a, Islâhiye ve İzziye yoluyla Kilis'e gidip gelir, Haleb'den İzziye, Islâhiye ve Osmaniye üzerinden Kozan'a ve oradan Niğde'ye ve Kayseriye'ye kadar güvenle ve sağlıkla varır oldu. İki sene evvel Haleb'den Deyr'e askeri elbise ve diğer şeyler gönderilecek olduğu hâlde Haleb'den bir tabur ile yola çıkarılıp Deyr'den de bir tabur çıkarak rastladıkları yerlerde biri diğerine teslim ve tesellüm ederlerken Islâhiye icraatının meyvesi olmak üzere her hafta Haleb postasını iki nefer zaptiye ve bazen bir Arap alıp Deyr'e götürür oldu. Genel asayiş ve güvenlik bu şekilde sağlanınca günden güne mamuriyet ilerlemeye ve devlet gelirleri artmaya başladı. Haleb'den Birecik'e kadar olan cadde, araba geçebilecek surette düzeltildi. Haleb'den İskenderun'a bir de şose yol inşasına başlanmış olduğundan onun tamamlanmasına çalışılmakta ve gayret olunmakta idi.

Bin iki yüz seksen dört senesi Zilkadesi ortalarında [1868 Mart başları] uhdemize yeniden kurulan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliği tevcih olundu. Dersaadet'e gideceğimizde bütün askeri ümera, mülki memurlar, meclis üyeleri ve beldenin ileri

gelenleri mutat üzere uğurlama töreni için şehir dışında kurulan çadırda mevcut oldukları halde bu konuşmayı yapmış idim:

Konuşma

Âlem bir inkılaplar, yenilenmeler, ayrılmalar ve birleşmelerden ibarettir ve hepimiz faniyiz. Ancak devlet, millet ve vatan bakidir. Vatana daima o nazarla hizmet etmelidir. Ben buraya geleliden beri kendi zamanımı düşünmedim. Daima torunlarımın zamanını düşünüp kuruluşta ona göre çalıştım. Memleketin servet ve mamuriyeti ziraat, sanayi ve ticaret ile olur. Elhamdülillah ziraatın pek çok ilerlediğini görüyorsunuz. Sınaat da epeyce ilerlemiştir. Zira vilâyet kurulmasında Haleb'de işleyen tezgâhlar sekiz yüze varmıyordu. Şimdi üç bine vardı. Ama ticaret yine eski hâlindedir. Zira bunun cereyanı için lâzım gelen yollar henüz tamamlanamadı. Memleketin servet ve mamuriyete ne derece kabiliyeti vardır, bundan anlaşılıyor ki Haleb Eyaleti yedi sekiz sene kadar çekirgeden âfet-zede olmuş iken şimdi bir senenin feyiz ve bereketiyle hasıl olan zahireyi çiftçiler satacak bir yer bulamıyor. Cenâb-ı Hak afattan selâmet verirse bu sene hasılat dört-beş kattır. Eğer yolları yapıp da bu zahireyi iskeleye indirebilir isek memleket bir sene içinde ihya olur ve yoksa zahire çokluğundan dolayı toprak ile beraber olur. Çiftçi fakirlikten kurtulamaz. Bu kadar ilerlemiş olan ziraat da durur. Bunun için her şeyden evvel düzenlenen yolların tamamlanmasına hepimiz el birliğiyle çalışıp çabalamalıyız. Müftü Efendi'den de bunu rica eyleriz ki bu yollar hakkında geçen seneki gayretini yine sarf ederek bu yolda devam etmelidir. Kısacası her şeyden evvel uğraşılacak bu yol maddesidir.

İstanbul'a ulaştıktan sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye memurlarını seçip tayin ettiğimiz sırada Haleb Mektupçusu Halet Bey Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye başkâtibi tayin olundu. Dersaadet'e geldiğinde Turmaninî Ahmed Efendi tarafından bir

mektup getirmiş olduğundan ona cevaben bir mektup yazılmış idi. Suretini bu mahalle kaydedelim:

Turmaninî Ahmed Efendi'ye cevap mektubu:

Bismillahirrahmanirrahim

[Molla Cami'nin ilk cümlesi: el-hamdü li-veliyyi'l-hamdi] Hamd, hamda layık olanadır. Livâi'l-hamd'in sahibine, Ehl-i Beytine ve izzet sahibi ashabına salât olsun. Kemal-i hilm ve yüce makamın kendisine mahsus olduğu hazret-i şeyhe selâm ihdâ ettikten sonra Divan-ı Ahkam-ı Adliye Katibi Halet Bey selâmetle ve Süleyman Aleyhisselâm'ın kuşunun özeneceği âlî himmetinizle bize ulaştı. Zira yüce üstaddan şanlı bir mektup getirdi. Ve o *bismillahirrahmanirrahim*dir. [*İnnehü min Süleymâne ve innehu bismillahirrahirrahim* Neml/30]. Onu ihlaslı bir göz ve selim bir kalble okudum. O öyle bir mektup ki sadrların susuzluğuna şifa verir. Yalnızlık çeken dertliye de en güzel bir üsve olmaya kafidir. İçeriği ve bu fakire olan teveccühünüzün idame ettiğini gösterdiği için onu bir muştu kabul ettim. Bu ne güzel bir müjde, sahibi de ne güzel bir müjdecidir. İftihar duyarak üzerine kapanıp öptüm. Dostlarımın arasında onunla iftihar ettim ve gelin siz de mektubumu okuyun dedim [ayete telmih, Hâkka/19] Kitap önümde ve kâtibi kalbimde. Seven ve beklenti içinde olan bir kimsenin dileğiyle sizden dua ve sevginizin bekasını rica ederim. Benden muvakkit Ahmed Efendi zat-ı âlîlerine selam iletmenizi dilerim. Allah'ın emanetinde ve selâmetinde kalın.[6]

Ahmed Cevdet

O sırada Fırka-i Islâhiye kumandanı Mirliva Kurt İsmail Paşa Maraş'da bulunup Haleb Vilâyeti gibi Diyarbakır Vilâyeti de açık idi. Vezirlik rütbesiyle Haleb Vilâyeti, Maraş Mutasarrıfı Naşid Paşa'ya ve Diyarbakır Vilâyeti İsmail Paşa'ya verildi. İsmail Paşa'nın askeri sıfatı da üzerinde kaldı. Diyarbakır'da

6 Arapça olan bu mektup Ahmet Emre polat tarafından çevrilmiştir.

uzun müddet kalıp pek çok hizmetler başardı. Nâşid Paşa da çalışkan ve gayretli bir zat olmakla Haleb dışında başlanmış olan şose yolu Afrin Nehri'ne kadar ulaştırdı. İskenderun ve Belen tarafındaki yolları da epeyce düzeltti. Sonradan bazı garazlardan dolaı azledildiğinden bu yollar yüz üstü kalmıştır. Sonraları memleketin inzibat işine de büyük sekte ve halel germiştir.

Haleb Vilâyeti'nin teşkilatı ile meşgul olduğum sırada İskenderun demiryolunun keşfi için Haleb'e gelmiş olan Kaymakam Mesud Bey'in İstanbul'a dönüşünde vermiş olduğu rapor, valiliğimiz zamanında memleketin ne mertebe inzibat kazanmış olduğunu bildirmekte burasının bilinmesi ve İskenderun demiryolu hakkında Mesud Bey'in vermiş olduğu fenni bilgiye de vukuf kazanılması için bu raporun tercümesi aşağıya ilâve olunur.

Mesud Bey'in Ticaret Nezâretine verdiği rapor

Mesud Bey'in Ticaret Nezâretine takdim eylemiş olduğu raporun tercümesidir:

"1863, 1864 ve 1865 senelerinde bulunan İskenderun mevkiinin ihracat ve ithalatını havi olup daha önce takdim olunan dört kıta cetvelin bu kere özetini arz eylerim:

Sene	1863	1864	1865	Ortalama yekun	
İthalat	42.537	52.744	61.660	52.314	denk
İhracat	66.815	68.954	51.866	62.542	denk
Yekun	109.352	121.698	113.526	114.856	denk
Tasnif	54.676	60.849	56.763	57.429	Hamule (yük)

"Yukarıda gösterildiği gibi iki denk bir deve yükü olup beher yük gidiş gelişinde en az yüz elli kuruş, bazen ve özellikle kış mevsiminde iki yüz kuruş ve daha fazla ücretle naklolunmaktadır. Gerçek böyle ise de bu yüklerin bazıları katır yükü

olmak cihetiyle biraz daha ucuzca naklolunduklarından bundan hasıl olacak farkı rahatlıkla karşılamak için çakerleri ihtiyaten en düşük ücreti muvazene esası aldım. Bu takdirce Haleb'in ithalat ve ihracatı aşağıda gösterilen nakliye gelirlerini vermiş olur:

Sene	1863	1864	1865	Ortalama haddi	
	54.676	60.849	56.763	57.429	İngiliz lirası
				63.172	Osmanlı lirası Kese 12.634

"İşbu muvazenede son iki sene ihracatının düşmesi, kıtlıkla yapağı hasılatının pek az olmasından dolayıdır. Kıtlığın kötülüğü ithalata da etki etmiştir. Eğer memleket düzenli bir hâlde olmuş olsa ithalatın da yavaş yavaş artacağı açıktır. Haleb ile denizi arasında bir demiryolu olduğu takdirde meydana gelecek fazla gelir, muvazeneye katılır ise yukarıda gösterilen ortalama had rakamları pek çok derecede artar. Bununla beraber yolcuların çokluğundan elde edilecek gelirle Kozan ıslâhatından beri ve vilayetin valisi devletlü Paşa hazretlerinin hazırdaki idarenin her şubesinde kurulmasına muvaffak oldukları ıslâhatın güzel neticesi olarak ziraat ve ticaretin göstermekte olduğu olağanüstü ilerleme de göz önüne ve muvazeneye alınmalıdır. Bu münasebetle Haleb ile deniz arasında yapılacak demiryolunun bazı taraftan beyan ve teklif olunan resmine dair bazı yorumları arz etmeye cesaret eyledim. Çünkü defalarca seyahat ve dikkatle bakarak hâsıl eylediğim mahalli bilgileri bildirmekten dili saklamak sadıklık ve kulluk sıfatlarına ve hamiyete uygun değildir. Süveydiye ve havalisine ulaşmak üzere kurulması teklif olunan demiryolu faydasız bir takım büyük masraflar edilmesiyle beraber Saltanat-ı Seniyye'nin çıkarlarına aykırıdır. Kısacası böyle zor ve tehlikeli bir sahilde yapay bir liman meydana getirmek, öyle sonucu şüpheli iştir ki bir kere işe başlandıktan sonra masraflarının nerelere kadar varacağını kimse bilemez. Devlet-i Aliyye'nin topraklarının

bu bölümünün değil, hatta Acem ve Hindistan'ın mahsulat ve mallarına bir istasyon olmak üzere tasavvur olunan bu liman yakıncacıkta tahsis olunduğu şeye yetmeyerek, o vakit böyle kararı araştırmadan önce verilen ve yirmi seneden beri kabulü Saltanat-ı Seniyye'ye arz ve teklif kılınan makul olmayan bir tasavvura tabi olmaktan dolayı üzüntü duyulacaktır. Mesela Süvcydiye liman yapılmış olsa Bağdad, Basra ve Hindistan ile doğrudan doğruya bağlantının sağlanması için yapılmış ve yapılacak İzmir, Istanbul ve Avrupa demiryollarına buranın bağlantısı ne veçhile mümkün olabilir. Hınzır Burnu delinerek sahil ile İskenderun'a doğru gelinmekte açık olan güçlük ve zorluklar gayet büyük ve Amanos sıradağlarından Kezerik Dağı'nın yüksekliği beş bin ayaktan fazla olup bu tarz ile bir kaç saatte hemen duvar gibi denize inmek üzere sanki büyük bir settir. Velev ki bu engel mali kuvvetle bertaraf edilmiş olsun buradan yapılacak demiryolunun Adana ve Anadolu hattına kavuşturulması ancak elli İngiliz mili mesafe mahallin yapılmasıyla hasıl olabilir. Antakya'dan Süveydiye'ye kadar geçilmesi zor gayet vahşi yerler olmak üzere yirmi mil mesafe kadar vardır. Bu yerden akan Âsi Nehri ise orada gayet sert ve dolambaçlı olup düzeltilmek için doldurulacak ve boşaltılacak yerler ile yapılacak tünellerden başka yalnız on yedi yerden bu nehri geçmek için köprüler inşası lâzım olup her mili ancak on sekiz bin İngiliz lirasıyla hasıl olabilir. Nafia Meclisi'nin İskenderun yolundan vaz geçmesi bir yanıltmaya dayanır. Zira Suriye havalisinin limanı yalnız İskenderun olup havasının kötülüğüyle birlikte tayini mümkün olmayan bir zamandan beri Haleb'in ticaretine yol burası seçilmiştir. Bin sekiz yüz altmış üç miladi senesi Teşrin-i sanisine tesadüf eden ve Cemaziyelahirin yirmi altısı tarihli rapor mealinde Haleb'den İskenderun'a kadar en az yüz beş mil mesafe olduğu belirtilmiştir. Hatta Haleb'den Âsi Nehri'nin ağzına kadar doksan mil mesafe olup bu hâlde Âsi'den yapılacak yolun elli beş mil faydası olduğundan başka İskenderun yolunun yapılmak gerekse Belen

sıradağlarını aşmakta çok ağır zorlukların çekileceği bildirilmiş ise de İskenderun yolu zikri geçen raporda belirtildiği gibi Antakya yolundan on beş mil daha uzak olmadıktan başka bilakis on beş mil kadar yakın olduğu gelecekte belirtileceği gibi tespit edilmiştir. Şöyle ki, Amik Ovası gölün kuzey tarafından geçtiği halde Haleb ile İskenderun'un arası yalnız yetmiş beş mil olduğu belli olur. Antakya'nın ticareti zeytin yağı, sabun ve bir miktar ipekten ibaret olup bu takdirce o tarafın terkinde beis olmamakla beraber ileride bir şube ile beriye kavuşturulması kolaydır. Bir vakitten beri seçilmiş olan dağ delmek işlemini abes hükmünde bırakan mühendisin yeni keşfi, geçilmesi mümkün olmayan dağları devir hükmüne getirmezden evvel, adı geçen raporun yazarı zamanın hükmüne göre görüş bildirerek Belen yolunu terk eylemiştir. Belen yolunun tercih edilmemesi hakkında adı geçen raporda bildirilen sebepler ve deliller aksine tercih edilmesi yönüne döndürülebilir. İskenderun'dan Belen'e kadar altı-yedi mil kadar zor yer olup onun da beher mili yirmi veya yirmi iki bin İngiliz lirasıyla yapılabilir olduğundan bir kere bu zorluk aşıldıktan sonra gerisi kolaylaştırılmış olur. Çünkü İskenderun Limanı gayetle emin, nefis ve demir mahalleri isteğe uygun olduğu gibi bu yolun diğer demiryollara bağlanıp ulaştırılması mümkündür. Bu hâlde iki mesele kalır. Bu da deniz kıyısına bir rıhtım inşasıyla havanın ıslâhı için mahut bataklığın kurutulmasından ibaret ve buna da otuz beş-kırk bin İngiliz lirası yeterli olacağı çok açıktır. Çakerleri İskenderun'un güney tarafında bulunan ve fenalığın asıl ve kaynağı olan zikri geçen bataklığın düzeltilmesine dair bir lâyiha düzenleyerek devletli Cevdet Paşa hazretlerine takdim eyledim.

"Bin iki yüz metre uzunluğunda ve düz olarak üç metre mikap genişliğinde bir ana arkı, Kodfura Kalesi tarafından geçen Nemlerek boyuna kuzeydoğudan Gümrük'ün doğu tarafı yönüyle yaptırılmış olsa bir diğerine dört yüz metre uzakta

bulunan ve dikine zikri geçen arka inen diğer üç arkın sularını alarak bu dört arkın uzunluğu toplam elli bin altı yüz metre olur. Enleriyle çarpıldığında on dokuz bin sekiz yüz metre mikâp ederse de ihtiyaten yirmi bin metre sayıldı. Bu üç adet ana arkı iki yüz arşın mesafeli bir takım süzdürme arklarıyla kesilecek ve bu surette yarım metre mikâp derinliğinde toplam on bin metre uzunluğunda arklar yapılması, bu mahallin tamamen kurutulmasına yetecektir. Bu mahallin bu tarz ile kurutulduktan sonra meydana gelecek arazinin gelirle satılması belli ise de daha iyisi bu arkın boyuna ağaç dikmek gibi işlemlerle arkın korunmasıyla geri kalan arazinin ziraatını taahhüt ettirerek bu arazinin bedava talihlilerine verilmesi daha faydalı olur. Eğer hükumet tarafından bu işlemlerin yapılmasına başlanırsa İskenderun halkının seçkinlerinden pek çoğu bu arazi sudan kurtarıldığında almaya hazır ve muntazırdırlar.

"İzmir havalisinde yapılmakta olduğu gibi derinliği az kuyular vasıtasıyla ekinleri sulamaya yeterli su hâsıl olabilir. Zira mutat üzere altmış santimetre derinliğinde çukurlardan çıkan kuyu suları bitkilerin mizacına uygun değildir. Sene sene deniz çekilerek bırakmakta olduğu kumdan oluşan taşlık bir hayli derinliği olduğu hâlde deniz kıyısıyla bu bataklığı kuşatmıştır. Zikri geçen taşlık arz kılınan usul dışında bırakılabilir. Bunun ve bir kaç ağaç köprü ile üç taş köprünün ve bu ufak derenin iki tarafına yapılacak dökme setlere on beş-on altı bin kazmacı amele kâfi görünmektedir. Bir ay işlemek üzere yalnız beş yüz ameleye muhtaç görüncn bu işlem bir kere fiile getirilir ise artık hükumet bu bataklığın kuzeydoğusunda bulunan diğer büyük bataklığı kurutmak üzere halkı hakkıyla sevk edebilir. Her ne kadar bu bataklık öncekinin üç misli kadar var ise de yerleşik halka zararı pek azdır. İskenderun demiryolu yapılır yapılmaz şehrin birden büyüklük kazanaracağı, halk bir-iki mil uzak mahallere ve dağın eteklerine kadar imar ve iskân eyleyeceği ve yalnız mağazaları sahilde kalacağı açıktır. İstanbul ve

Londra, kısacası ticaret merkezi bulunan büyük yerlerde de hiç kimse ticaret ve iş merkezi olan mağazalarda yatıp kalkmazlar.

"Süveydiye'nin liman seçilmesine bin sekiz yüz otuz miladi senesinde General Çezni'nin Fırat'a gitmesi müstakil sebep olup onu da hâk-ı pâ-yi âlî-i âsafânelerine takdime cesaret ettiğim bu muhtasar raporda tafsilini uygun göremem. Bu sebep üzerine bazı özel faydalar mülâhazası munzam olup Saltanat-ı Seniyye tarafından bunca büyük masraflar yapılarak sağlanmaya teşebbüs olunan genel çıkarlar ile kıyaslandığında bu sebeplerin hiçbir şey olmadığı belli olacaktır. Burası tetkik için göz önüne alınacağından İngiliz demiryolu kumpanyasının Fırat üzerine inşasını söz konusu eylediği demiryolunun gerekçesi anlaşılmak ümidiyle kemterane gözlemlerimi hâk-i pây-ı âsafilerine arz etmeyi doğruluk görevlerinden sayarım.

"İskenderun'da kalış müddetimde Amanos Dağı'nın geçiş yerini de kontrol eyledim. Tahminen bin ayak yüksekliğinde bulunan Belen Geçidi'nden az mesafeli yani iki bin ayak bir tünel ile öte tarafa geçmek pek çok zahmete muhtaç değildir. Bu mevki geçildikten sonra Amik Ovası'na ulaşmak çok kolaydır. Zira yapımda lâzım olan kereste, taş ve kireç pek yakınlarda mevcut olup yapılacak mahallin taşları yumuşak ve topraklarının tabiatı isteğe uygundur.

"Vali hazretlerinin iradesi üzere İskenderun Limanı'na dört saat mesafede bulunan Payas şehrini de kontrol eyledim. Kaymakamı bulunan Veysi Efendi tarafından nezaret ve son derece ilgi ve gayret ile eski eserlerden sayılan Pazaryeri temizlenip tamir olunduğunu, bugünkü idare meyvesi olan emniyetten dolayı sanat ehlinin toplanmasıyla boş dükkânların açılmakta olduğunu ve bu yerde bulunan yontma taştan yapılma gayet sağlam ve güzel kale ile cami-i şerifin güzel bir şekilde tamir olunmakta bulunduğunu gördüm. Payas'dan dönüşte bir kimse tarafından bildirilip haber verilmemiş bulunan ve Fütuhat Kemeri denilen mahalle vardım. Oradan bir yol ile dağı aştım ve

buradan Ksenophon adlı meşhur Yunan tarihçisinin on bin neferden oluşan bir askeri birliğin savaş durumlarının anlatılmasına dair yazdığı tarihinde ve İskender tarihinde söz edilen kalenin harabesini buldum. Bu yol Haleb yolunu bir günden fazla kısaltacağından dolayı eski zamanlarda kervan bu yoldan işlerken karışıklıklar, devamlı savaşlar, Türkmen kabilelerinin tasallutu, haydut ve derebeyleri bu yolun kapanmasına başlı başına sebep olmuşlardır. Bir kılavuz ve iki zaptiye ile bu yerden geçip eski zamanda yapılmış yolun her yerde eserlerini gördüm. Zikri geçen yol, tuttuğum defterde gösterilen ağaçlarla dolu güzel ormanlar arasından geçer. Zikri geçen dağ üzerinde bulunan bir boğazın ortasında sekiz-dokuz bin ayak tepelerle çevrili bir vadide bir kale ve saray harabesini keşfeyledim. Bu mevki, mezkur vadi ile beraber oradan geçmekte bulunan yedi yola nazır ve gözeticidir. Zikri geçen yolun üçü denize, üçü Amik Ovası'na ve birisi dağın içerisine gider. Bu yerden yarım saate kadar mesafede eski bir çarşının da harabesi bulunup bu tepe üzcrindcki düz mahal hâlâ Geçit Ağaçları ismiyle bilinir. Taraf taraf akmakta olan sular ve görülen çeşitli köy harabeleri bu dağın bir vakit pek fazla mamur ve meskun olduğunu ispat eder.

"Elma Dağı'ndan Amik Ovası'na inerken ovanın ucunda bir büyük kaya keşfeyledim ki pek çok resimlerle süslü idi. Bu kayanın üst tarafında oyma bir dik açı içerisinde ayakta beş resim mevcut ve alt yanında başkaca yine ayakta bir takım resimler görülmektedir. Daha aşağısında taştan oyma bir kapı olup içerisi bir oda şeklindedir ve üç tarafında yine taştan oyma üç sanduka olup burasının şüphesiz bir mezar idiği, ikisi büyük ve birisi küçük bulunduğu görülmüştür. Bu kapının üzerinde hâlâ harfleri bozulmamış ve büyük harflerle yazılmış Yunanca bir çok yazılar görüldü. Bu yazıların kopyasını almak istedim ise de güneşin şiddetli sıcağından gayet keskin bir baş ağrısına tutulduğumdan mecburen bunları terk ederek

aşağı tarafta bulunan değirmene sığındım. Acizane zannıma göre bu yerde eski eserlere dair büyük bir keşif yaptım. Ovaya indiğimde Reyhaniye aşireti Müdürü Mustafa Bey marifetiyle yeni nizam gereğince iskan işine çalışmakta oldukları hâlde buldum. Bu Mustafa Bey, oymakların muhtarlarını seçmek ve düzenlemekle meşgul idi. Gece saat iki sularında özel kıyafetiylc Türkçe bir harf bile bilmez olduğu hâlde mezkur yerde bir İtalyan papaz Beyrut'a gitmek için bu yere geldiğini görüp şaşırdım. Bu madde, yalnız şimdi yol güvenliği ne merkezde olduğunu isbata yeterlidir. Gece yol sırasında çakerlerini at tepmiş olduğundan başka hiçbir zahmet görmeyerek Haleb'e ulaştım ve devletli Vali Paşa hazretlerinin emirlerini alarak ve kendisine bir rapor vererek hâk-i pây-i âli-i âsafânelerine de bu raporu takdime cesaret eyledim.

Fî 7 Zilkade sene 99 ve 18 Eylül sene 97/1 Ekim 1881

TEZKİRE NO: 38

Sis ve Eçmiyadzin Katogiğosluğu

Haleb'den Dersaadet'e geldiğimizde Sis katoğikosluğu meselesi henüz hallolunamamış idiğinden buna dair bazı bilgiler vermek üzere bu tezkirenin yazılmasını uygun gördüm.

Hıristiyanlığın başlarında ortaya çıkan tevhid ve teslis bahsi üzerine İznik'te toplanan ruhani cemiyette oy çokluğuyla teslise karar verilerek Arius'un mezhebi iptal olunduğundan ona tabi olanlar her taraftan kovulmuşlardır. Sonra Kostantiniyye ve Roma kiliseleri arasında ortaya çıkan ihtilâfın çözülmesi mümkün olamayıp Şark [Doğu] ve Garp [Batı] kiliseleri diye birbirinden ayrıldı, Batı kilisesine tabi olanlara Katolik ve Doğu kilisesine tabi olanlara Ortodoks denildi. Kostantiniyye İsa dininin yayılmasında başlangıç olduğundan ve Roma ise eski merkez bulunduğundan İstanbul patriği ile papa biri diğerine takaddüm ve üstünlük iddiasına düştüler. Bunun yanında Roma devleti Doğu İmparatorluğu ve Batı İmparatorluğu diye ikiye ayrıldığı gibi Hıristiyanlar da mezhepçe o şekilde iki kısım oldular. Sonra yine bir dini konular üzerine Kadıköyü'nde toplanan dini topluluk Eçmiyadzin piskoposu gelemediğinden onun gıyabında verilen kararı kabul etmediği cihetle Doğu kilisesine tabi olanlar ikiye ayrılmış oldu. Ermeniler Rumlardan ayrılarak Eçmiyadzin piskoposuna tabi oldular ve onu katoğikos yani ruhani umumi reis diye isimlendirdiler. Sonradan bir

aralık Tatarlar Eçmiyadzin taraflarını atlarının ayakları altında perişan ettiklerinde Ermeniler beri taraflara göçtüklerinden katoğikos da ailesiyle birlikte beri tarafa gelerek Sis'te meşhur manastırı inşa edip orasını ruhani hükumet merkezi eylemiştir. Bu familyadan biri de Van Gölü içinde bulunan Ahtamar Adası'nda kalmıştır. Bu yüzden Ermeniler için iki ruhani merkez ortaya çıkıp ikisinde de piskoposlar yetiştirilmeye başlanmıştır. Fakat asıl katoğikos Sis'e gelip Ermeniler arasında çok değerli olan bazı eserler onun elinde bulunmakla Ahtamar'a nisbetle Sis katoğikosu daha fazla saygın idi. İkisinde de katoğikoslar bu familyaya mahsus olmak üzere mirasla seçile-gelmişlerdir. Sonra Eçmiyadzin tarafından Tatarların şerleri ve zararları bertaraf olduğunda Ermeniler eski mabetlerini ihya etmek üzere Sis'teki katoğikosu Eçmiyadzin'e gelmesi için davet etmişler ise de familya Sis tarafında yerleşmiş olduğundan oradan ayrılıp gidemediklerinden Ermeniler arasında dışarıdan katoğikos seçmek usulü icra edilmiştir. Sis katoğikosu eski katoğikos neslinden olup eski emanetler de Sis Manastırı'nda bulunduğundan birinci ruhani reis olmak iddiasında bulunmuş ise de Eçmiyadzin eski mabet olduğundan ve katoğikosluğuna piskoposlar içinden milletler arası muteber ve muhterem zatlar seçilmekle Eçmiyadzin Kilisesi halk gözünde yükselmeye başlamış, bu suretle iki kilise arasında rekabet eksik olmamıştır. Kozan, Adana, Maraş, Zeytun, Gürün, Darende, Divriği, Malatya, Besni, Urfa, Rumkale, Birecik, Nizip, Ayıntab, Haleb, Antakya ve Lazkiye beldelerinde bulunan Ermeni kilise ve manastırları hep Sis katoğikosluğuna tabidir. Ermenilerin bir de İstanbul ve Kudüs patrikleri ve bunların da müstakil ruhani daireleri vardır. Fakat bunlar piskopos rütbesinde olup kendileri bu rütbeyi veremezler. Piskoposluk rütbesi ve kutsal yağ kaynatmak katoğikoslara mahsustur. Bununla birlikte İstanbul patriği, saltanat merkezinde bulunarak Bâbıâlî ile haberleşmesi olduğundan bu cihetle bütün Ermenilerin merciidir ve katoğikosların haberleşme vasıtasıdır.

Patrikler, genellikle Eçmiyadzin'de piskopos olmuş veya oraya gidip gelmiş olan piskoposlardan seçildiğinden İstanbul ve tevabii Ermenileri Eçmiyadzin'e meyilli ve taraftar olup her sene İstanbul'dan Eçmiyadzin piskoposuna surreler gönderilirdi. Hâlbuki Eçmiyadzin Kilisesi, İran ülkesinde iken sonradan Rusya devleti Revan bölgesini İran'dan alıp topraklarına katmakla Eçmiyadzin de Rusya topraklarında kalmıştır. Bunun üzerine İstanbul'un Ermenilere ait olan politik fikirleri değişmiştir. Sultan II. Mahmud Han zamanında Ermeni muteberlerinden meşhur Kazaz Artin saltanat nezdinde sözü geçerli olduğu gibi kavmi arasında da mütekellim-i vahde [tek konuşan, söz sahibi] olmakla Eçmiyadzin Kilisesi Rusya devletine geçtikten sonra Ermenileri ikna ederek surreleri kestirmiş ve Sis katoğikosluğuna daha fazla önem vermiştir. Fakat Sis, Kozanoğulları'nın zorbalık ellerinde olup Sis ile Adana'nın arası da aşiretlerin dolaşma yeri olduğundan Ermenilere göre Sis'e gidip gelmek kolay olmadığından Sis katoğikosluğunun işleri gereği gibi düzenlenememiştir.

Rusya devleti ise Eçmiyadzin aracılığıyla her taraftaki Ermenileri tarafına kazandırmak emelinde bulunduğundan ara sıra Rusya Elçiliği Baştercümanı, Reisülküttâb bulunan Akif Paşa'ya İstanbul'dan Eçmiyadzin'e gönderilen surrelerin yine gönderilmesi için Ermenilere tembih olunmasını hatırlatmaktan geri durmaz imiş. Lâkin Kazaz Artin bu konuda Ermenileri ikna ve ilzam ettiğinde Akif Paşa'ya da durumu bildirerek:

"Daha önce Eçmiyadzin, Devlet-i Aliyye'ye nispetle küçük bulunan İran devleti elinde bulunmakla İstanbul orasını buraya çekerdi. Şimdi Rusya gibi sağlam ve güçlü bir devlet eline geçti. Bundan sonra burasını o tarafa çeker. Bu yol ile Ermenilerden Rusya'ya meyledenler olur. Devlet-i Aliyye de bunu görüp Ermenilerden soğur. Hâlbuki şimdi Devlet-i Aliyye'nin mali kuvveti Ermenilerin elindedir ve bütün Osmanlı memurlarının parası ve muhasebesi Ermeni sarraflarının odalarındadır.

Osmanlıların indinde en fazla saygın olan ırz ve namusları, Ermeni ayvazlara teslim ve tevdi olunuyor. Bu emniyete halel gelirse Ermeni taifesi büyük hasara uğrar. Devlet-i Aliyye'de politikaca zarar görür. Onun için artık İstanbul'un Eçmiyadzin'e olan bağlantısına zaaf getirmek hâlin gereklerinde görülür. Bundan dolayı Eçmiyadzin surrelerinin kesilmesine karar verdirdim. Siz de buna dayanmalısınız" demiş olduğundan Âkif Paşa Rusya Baştercümanının bu konudaki hatırlatmalarına önem vermeyip birer suretle geçiştirmiş. Tercüman bir gün Akif Paşa'ya,

"Siz bu Eçmiyadzin meselesini takdir etmiyorsunuz. Bir millet ne kadar kendi din ve mezhebine sadık olur ise devletine de o kadar sadık olur. Ermenilerin mezheplerine sadakatleri ise ancak Eçmiyadzin Kilisesi'ne olan bağlılıklarının takviyesiyle kuvvet bulur" deyince Akif Paşa,

"Evet evet. Meselenin ehemmiyetini şimdi anladım. Amma siz bu konuda bize güzel bir örnek gösterseniz biz de tabiatıyla size peyrev oluruz. Meselâ Kazan ve Ejderhan eyaletlerinde bu kadar Müslüman var. Bunların tam Hilafet-i İslâmiye'ye olan bağlarının takviyetiyle dini işleri kuvvet bulur. Başlıca dini konularda oranın uleması Şeyhülislâm Efendi'ye başvurması usul haline getirilse dini işleri kuvvet ve düzen kazanarak bundan Rusya devletine bağlılıklarının arttığını gördüğümüz gibi biz de tabii olarak Eçmiyadzin'e Ermenilerin bağlarını güçlendirmek için lazım gelen yollara teşebbüs eyleriz" deyince artık Rusya tercümanı bu hatırlatmadan vaz geçmiştir. Ancak ondan sonra Rusyalı doğrudan doğruya Ermenileri kendilerine çekmek için çalışmalara ağırlık vermişler, yavaş yavaş Ermeniler içinde hayli taraftar kazanmışlar ve bu konuda bizim gafletimizden veya aymazlığımızdan pek çok yararlanmışlardır. Rusya Elçiliği'nin iltiması üzerine Devlet-i Aliyye kendi tebaasından olan pek çok Ermeni ileri gelenlerine rütbe ve nişanlar vermiş, bu ise politik çıkarlarına pek fazla zarar vermiştir.

Ermeni Patrikliği Nizamnamesi

Kırım Savaşı münasebetiyle yayınlanan Islâhat Fermanı hükmünce Rum Patrikliği için bir nizamname yapıldığı gibi Ermeniler de bir nizamnâme lâyihası kaleme alıp Babıâli'ye verdiler. Bu lâyiha Fransa'nın cumhuriyet zamanlarında yapılmış olan nizamnâmelere benzer bir yolda idi. Değişiklik ve düzeltilmesi için Babıâli'de toplanan komisyonun reisliğine memur buyrulduğum cihetle hazırlanan maddelerin üçte biri silinip geri kalan maddeler mümkün mertebe değiştirildi. İşte o vakit yeni yetişen Ermeni çelebilerinin ne yol aldıkları görüldü. Bu komisyonda söz konusu olan maddelerden birisi de Sis ve Ahtamar katoğikosları hakkında yürürlükte olan miras usulünün kaldırılmasıyla dışarıdan bunlara katoğikos seçiminin mümkün olmasına ve diğer hususlara ait bazı fıkraların bir nizama bağlanması hususu idi. Lâkin o vakit Babıâli'nin nüfuzu Kozan'da henüz yürümediğinden bu konunun sonraya bırakılması Kozan'ın zapt ve ıslâh edilmesinden sonra görüşülmesi hususuna karar verdirilerek nizamnamede bunlardan vaz geçilmiş idi.

Piskopos Nigoğos'un Sis katoğikosu seçilmesi

Fırka-i Islâhiye ile Kozan'a gittiğimizde Sis katoğikosu vefat etmekle onun akrabasından olup maiyetinde işlerinin idarecisi makamında bulunan Nigoğos adlı piskopos mahallince esk usul gereği Sis katoğikosluğuna seçilerek buna dair verilen mahzar ve mazbata Babıâli'ye takdim olundu. Sis manastır ve kilisesinin tamiri ve Kozan bölgesi vaktiyle yazılmamış idiğinden manastır tarafından ara sıra ekilen ve manastırla ilgisi olan büyük bir parça arazinin manastıra bağlanmasıyla yeniden Defter-i Hakanî'ye kayıt düşürülmesi ve Sis ile Adana arasında manastıra bağlı olmak üzere büyücek hanlar yaptırılması, Adana'ya kadar bir şose yol inşası kısacası İstanbul'dan

gidecek Ermenilerin Sis'e kadar güvenlikle gidip gelebilmeleri için her türlü kolaylığın sağlanması ile İstanbul Ermenilerinin yüzlerini Sis katoğikosluğuna doğru çevirmek düşünülüp Dersaadet'e dönüşte Sis manastırının tamiratı için devlet tarafından beş yük kuruş harcanarak Ermeni sarraf ve ileri gelenlerine de birer miktar yardım ettirilmek üzere lâzım gelenler teşvik kılındı. O vakit Ermeniler içinde Sis manastırının bu veçhile şenlenmesini isteyenler var ise de Eçmiyadzin tarafına meyilli olanlar çok idi. Rusya taraftarları ise bu fikre mesai harcadıklarından Sis'in bu şekilde şan ve şöhret kazanmasını istemediklerinden başka Sis dairesi halkının eski usul üzere kendi kendilerine katoğikos seçmelerine muvafakat etmeyip bütün Ermeniler tarafından seçilmek usulünün getirilmesi isteyerek İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi meclisinin oy çokluğuyla Nigoğos'un katoğikosluğu reddedildi. Nigoğos ise,

"İstanbul patriği bizim işimize ne karışıyor. O bizim maruzatımızı Babıâlî'ye tebliğ eder kapu kethüdamız hükmündedir" diyerek Sis dairesinde bulunan piskoposlardan bazılarını çağırarak hazineyi açarak Ermeniler arasında pek kutsal sayılan emanetleri çıkarıp kutsal yağ ile yağlanmış ve kendiliğinden katoğikosluk makamına geçip oturmuştur. Patrikhane meclisi buna öfkelenerek onun katoğikosluğunu kabul etmeyip Sis'e bir katoğikos kaymakamı göndermiş ve Ermeni patriğinin takriri üzerine Babıâli de Nigoğos'un Dersaadet'e gönderilmesi için emir vermiş idi. Bu sırada biz de Haleb valisi bulunduğumuz cihetle bu emrin yerine getirilmesinde tereddüt ettim ise de bu konuda İstanbul'ca ısrar edildiğinden ve o sırada Nigoğos da Adana'da bulunmakla Adana Mutasarrıflığı tarafından Nigoğos Dersaadet'e gönderilmiştir. Bunun üzerine Patrikhâne'den atanan kaymakam, Haleb Vilâyeti'ne gelmiş ise de Kozan Ermenileri tarafından kabul olunmadığından Sis'e gidemeyip Haleb'e geldi. Daha sonra Ayıntab'a gidip orada kaldı. Nigoğos ise Dersaadet'de sürgün gibi bir hâlde

idi. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliğiyle Dersaadet'e geldiğim vakit henüz bu mesele halledilmemiş idi. Bir aralık Patrikhane'ce seçilen katoğikos Sis'e gönderildiyse de o da orada duramayıp Maraş'a giderek orada ikamete mecbur olmuştur. Kısacası Eçmiyadzin tarafına meyilli ve taraftar olan fırkanın galip gelmesi ve Babıâli'ce devlet çıkarlarına uygun olacak şekilde özen gösterilmesiyle Sis manastır ve kilisesi hakkında düşünülen şeyler yapılamadı ve Sis Katoğikosluğu işleri karma karışık bir hâlde kaldı.

Fi 7 Zilkade sene 298 ve fi 18 Eylül sene 297/1 Ekim 1881

TEZKİRE NO: 39

Cevdet Paşa'nın Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırlığı

Otuz yedinci tezkirede beyan olunduğu üzere Haleb'den Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliğiyle Dersaadet'e gelip bir taraftan adliye teşkilatı ile meşgul olduğumuz hâlde bir taraftan da *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* adıyla fıkıh meselelerini ihtiva eden bir kitap yazmak üzere Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde başkanlığımız altında olarak oluşturulan ilmi cemiyette görüşmeler ve tartışmalarla meşgul idik.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye hukuk ve ceza kısımlarına ayrılarak hâlâ Mahkeme-i Temyiz denilen hey'et olmakla sonradan Mahkeme-i Nizamiye adıyla bir istinaf mahkemesi de kuruldu ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliği unvanı nezarete çevrilerek üzerimizde bırakıldı. Gerek reislik ve gerek nazırlık unvanıyla iki sene adliye usulünün kurulmasına mesai harcadıktan sonra ayrılmamız vuku buldu. Sonradan Âlî Paşa'nın vefatıyla Mahmud Paşa sadrazam olduğunda zuhura getirilen acayip değişiklikler arasında bizim de İstanbul'da kalmamız hâle ve duruma uygun görülmediğinden uhdemize yeniden kurulan Maraş valiliği verilmekle posta vapuruna binerek Mersin'e çıkıp Adana yoluyla Maraş'a giderken Çukurova'nın mamurluğunu görüp hoşlandım.

Cevdet Paşa'nın Maraş Valiliği

Daha önce kurmuş olduğumuz Haleb Vilâyeti'nin büyüklüğünden dolayı İstanbul'a dönüşümüzden sonra idaresinde zorluk görülerek iki vilâyete ayrılmış idi. Şöyle ki Adana, Kozan ve Payas sancakları ayrıca bir vilâyet olmak üzere Haleb Vilâyeti'nden ayrılmış idi. Bu kere teşkil olunan Maraş Valiliğinin sınırı belirlenmeyip ancak Kozan ile Cebel-i Bereket onda dâhil olmakla tabii olarak Kozan ve Payas sancakları Maraş Eyaleti dahilinde kalmış idi. Böyle sınırı belirsiz valilik teşkili manasız bir şey görünür ise de o vakit Babıâli'nin işleri hep böyle manasız ve yolsuz bir hâlde idi ve maksat bizim İstanbul'dan uzaklaştırılmamız idi.

Daha önce Haleb'den İstanbul'a gelirken Osmaniye ileri gelenleri Belen'e gelip bizimle görüştüklerinde Osmaniye kasabası ücra yerde bulunduğundan Adana'dan Islâhiye ve Maraş tarafına giden yolcular kasabaya uğramayıp bu yüzden alış-verişten mahrum olduklarını anlamakla bu kasabayı cadde üzerinde bulunan Pazaryeri'ne nakletmek için verdikleri dilekçeleri üzerine kendilerine izin verilmiş ve onlar da hemen eski kasaba ve bahçelerini kendilerine sayfiye olmak üzere terk ederek Pazaryeri'nde yeniden bir kasaba kurmuşlar idi. Bu kere Maraş'a giderken bu yeni Osmaniye kasabasına uğranılarak bundan da sevinç ve huzur duydum. Fakat Gâvur Dağı hakkında kurulmuş olan esas usulün bazılarına halel getirilmiş olduğu cihetle hemen bunları asli haline çevirdim ve Maraş'a gittim. Mevlevî nezrine uygun olarak on sekiz gün Maraş'ta ikametten sonra Dersaadet'e dönmeye izinli olduğuma dair Sadaret telgrafı aldım. Hemen Islâhiye ve Hassa yoluyla hareket olunarak ve Cebel-i Bereket'in bu cihetçe görülen bozuk işleri düzeltilerek İskenderun'a gelip

posta vapuruna binip Dersaadet'e geldim. Sonradan çıkmış bu Maraş valiliği de kaldırılıp eski haline çevrilmiştir. Bizim gidip gelişimiz de ıslâh dairesinde bozulmuş olan esas meseleleri düzeltmekten ibaret olmuştur.

Fi 7 Zilkade sene 298 ve 18 Eylül sene 297/1 Ekim 1881

-Üçüncü cildin sonu-

YEDİTEPE

19. YÜZYILDA
OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ

Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat'tan sonraki hemen hemen bütün olayların içinde bulunan, kendisine her konuda başvurulan bir devlet adamıdır. Aynı zamanda geniş tarih bilgisine ve sosyal kültüre sahip olması bu eserin önemini artırmış ve o dönem için bir belge niteliğini kazanmıştır.

Bu eserde, Osmanlı padişahları Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan V. Murad ve Sultan II. Abdülhamid zamanlarını idrak eden Paşa, bu dönemde tanık olduğu olayları tüm açıklığıyla yazmıştır. Zamanın padişahını, hanedan üyelerini, yöneticileri ve bilginleri gerektiğinde açıkça eleştirmiştir. Problemleri anlatırken konuya dair çözüm önerilerinde de bulunmuştur. On dokuzuncu yüzyılın siyasal ve sosyal hayatına vakıf olabilmek için en önemli kaynakların başında gelen Tezâkir, Cevdet Paşa'nın en önemli eserlerinden biridir.

yeditepeyayinevi.com
/ yeditepekitap
/ yeditepekitap
/ yeditepeyayinevi

9 786052 070949